

ISSN 1512-0449

ამირანი

კავკასიოლოგიის საერთაშორისო
სამეცნიერო-კვლევითი
საზოგადოებრივი ინსტიტუტის

მოაზგა

AMIRANI

Journal
of the International Caucasological
Research Institute

მონრეალი – თბილისი

Montréal - Tbilisi

ამირანი

კავკასიოლოგიის საერთაშორისო სამეცნიერო-
კვლევითი საზოგადოებრივი ინსტიტუტის

მოამბე

AMIRANI

Journal

of the International Caucasological Research Institute

Mitteilungsblatt

des Internationalen Kaukasiologischen gesellschaftlichen
wissenschaftlichen Forschungsinstitutes

АМИРАНИ

Вестник

Международного Кавказологического
Научно-исследовательского
Общественного Института

XXXVII

Montréal-Tbilisi

2023

ჟურნალ ამირანში ქვეყნდება სტატიები კავკასიის ხალხთა ენების, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნიკური ყოფისა და ხელოვნების შესახებ. ჟურნალში ასევე იბეჭდება ნებისმიერი თემატიკის სამეცნიერო სტატია, რომელიც ზოგადად კავკასიას შეეხება. სტატიები შეიძლება წარმოდგენილი იყოს როგორც ქართულ (ვრცელი რეზიუმეთი ინგლისურ ენაზე), ასევე – ინგლისურ, ფრანგულ, გერმანულ და რუსულ (ვრცელი რეზიუმეთი ქართულად და ინგლისურად) ენებზე.

The ICRI publishes the journal of Caucasology, entitled Amirani. Articles concerning the peoples, cultures and languages of the Caucasus, from the perspective of any of the humanities or social sciences, will be considered for publication. The articles may be written in English, French, Georgian, German, Russian, or any other language accessible to a significant number of Caucasologists.

By having each volume of Amirani available online, it vastly increases the accessibility of these materials to those who are interested in this particular topic. It also invites those who have already gained completed significant studies on the Caucasus region to submit relevant and scholarly articles for publication. Archived articles are also available on this website, as is information on events of interest and other information-sharing activities.

The papers will be published after peer review by the Publishing-Editorial board.

სტატიებში გამოთქმული ხედვები და მოსაზრებები ავტორების აზრია და შეიძლება არ ასახავდეს რედაქციის ოფიციალურ პოლიტიკას და პოზიციას.

The views and opinions expressed in articles are those of the authors and do not necessarily reflect the official policy or position of the editorial board.

Взгляды и мнения, выраженные в статьях, принадлежат авторам и не обязательно отражают официальную политику или позицию редакционной коллегии.

შინაარსი ◆ Contents ◆ Inhalt ◆ Содержание

არქეოლოგია ◆ Archaeology ◆ Археология

პაატა ბუხრაშვილი

ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტისა და ჰალეს მარტინ ლუთერის უნივერსიტეტის მიერ, დედოფლისწყაროს მუნიციპალიტეტში, 2022 წელს ჩატარებული ერთობლივი არქეოლოგიური სამუშაოების შუალედური ანგარიში 5

თინა აბულაშვილი

მარნეულის ყორანები 12

Tina Abulashvili

Marneuli Kurgans 18

ლერი ჯიბლაძე

რეცენზია გიორგი ბედიანაშვილის და ები რობინსონის მონოგრაფიულ გამოკვლევებზე „ლითონი, რიტუალი და განადგურება (ლითონის ნივთების განზრახ დაზიანება საქართველოში ბრინჯაო-ადრერკინის ხანის განძებში და სამარხებში)“, თბილისი, 2022 25

ისტორია ◆ History ◆ История

დავით მერკვილაძე

ტყვეთა სყიდვა XVII საუკუნის დასავლეთ საქართველოში უცხოელ ავტორთა ცნობების მიხედვით 31

Davit Merkviladze

Trade in captive slaves in 17th century Western Georgia according to reports of foreign authors 56

Ярослав Пилипчук

Абхазский и Цхинвальский вопросы в истории Грузии XX века 57

Yaroslav Pylypchuk

Abkhaz and Tskhinvali questions in the history of Georgia in the 20th century 88

Ярослав Пилипчук

«Пороховой погреб» Российской Федерации. Северный Кавказ второй половины XX в. – начала XXI в. 90

Yaroslav Pylypchuk

“Powder cellar” of the Russian Federation North Caucasus in the second half of the 20th century - the beginning of the 20th century 142

Ярослав Пилипчук

От Баркука до Туманбая II. Черкесские мамлюки в Египте 144

Yaroslav Pylypchuk

Circassian Mamluks in Egypt 175

უჩა ოქროპირიძე

კიდევ ერთხელ „თურქი-მესხების“ პრობლემის შესახებ 177

Ucha Okropiridze

Once again on the problem of “Turk Meskhs” 191

გიორგი ლალიაშვილი

რამდენიმე შენიშვნა მანანა სანაძის მონოგრაფიაზე: „მეფე დარჩილი (ვახტანგ გორგასლის ვაჟი) და მისი ცხოვრების ამსახველი ქრონიკები“ 192

მოგონებანი ◆ Memories ◆ Воспоминания

„ჩაის სახლი“ ანუ რამდენიმე სურათი გასული საუკუნის 70-80-იანი წლების სტუდენტური ცხოვრებიდან 202

ჟურნალ ამირანში ქვეყნდება სტატიები კავკასიის ხალხთა ენების, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნიკური ყოფისა და ხელოვნების შესახებ. ჟურნალში ასევე იბეჭდება ნებისმიერი თემატიკის სამეცნიერო სტატია, რომელიც ზოგადად კავკასიას შეეხება. სტატიები შეიძლება წარმოდგენილი იყოს როგორც ქართულ (ვრცელი რეზიუმეთი ინგლისურ ენაზე), ასევე – ინგლისურ, ფრანგულ, გერმანულ და რუსულ (ვრცელი რეზიუმეთი ქართულად და ინგლისურად) ენებზე.

The ICRI publishes the journal of Caucasology, entitled Amirani. Articles concerning the peoples, cultures and languages of the Caucasus, from the perspective of any of the humanities or social sciences, will be considered for publication. The articles may be written in English, French, Georgian, German, Russian, or any other language accessible to a significant number of Caucasologists.

By having each volume of Amirani available online, it vastly increases the accessibility of these materials to those who are interested in this particular topic. It also invites those who have already gained completed significant studies on the Caucasus region to submit relevant and scholarly articles for publication. Archived articles are also available on this website, as is information on events of interest and other information-sharing activities.

The papers will be published after peer review by the Publishing-Editorial board.

სტატიებში გამოთქმული ხედვები და მოსაზრებები ავტორების აზრია და შეიძლება არ ასახავდეს რედაქციის ოფიციალურ პოლიტიკას და პოზიციას.

The views and opinions expressed in articles are those of the authors and do not necessarily reflect the official policy or position of the editorial board.

Взгляды и мнения, выраженные в статьях, принадлежат авторам и не обязательно отражают официальную политику или позицию редакционной коллегии.

შინაარსი ◆ Contents ◆ Inhalt ◆ Содержание

არქეოლოგია ◆ Archaeology ◆ Археология

პაატა ბუხრაშვილი

ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტისა და ჰალეს მარტინ ლუთერის უნივერსიტეტის მიერ, დედოფლისწყაროს მუნიციპალიტეტში, 2022 წელს ჩატარებული ერთობლივი არქეოლოგიური სამუშაოების შუალედური ანგარიში 5

თინა აბულაშვილი

მარნეულის ყორანები 12

Tina Abulashvili

Marneuli Kurgans 18

ლერი ჯიბლაძე

რეცენზია გიორგი ბედიანაშვილის და ები რობინსონის მონოგრაფიულ გამოკვლევებზე „ლითონი, რიტუალი და განადგურება (ლითონის ნივთების განზრახ დაზიანება საქართველოში ბრინჯაო-ადრერკინის ხანის განძებში და სამარხებში)“, თბილისი, 2022 25

ისტორია ◆ History ◆ История

დავით მერკვილაძე

ტყვეთა სყიდვა XVII საუკუნის დასავლეთ საქართველოში უცხოელ ავტორთა ცნობების მიხედვით 31

Davit Merkviladze

Trade in captive slaves in 17th century Western Georgia according to reports of foreign authors 56

Ярослав Пилипчук

Абхазский и Цхинвальский вопросы в истории Грузии XX века 57

Yaroslav Pylypchuk

Abkhaz and Tskhinvali questions in the history of Georgia in the 20th century 88

Ярослав Пилипчук

«Пороховой погреб» Российской Федерации. Северный Кавказ второй половины XX в. – начала XXI в. 90

Yaroslav Pylypchuk

“Powder cellar” of the Russian Federation North Caucasus in the second half of the 20th century - the beginning of the 20th century 142

Ярослав Пилипчук

От Баркука до Туманбая II. Черкесские мамлюки в Египте 144

Yaroslav Pylypchuk

Circassian Mamluks in Egypt 175

უჩა ოქროპირიძე

კიდევ ერთხელ „თურქი-მესხების“ პრობლემის შესახებ 177

Ucha Okropiridze

Once again on the problem of “Turk Meskhs” 191

გიორგი ლალიაშვილი

რამდენიმე შენიშვნა მანანა სანაძის მონოგრაფიაზე: „მეფე დარჩილი (ვახტანგ გორგასლის ვაჟი) და მისი ცხოვრების ამსახველი ქრონიკები“ 192

მოგონებანი ◆ Memories ◆ Воспоминания

„ჩაის სახლი“ ანუ რამდენიმე სურათი გასული საუკუნის 70-80-იანი წლების სტუდენტური ცხოვრებიდან 202

ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტისა და ჰალდეს
მარტინ ლუთერის უნივერსიტეტის მიერ,
დედოფლისწყაროს მუნიციპალიტეტში, 2022
წელს ჩატარებული ერთობლივი არქეოლოგიური
სამუშაოების
შუალედური ანგარიში

პროფ. პაატა ბუხრაშვილი
(ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი)
paata@iliauni.edu.ge

მიმდინარე საანგარიშო 2022 წელს, ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტში შემუშავებული სასწავლო-კვლევითი პროექტის – „კავკასიაში სახელმწიფოებრივობის სათავეებთან“ ფარგლებში, გაერთიანებული ქართულ-გერმანული არქეოლოგიური ექსპედიცია,¹ რომელიც ქართველი და გერმანელი პროფესორებისა და სტუდენტებით არის დაკომპლექტებული და რომელიც ფინანსდება გერდა ჰენკელის ფონდის (<https://www.gerda-henkel-stiftung.de/>), გერმანიის აღმოსავლური საზოგადოების (<http://www.orient-gesellschaft.de/>) და ჰალლეს უნივერსიტეტის (<https://www.uni-halle.de/>) მიერ, 2017-2021 წლებში დანყებული გათხრითი სამუშაოების განახლებას გეგმავდა:

1. სოფ. სამრეკლოს მახლობლად მდებარე ე. წ. „საყარაულო სერზე“ და
2. მთა „ნაზარლებზე“, წინა წლებში გამოვლენილი სამლოცველოს შესასწავლად.

საქმე იმაში გახლავთ, რომ აღნიშნული საერთაშორისო საუნივერსიტეტთაშორისო პროექტი, ბოლონის პროცესის² შემადგენელი ნაწილია და თავისი შინაარსით სამეცნიერო-კვლევითი და სასწავლო ხასიათისაა, რაც თავის მხრივ გულისხმობს სასწავლო და სამეცნიერო-კვლევითი პრაქტიკული სამუშაოების კალენდარულ თანხვედრას.

ანუ, ხსენებული პროექტის პრაქტიკული (საველე-გათხრითი სამუშაოები) ნაწილის განხორციელება, მხოლოდ სასწავლო სემესტრულ პერიოდებს შორისაა შესაძლებელი, კერძოდ კი, მხოლოდ აგვისტო-სექტემბრის თვეებში.

გამომდინარე ყოველივე ზემოთ თქმულიდან, ჯერ კიდევ მიმდინარე წლის დასაწყისში, 2022 წლის თებერვალ-მარტში,

¹ ექსპედიციის შემადგენლობა: პროფ. პაატა ბუხრაშვილი (ექსპედიციის ხელ-ი, ილიას სახ. უნივერსიტეტი), პროფ. ფელიქს ბლოხერი (ჰალლეს უნივერსიტეტი), დოქტ. სიმონე არნჰოლდი (ჰალლეს უნივერსიტეტი), ზურაბ ცქვიტინიძე (ილიას სახ. უნივერსიტეტის მოწვეული ლექტორი), დოქტ. საბინა ბროდბეკ-იუკერი (ციურიხი, შვეიცარია), დოქტ. რენე კუნცე (ჰალლეს უნივერსიტეტი), ჰაიკო შტაინვანდი (Steichardt&Wedekind), შორენა დავითაშვილი (სადოქტორო პროგრამის სტუდენტი, ილიას სახ. უნივერსიტეტი), ლიკა ლოლაშვილი (სამაგისტრო პროგრამის სტუდენტი, ილიას სახ. უნივერსიტეტი), ელენე დავითაშვილი (სტუდენტი, ილიას სახ. უნივერსიტეტი), ბეატრის ვოლნი (სამაგისტრო პროგრამის სტუდენტი, ჰალლეს უნივერსიტეტი), იულია ფიშერი (სამაგისტრო პროგრამის სტუდენტი, ჰალლეს უნივერსიტეტი), სამანტა პეტრელა (სამაგისტრო პროგრამის სტუდენტი), კლაუდია მიულერი (სამაგისტრო პროგრამის სტუდენტი), როლანდ ფრანკი (სამაგისტრო პროგრამის სტუდენტი), მორიც ნოიბაუერი (სამაგისტრო პროგრამის სტუდენტი).

² ევროპის ქვეყნების განათლების სისტემების დაახლოებისა და ჰარმონიზაციის პროცესი.

აღნიშნულ ორ უნივერსიტეტს შორის შედგა სავსებით სამუშაოების ჩატარების გრაფიკი³ რომელიც, გამომდინარე ორი საკვლევი ძეგლის ხასიათიდან, განისაზღვრა ორ ნაწილად:

1. „საყარაულო სერი“ – 2022 წლის 03 აგვისტოდან 31 აგვისტომდე პერიოდი. ამასთანავე, განისაზღვრა, რომ ამ ძეგლზე, კალენდარულად ამავე დროს, დაგეგმილ სავსელ სამუშაოებში ჩაერთვებოდნენ, VolkswagenStiftung-ის მიერ დაფინანსებული⁴ და ამავე პერიოდში საქართველოსა და სომხეთში მიმდინარე საერთაშორისო საზაფხულო სადოქტორო სკოლის მუშაობაში მონაწილე დოქტორანტები.

2. მთა „ნაზარლებზე“ წინა წლებში გამოვლენილი გვიანი ბრინჯაო-ადრე რკინის ხანის სამლოცველოს პირველი ეტაპის გათხრითი სამუშაოების დასრულება – 2022 წლის 21 აგვისტოდან 20 სექტემბრამდე პერიოდი.

შესაბამისად, მიმდინარე წლის 22 აგვისტოდან - 31 აგვისტომდე პერიოდში, განსაზღვრული იყო პარალელურად მოქმედი VolkswagenStiftung-ის საერთაშორისო სადოქტორო სკოლის მსმენელთა პრაქტიკული ჩართვა ორივე ძეგლზე დაგეგმილ არქეოლოგიურ სამუშაოებში.

აქვე განვმარტავთ, რომ ორივე ძეგლს, სახელმწიფოსგან უკვე მინიჭებული აქვს უძრავი კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლის სტატუსი, რაც თავის მხრივ გულისხმობს იმას, რომ სტატუსის მიმნიჭებელი დაწესებულების სათანადო რეესტრში, ჩვენს მიერ, წინა წლებში მიწოდებული ანგარიშების საფუძველზე, ზუსტადაა დაფიქსირებული ორივე ძეგლის შესაბამისი კოორდინატებიცა და ტერიტორიალური მდებარეობა, თანმდევი ნახაზებითურთ.

არსებული კანონმდებლობის შესაბამისად, მიმდინარე წლის 6 ივნისს, მოთხოვნილი ჩამონათვალის შესაბამისად, კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის სააგენტოში, სავსელ გათხრითი სამუშაოების ჩასატარებელი სამუშაოების ნებართვის მისაღებად, ჩვენს მიერ შემოტანილი იქნა ყველა საბუთი:

1. განცხადება გენ. დირექტორის სახელზე;
2. კვლევითი სამუშაოების გეგმა პროექტი;
3. კვლევითი სამუშაოების მცირე გეგმა-პროექტი;
4. თანხმობა დედოფლისწყაროს მუნიციპალური მუზეუმიდან მოპოვებული არქეოლოგიური მასალის მასალის განთავსების თაობაზე.

³ რომლის მიხედვითაც, კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის სააგენტოსგან მოვითხოვეთ არქეოლოგიური სამუშაოების სანებართვო მოწმობა მიმდინარე წლის 01.08-იდან 01.10-მდე.

⁴ <http://portal.volkswagenstiftung.de/search/projectPDF.do?projectId=9987>

5. თანხმობა, ადგილ „საყარაულო სერი“-ს მფლობელისგან, მის კუთვნილ მიწაზე არქეოლოგიური სამუშაოების ჩატარების თაობაზე.

6. თანხმობა, მთა „ნაზარლები“-ს მოიჯადარისგან, მის ტერიტორიაზე არქეოლოგიური სამუშაოების ჩატარების თაობაზე.

7. სახელმწიფო მოსაკრებელის (100 ლ) გადახდის დამდასტურებელი ქვითარი.

ყველაფერი ამის შემდეგ, ჩვენგან დამოუკიდებელი მიზეზების გამო, დამატებით წარმოსადგენი გახდა დამატებითი თანხმობის დოკუმენტები სახელმწიფო ქონების ეროვნული სააგენტოდან და დედოფლისწყაროს მუნიციპალიტეტის მერიიდან იმ ტერიტორიების შესახებ, სადაც მდებარეობს აღნიშნული ძეგლები; და რომლებიც სარგებლობაში უკვე გაცემული აქვს აღნიშნულ უწყებებს კერძო მფლობელებზე (რომელთა ნოტარიანულად დამოწმებული თანხმობები, ჩვენს მიერ წარმოდგენილი იყო 6 ივნისს საერთო დოკუმენტაციასთან ერთად).

ჩვენს მიერ, ახალ ხსენებული დოკუმენტაციის წარმოდგენის შემდეგ, საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის სააგენტომ, ჩვენს სახელზე გასცა არქეოლოგიური სამუშაოების სანებართვო მოწმობა № 5/12/51, რომლის მოქმედების ვადადაც განისაზღვრა პერიოდი მიმდინარე წლის 09 სექტემბრიდან 9 ნოემბრის ჩათვლით.

ნებართვის მიღების მომენტისთვის (09.09.2022) კი, ჩვენი ექსპედიცია (რომელიც წინდანინ შემუშავებული კალენდარული გეგმის მიხედვით უკვე ამა წლის აგვისტოს პირველი რიცხვიდან მიმდინარეობდა) უკვე დასასრულს უახლოვდებოდა.

ამიტომ, გერმანული მხარის (რომელიც წარმოადგენს ექსპედიციის დამფინანსებელ მხარეს) თხოვნით გადაწყდა, რომ მიმდინარე წელს გათხრითი საველე სამუშაოები არ ჩატარებულიყო და ამ წლის სამუშაოებისთვის გამოყოფილი დრო, მთლიანად წინა წლებში მოპოვებული მასალის კამერალურ დამუშავებისთვის დაგვეთმო.

აღნიშნულ სამუშაოებში, ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის და მარტინ-ლუთერის უნივერსიტეტის პროფესორ-მასწავლებლებისა და სტუდენტებთან ერთად (რომელთაგანაც არის დაკომპლექტებული ექსპედიცია) მონაწილეობა მიიღეს, VolkswagenStiftung-ის მიერ დაფინანსებული სადოქტორო სკოლის მსმენელებმაც.

გაცნობებთ, რომ ერთობლივმა ქართულ-გერმანულმა ექსპედიციამ, მიმდინარე წლის 03 აგვისტოდან 27 სექტემბრის პერიოდში მუშაობის მანძილზე, კამერალურად დაამუშავა წინა 2017-2021 წლებში ჩვენს მიერ მოპოვებული არქეოლოგიური მასალა,

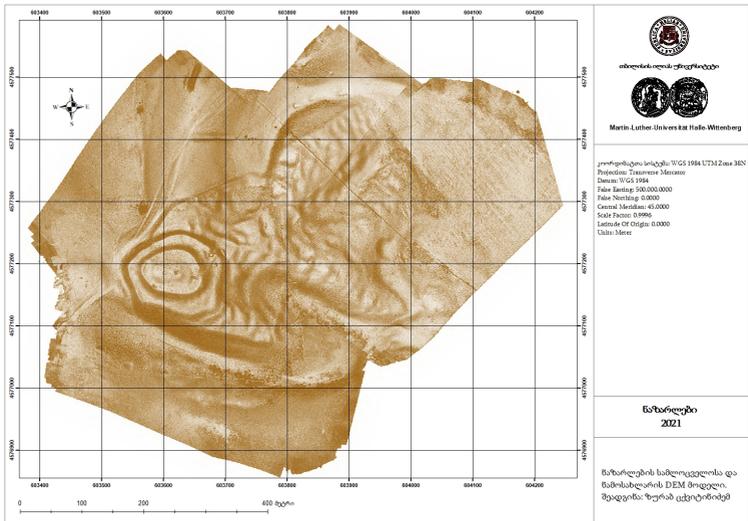
რომელიც განთავსებულია დედოფლისწყაროს მუნიციპალური მუზეუმისა და ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის სამეცნიერო-კვლევითი ბაზის საცავებში.

გაიწმინდა ძეგლზე მოპოვებული ბრინჯაოს მასალა და შეძლებისდაგვარად აღდგა კერამიკის ნაწარმი.

აგრეთვე, გერმანიის ქალაქ მანჰაიმის ლაბორატორიაში დამუშავდა ძეგლების ტერიტორიიდან აღებული ორგანულ ნიმუშები.

ამასთანავე, კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნულ სააგენტოს გვინდა მოგმართოთ თხოვნით, რომ თუ ეს შესაძლებელია, თქვენგან ჩვენდამი მონიჭებული არქეოლოგიური სამუშაოების სანებართვო მოწმობას № ნ/12/51, რამდენადაც მიმდინარე 2022 წელს იგი არ გამოგვიყენებია და ჩამოთვლილ ძეგლებზე არ გვინარმოებია გათხრითი სამუშაოები, გადაგვივადოთ მომდევნო კალენდარულ 2023 წლის 01.08-01.10 პერიოდისთვის, როდესაც ჩვენს ორივე უნივერსიტეტს, გამომდინარე თავისი აკადემიური საქმიანობიდან, შეუძლია აწარმოოს სავსე გათხრითი სამუშაოები ხსენებულ ძეგლებზე.

გარდა ამისა, ექსპედიციამ გადაიღო ნაზარლების სამლოცველოსა და ნამოსახლარის სრული ორთოფოტო, რის საფუძველზეც მომზადდა DEM (Digital Elevation Model) მოდელი, რომელიც სრულად წარმოაჩენს ძეგლის დაგეგმარების დეტალებს. ამის საფუძველზე მომზადდება სამეცნიერო ნაშრომი ნაზარლების ურბანულ განვითარებასა და ლანდშაფტურ არქეოლოგიაზე.

ლიტერატურა

ბუხრაშვილი პ. და სხვ. 2017

ბუხრაშვილი პ., ბლოხერი ფ., ცქვიტინიძე ზ., დავითაშვილი შ., (2017) ნაზარლების ნაქალაქარზე ჩატარებული ქართულ-გერმანული არქეოლოგიური ექსპედიციის ანგარიში, ამირანი XXX, თბ. 2017 გვ. 5-17

ბუხრაშვილი პ. და სხვ. 2018

ბუხრაშვილი პ., ბლოხერი ფ., ცქვიტინიძე ზ., დავითაშვილი შ., (2018) მთა „ნაზარლებზე“ (დედოფლისწყაროს მუნიციპალიტეტი) მიმდინარე ქართულ-გერმანული ერთობლივი არქეოლოგიური ექსპედიციის 2018 წლის სამუშაოების მოკლე ანგარიში; ამირანი XXXI, თბ. 2018; გვ. 5-27

ბუხრაშვილი პ. და სხვ. 2020

ბუხრაშვილი პ., ბლოხერი ფ., ცქვიტინიძე ზ., დავითაშვილი შ., ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტისა და ჰალლეს მარტინ ლუთერის უნივერსიტეტის მიერ, დედოფლისწყაროს მუნიციპალიტეტში 2019 წელს ჩატარებული ერთობლივი არქეოლოგიური სამუშაოების მოკლე ანგარიში., ამირანი XXXII, თბ. 2020; გვ. 9-23

ბუხრაშვილი პ., ბახსოლიანი ნ., 2022

ბუხრაშვილი პ., ბახსოლიანი ნ., „ორნამენტირებული“ ორპირი ცული ნაზარლების სამლოცველოდან/Ornamented double ax from the Nazarlebi sanctuary, ამირანი XXXVI, მონრეალი/თბილისი. 2022, გვ. 62-79

Arnhold et al. 2019

Simone Arnhold, Paata Bukhrashvili, Shorena Davitashvili, Bericht zu den Ausgrabungen in Samreklo Municipality Dedoplistskaro 2019. Amirani XXXII, 2019, 5–8

Arnhold et al. 2020

Simone Arnhold, Paata Bukhrashvili, Jörg Faßbinder, Zurab Tskvitinidze, Jonas Abele, Shorena Davitashvili, Untersuchungen in Samreklo, Georgien 2019. Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft 152, 2020, 111–123

Bukhrashvili P. et al. 2019

Bukhrashvili P., Blocher F., Tskvitinidze Z., Davitashvili Sch., Ausgrabungen in Nazarlebi, Kachetien (Georgien) 2017 und 2018, Mitteilungen der Deutschen Orient- Gesellschaft zu Berlin (MDOG) 151, 2019, 271-294

Bukhrashvili P. et al. 2020

Bukhrashvili P., Blocher F., Tskvitinidze Z., Davitashvili Sch., Ausgrabungen in Nazarlebi, Kachetien (Georgien) 2019, Mitteilungen der Deutschen Orient- Gesellschaft zu Berlin (MDOG) 152, 2020, 125 - 149

Brodbeck-Jucker 2019

Sabina Brodbeck-Jucker, Die Keramik von Udabno, Bonn 2019

Jörg Fassbinder 2020

Jörg Fassbinder, Magnetometerprospektion der spätbronze- bis früh-eisenzeitlichen Fundstelle Nazarlebi, Shiraki-Ebene, Kachetien, Georgien (2018) Mitteilungen der Deutschen Orient- Gesellschaft zu Berlin (MDOG) 152, 2020, 150 - 154

Ludwig 2010

Nadine Ludwig, Ostgeorgische Fundplätze des 1. Jahrtausends v. Chr., Langenweißbach 2010

თინა აბულაშვილი

მარნეულის ყორღანები

1965-1968 წლებში, მარნეულის ველზე, ქვემო ქართლის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ ო. ჯაფარიძის ხელმძღვა-ნელობით გათხარა ცხრა ყორღანი. საველე არქეოლოგიური სამუშაოების ანგარიში გამოქვეყნებულია წიგნში „ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები (1965-1971 წწ.)“. ჩვენი მიზანია შემოგთავაზოთ ამ ექსპედიციის მიერ გათხრილი და შესწავლილი ყორღანების სტრუქტურული სურათი.

მარნეული მდებარეობს ქვემო ქართლში, მდ. ალგეთის ნაპირებზე, თოფრა-ყალას ჩრდილო-დასავლეთით, ღლოვანას აღმოსავლეთით [ლორთქიფანიძე 1935: 326]. ექსპედიციის მიერ გათხრილი ყველა ყორღანი საშუალო ზომის იყო, დაბალი ქვამინაყრილიანი, წრიული მოყვანილობის. ყრილის სტრუქტურაც თითქმის ერთგვაროვანი ჰქონდათ, უმეტესად მიწაში არეული კლდის წვრილი და შედარებით მსხვილი ნაფლეთი ქვებისაგან შედგებოდა. ყრილის სიმაღლე თანაბარი 1.5-2 მ-ის ფარგლებში. დაკრძალვის წესი ინჰუმაციური. ცენტრალურ ნაწილში გაჭრილი იყო სამკუთხა მოყვანილობის, კუთხეებმომრგვალებული და ძელებით გადახურული ორმო.

ყორღანი №1

ყორღანი ქვამინაყრილიანი იყო. ყრილის სიმაღლე 1.6 მ შეადგენდა, დმ – 13 მ. ყორღანს თავი გაბრტყელებული ჰქონდა და ქმნიდა პატარა მოედანს. 0.8 მ სიღრმეზე იწყებოდა სამარხი ორმო. ორმო ყორღანის S-W კიდიდან 4 მ-ით იყო დაშორებული, ხოლო კიდიდან – 5.5 მ-ით. ორმოს სიგანე 3 მ უდრიდა, სიგრძე – 4 მ, მიმართული იყო NO-SW. ორმო ძირისკენ ვიწროვდებოდა. ძირზე მისი სიგრძე 3.3 მ ხოლო სიგანე – 2.7 მ შეადგენდა. ორმო ამოვსებული იყო ქვით და მიწით. ორმოს SW და SO ნაწილებში შეიმჩნეოდა ხის კვალი. დაკრძალვის წესი ინჰუმაციური, ინდივიდუალური. მიცვალებულის თავის ქალა და ძვლები ერთმანეთში იყო არეული. თავდაპირველად სავარაუდოდ მჯდომარე პოზა უნდა ჰქონოდა, შემდეგ კი მარჯვენა გვერდზე გადაწოლილი.

ინვენტარი: 2 ქილა, ბადია, ქოთანი, ბრინჯაოს სატევრის პირი, ხის ნაშთი, ყურძნის წიპნები, ნაცრის ნაშთი.

შუაბრინჯაოს ხანა.

ოსტეოლოგიური მონაცემები: ხარის მთლიანი ჩონჩხი თავის გარეშე. ცხოველი იწვა მარცხენა გვერდზე მოკუნტული კიდურებით, თითქოს მოძრაობაში იყო. ხარის ჩონჩხის სიგრძე 1.75 მ, მიმართული იყო N-W-დან S-O-სკენ. წვრილფეხა საქონლის ძვლები, ცხვრის თავი.

(ტაბ. 1)

ყორღანი №2

ყორღანის ქვამინაყრილის სიმაღლე იყო 1.5 მ. ცენტრალურ ნაწილში აღმოჩნდა წრიულად განლაგებული მოზრდილი ქვებით გადახურული სამარხი ორმო. ცენტრში ქვები ქმნიდნენ დაბრისებრ ჩაღრმავებას. ორმოს სიგრძე – 2.4 მ, სიგანე – 1.2 მ, სიმაღლე – 1.25 მ. მიცვალებულის თავის ქალა და ძვლები ორმოს სხვადასხვა ნაწილში იყო მოთავსებული. პოზის დადგენა შეუძლებელი იყო, თითქოს მჯდომარე მდგომარეობაში იყო დაკრძალული.

ინვენტარი: თიხის 8 ჭურჭელი, ქილები, სამარილე.

გვიანბრინჯაოს ხანა.

ოსტეოლოგიური მონაცემები: ცხვრის თავის ქალა და ძვლები, ფრინველის ძვლები. პალეობოტანიკური მონაცემების ორბლის მარცვლები.

(ტაბ. 2)

ყორღანი №3

ყორღანი მდებარეობდა №1 ყორღანიდან დაახლოებით 100 მ-ის დაშორებით, დაზიანებული. N-W მხარე მოჭრილი ჰქონდა. დმ – 20 მ, სიმაღლე – 2 მ. ყრილში აღმოჩნდა რამოდენიმე სამარხი, რომელთაგან პირველი ყორღანის თავიდან 0.5 მ სიღრმეზე მდებარეობდა. სამარხის სიგრძე 1.5 მ იყო, სიგანე – 1 მ. მიცვალებულის ძვლები ძლიერ დაშლილი, ესვენა მარჯვენა გვერდზე N-O. ფეხები ძლიერ მოკეცილი ჰქონდა. ამ სამარხის W-ით მეორე სამარხი მდებარეობდა. მიცვალებულის ძვლების ქვეშ, დაახლოებით ყორღანის ცენტრალურ ნაწილში, შემოიხაზა ორმო, რომელიც მიწით და ქვით იყო სავსე. ორმოს სიღრმე 1 მ იყო, დმ – 1.2 მ. ორმო ცარიელი იყო, მასში მხოლოდ დიდი ზომის მოგრძო ქვა ეგდო.

ინვენტარი: ბადიები, ტოლჩები, ქილები, კოჭობი, ძვლის კვირისტავი, ჭურჭლის ნატეხები ღია ფერის სარჩულით.

ძვ.წ. III ათასწ-ის დასაწყისი.

ოსტეოლოგიური მონაცემები: ხარის ძვლები, ცხვრის თავის ქალა და ძვლები.

ყორლანი №4*

ყორლანი მიწის სამუშაოების დროს იყო გაჭრილი. დმ – 30 მ, სიმაღლე – 2.1 მ. ყორლანის ცენტრალურ ნაწილში 2 მ სიღრმეზე გამოვლინდა O-დან-W-კენ მიმართული ოვალური მოყვანილობის ორმო, რომელიც ქვით და მიწით იყო ამოვსებული. O-W-ით ორმოს დმ 3.4 მ-ს შეადგენდა, N-S-ით – 2.5 მ, სიმაღლე – 1.8 მ. შესაძლოა ორმო ხის ძელებით იყო გადახურული. მიცვალებულის ძვლები და თავის ქალა დაშლილი იყო. სავარაუდოდ, მიცვალებული იწვა მარცხენა გვერდზე, ფეხმოკეცილი O-W მიმართულებით, თავით O-ით.

ინვენტარი: 2 პატარა ტიგელისებრი ჭურჭელი, შავი ფერის ჭურჭლის ნატეხები, კოჭობები, 6 ქოთანის, დერგი, ქილა, 2 ტოლჩა, სასმისი, პატარა დოქის ნატეხები, კაჟის და ობსიდიანის ისრის პირები, ბრინჯაოს სადგისი, ბრინჯაოს სატევრის პირი, ხის ნაშთი.

ძვ.წ. III ათასწ-ის ბოლო საუკუნეები.

ოსტეოლოგიური მონაცემები: მსხვილფეხა საქონლის ძვლები, ბატკნის ჩონჩხი.

(ტაბ. 3)

ყორლანი №5**

ყორლანი მდებარეობდა მეოთხე ყორლანიდან 800 მ-ის დაშორებით მისგან O-ით. დმ – 25 მ, სიმაღლე – 1 მ. ყრილის ცენტრალური ნაწილი დაზიანებული იყო. S-O ნაწილში გამოვლინდა სამარხი ორმო, რომელიც ხის ძელებით იყო გადახურული და ქვით და მიწით იყო ამოვსებული. ძელების ნაწილი N-S-კენ იყო მიმართული, ნაწილი კი – O-W-სკენ. ორმოს ოთხკუთხა მოყვანილობა ჰქონდა და O-W იყო დამხრობილი. მისი სიგანე 3 მ-ს შეადგენდა, სიგრძე – 4 მ, სიმაღლე – 3 მ. გამოვლინდა მიცვალებულის დაშლილი კიდურების და მენჯის ძვლები, თავის ქალის ნატეხები, ქვედა ყბა. პოზის დადგენა შეუძლებელი იყო.

ინვენტარი: შავპრიალა თიხის ჭურჭელის ფრაგმენტები, 2 სასმისი, 2 ქოთანის, ტოლჩა, დერგის ნატეხები, ობსიდიანის ნატეხები.

ძვ.წ. III ათასწ. ბოლო საუკუნეები.

(ტაბ. 4)

ყორლანი №6

ყორლანს წესიერი წრიული მოყვანილობა ჰქონდა, დმ – 20 მ უდრიდა, სიმაღლე – 2 მ. ყორლანის ცენტრალურ ნაწილში გამოვლინდა ოვალური მოყვანილობის ორმო, რომელიც O-W

* ორმოს O ნაწილი დაზიანებული იყო სკვითური პერიოდის სამარხით.

** ორმოს თავთან 1.6 მ სიღრმეზე და S ნაწილში აღმოჩნდა შუასაუკუნეების ჩაშვებული სამარხები.

მხარეს იყო მიმართული. ორმოს სიგრძე იყო 6 მ, სიგანე – 3.2 მ, სიღრმე – 1.8 მ. მიცვალებულის ძვლები აღმოჩნდა ორმოს ძირზე. ორმოს ცენტრალურ ნაწილში ჩაჭრილი იყო მეორე, უფრო ვიწრო, ოვალური ფორმის ორმო, რომელიც O-W-სკენ იყო დამხრობილი. სიგრძე – 3.2 მ, სიგანე – 1.5 მ, სიღრმე – 0.8 მ. ორმოს W ნაწილში აღმოჩნდა თავის ქალის ნაწილები. მიცვალებულის ძვლები ორივე ორმოში ძლიერ დაშლილი იყო.

ინვენტარი: დერგი, ქოთანები, 2 სასმისი, ობსიდიანის ისრის პირი, ბრინჯაოს სატევრის პირი, სადგისი.

ძვ.წ. III ათასწ-ის ბოლო საუკუნეები.

(ტაბ. 5)

ყორღანი №7

ყორღანი ქვამინაყრილიანი იყო და წესიერი წრიული მოყვანილობა ჰქონდა. ყრილის დმ 20 მ უდრიდა. მისი ყველაზე მაღალი წერტილი მდებარეობდა N ნაწილში და 1.2 მ აღწევდა, ყველაზე დაბალი W ნაწილში – 0.3 მ. ყორღანს ცენტრალურ ნაწილში ძაბრისებრი ჩაღრმავება ჰქონდა, რომლის დმ 2 მ, ხოლო სიღრმე 0.4 მ უდრიდა. ყორღანს ორმო არ ჰქონდა და სამარხი მოწყობილი იყო მინის ზედაპირზე, ყორღანის ცენტრალურ ნაწილში, ქვაყრილის ქვეშ 1 მ სიღრმეზე. მისი ზომები: 1.5x0.8 მ. მიცვალებულის ჩონჩხი ცუდად იყო დაცული, იწვა მარცხენა გვერდზე, ფეხმოკეცილი. ხელები სახის წინ WO მიმართულებით ჰქონდა დაწყობილი, თავით W-სკენ.

ინვენტარი: 2 სასმისი, ტოლჩა, მსხლისებრი ფორმის თეთრი მარმარილოს ქვის ლახტის თავი, შუაში ნახვრეგით, ბრინჯაოს სადგისი და ისრისპირი, ობსიდიანის ნატეხი, ვარდისფერკეციანი შავი ჭურჭლის ნატეხები.

ძვ.წ. II ათასწ-ის დასაწყისი.

(ტაბ. 6)

ყორღანი №8*

ქვამინაყრილიან ყორღანს წესიერი წრიული მოყვანილობა ჰქონდა, თავზე პატარა მოედნით. დმ – 26 მ, სიმაღლე – 1.7 მ. სამარხი ორმო გამოვლინდა ყორღანის ცენტრში. ორმოს სიღრმე – 2.5 მ, ზომები: 5.5x5 მ. ყორღანი გაძარცული იყო. გამოვლინდა დაშლილი ძვლების ნატეხები.

ინვენტარი: ქოთანი, კერამიკის ფრაგმენტები.

ძვ.წ. II ათასწ-ის დასაწყისი

* ყორღანის S-W ნაწილში 1.4 მ სიღრმეზე აღმოჩნდა გვიანბრინჯაოს ხანის ჩაშვებული სამარხი.

ყორლანი №9

ყორლანი გაძარცვული იყო, მისი დმ – 34 მ, სიმაღლე – 2 მ. ყრილის სტრუქტურა შემდეგნაირი იყო: გრუნტის დონეზე – ლორლიანი მიწის თხელი ფენა, მის თავზე – 1.5 მ სისქის თიხნარი ფენა, რომელსაც ეფარა კლდის მსხვილი ნაფლეთი ქვები. ყორლანის ცენტრალურ ნაწილში გამოვლინდა არანესიერი ოთხკუთხედის მოყვანილობის ორმო, რომლის ზომები იყო 5.5x5.5 მ. ორმოს ჰქონდა ხის გადახურვა, სავსე იყო მიწით და ქვით. ორმოს პირის დონეზე დაფიქსირდა დაშლილი ხის კვალი და ნაცროვანი ფენა. ნაცროვანი ფენა სცილდებოდა ორმოს საზღვრებს. ორმოს NW ნაწილში, 2 მ სიღრმეზე, ჩაჭრილი იყო პატარა არანესიერი მოყვანილობის ორმო, რომელიც ამოვსებული იყო თიხნარით და ნამსხვრევი კლდის დიდი ქვებით. მის ზედა ფენებში ჩნდებოდა ადამიანის (მცირეწლოვანის) თავის ქალის ფრაგმენტები, რომელიც შესაძლოა ამ პატარა ორმოს გადახურვაზე იყო დაკრძალული.

ინვენტარი: შავპრიალა თიხის ჭურჭლის ნატეხები, 5 ქილა, ბადია, ბრინჯაოს 2 ყუამილიანი ცული ერთი ყუაზე ნიბოთი, სატეხი, ბრტყელი ცული, სადგისი, ბრინჯაოს სატევრის პირი, ობსიდიანის ისრისპირი, სატეხი, ხის ნაშთი, მიწის ერთი ნატეხი. ძვ.წ. III ათასწლეულის ბოლო ხანები.

ოსტეოლოგიური მონაცემები: ირმის დატოტვილი რქა.
(ტაბ. 7)

*

* *

ინვენტარის ხასიათის მიხედვით ეს ყორლანები მამაკაცის სამარხები უნდა ყოფილიყო, რადგან მათში არ იყო სამკაული და ძირითადად ლითონის იარაღი აღმოჩნდა. პირველი ყორლანის კერამიკას არქაული იერი ჰქონდა, მაგრამ მასში აღმოჩენილი იარაღი განვითარებული ტიპის იყო და ახლოს იდგა თრიალეთის შუაბრინჯაოს ხანის ყორლანებში გამოვლენილ იარაღთან. ამიტომ ეს ყორლანი შუაბრინჯაოს ხანას მიაკუთვნეს. მეორე ყორლანში აღმოჩენილი თიხის ჭურჭელი, კერძოდ კი ქილები თავისი ფორმით და ორნამენტით ძალიან უახლოვდებოდა ბორის კუფტინის მიერ ოზნის ნამოსახლარზე გვიანბრინჯაოს ხანის ჩაშვებულ სამარხში აღმოჩენილ ჭურჭელს [Куфтин 1948: 34]. ამ ყორლანში შესაძლოა მეორადი დაკრძალვაც ყოფილიყო, რადგან აქ მიცვალებულის ძვლები ორმოს ძირის ერთ ნაწილში იყო შევსებული [ჯავახიანი 1975: 151]. შედარებით სხვაგვარ ხასიათს ატარებდა მესამე ყორლანი, რომლის ყრილში რამდენიმე სამარხი გამოვლინდა. მისი სამარხეული ინვენტარიც განსხვავდებოდა

დანარჩენი ყორღანების მასალისაგან. აქ გამოვლენილი თიხის ჭურჭელი თავისი ხასიათით უახლოვდებოდა ქვემო ქართლში აღმოჩენილი მტკვარ-არაქსის კულტურის შედარებით ადრეული, დიდუბე-კიკეთის ჯგუფის თიხის ჭურჭელს, განსაკუთრებით ახლოს იდგა კიკეთის და სამშვილდის სამაროვნებზე მოპოვებულ თიხის ნაწარმთან და ასევე მსგავსი იყო წალკის ზეგანზე გამოვლენილი მასალებისა. თავისი ხასიათით ეს ყორღანი უახლოვდებოდა ტყვიავის და საჩხერის ყორღანულ სამარხებს და დათარილდა ძვ.წ. III ათასწ-ის დასაწყისით [ჯაფარიძე 1975: 150]. მეოთხე ყორღანში ნაპოვნი სატევრის პირი უახლოვდებოდა 1939 წელს საჩხერეში აღმოჩენილ სატევრის პირს [ჯაფარიძე 1961: 154]. განვითარებული ფორმისა იყო მეექვსე ყორღანში აღმოჩენილი სატევრის პირი და გარკვეულ მსგავსებას იჩენდა ეშერის VI დოლმენის სატევრის პირთან [Куфтин 1949: таб. XXXII, 6]. ამ ყორღანის ცენტრალურ ნაწილში გამოვლინდა პატარა ორმო. ეს პატარა ორმოები შესაძლებელია დიდ ორმოებთან ერთად იყო გაჭრილი. ორმო არ ქონდა მეშვიდე ყორღანს. მისი სამარხი მდებარეობდა მიწის ზედაპირის ცენტრალურ ნაწილში. მასში აღმოჩენილი ლახტის თავები საქართველოში და ზოგადად კავკასიაში ძვ.წ. III და II ათასწ-შია ცნობილი [Куфтин 1949: 18]. განსაკუთრებით საინტერესო აღმოჩნდა მეცხრე ყორღანი. ყორღანის ცენტრალურ ნაწილში მდებარეობდა ოთხკუთხა ორმო, ხოლო N-W ნაწილში პატარა ორმო. ყორღანში აღმოჩენილი ლითონის ნივთები დარიშხანიანი სპილენძისგან იყო ნაკეთები. გამოვლენილი ცული ზომით უახლოვდებოდა საჩხერეში, ცარცის გორაზე აღმოჩენილ ყუამილიან ცულს და ასევე თეთრინყაროს ყორღანში აღმოჩენილ იარაღს [ჯაფარიძე 1975: 155]. ადამიანის ძვლების ცუდად დაცულობის გამო მეოთხე და მეშვიდე ყორღანის გარდა მიცვალებულის პოზის, დაკრძალვის წესის დადგენა ვერ მოხერხდა. საიდან გავრცელდა ჩვენში ეს ინდივიდუალური სამარხები უცნობია. მტკვარ-არაქსის კულტურის ხანაში აქ ცნობილი იყო ყორღანები კოლექტიური სამარხებით (ასეთი იყო მესამე ყორღანი). შესაძლოა ძვ.წ. III ათასწ-ის ბოლოს ყორღანების გაჩენა ინდივიდუალური სამარხებით დაკავშირებული იყო საზოგადოებაში მომხდარ სოციალურ-ეკონომიკურ ცვლილებებთან [გოგაძე 1972: 93]. რადგან ძვ.წ. III ათასწ-ის ბოლოსათვის ჩვენში საგრძნობლად იყო დანიანურებული მესაქონლეობა, განსაკუთრებით კი მეცხვარეობა და ქვემო ქართლის მაღალმთიანი პლატო (წალკა, ბედენი), ინტენსიურად იყო გამოყენებული უპირატესად საზაფხულო საძოვრებად, ამიტომ საფიქრებელია, რომ ეს ყორღანები საზოგადოების იმ ნაწილს ეკუთვნებოდა, რომელიც მესაქონლეობასთან იყო დაკავშირებული (მეოთხე ყორღანში აღმოჩნდა ბატკნის მთლიანი ჩონჩხი და მსხვილფეხა საქონლის

ძვლები, პირველ ყოვლისაში ორმოს ძირზე გამოვლენილი იქნა საქონლის ძვლები). ეს ყოვლიანები ახლოს დგას ბორის კუფტინის მიერ ნალკის ზეგანზე, მდ. ქციის აუზში გათხრილ ყოვლიანებთან [Куфтин 1941: 101], კუფტინი მათ მომთაბარეებს ან მაღალმთიან საძოვრებზე მეზობელი ადგილებიდან ამოსულ მოსახლეობას უკავშირებდა [Куфтин 1941: 201]. მისი აზრით უორმო ყოვლიანების არსებობა იმაზე მიანიშნებდა, რომ დაკრძალვის წესზე გავლენას წელიწადის დრო ახდენდა და ზამთრის ცივი კლიმატი ხელს უშლიდა ნიადაგში ორმოს გაჭრას [კუფტინი 1949: 24]. მარნეულის ველზე და ზოგადად ჩვენში ყოვლიანული სამარხები ძვ.წ. III ათასწ-ის მეორე ნახევარში იჩენს თავს და კერამიკის საფუძველზე ისინი თრიალეთის ყოვლიანებთან შედარების გზით ძვ.წ. III ათასწ-ის ბოლოთი დათარიღდა [ჯაფარიძე 1975: 156]. მარნეულის ყოვლიანების განათხარი მასალა ინახება ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში.

ლიტერატურა

- გოგაძე ე., 1972, თრიალეთის ყოვლიანული კულტურის პერიოდიზაცია და გენეზისი, თბ.
- კუფტინი ბ., 1949, ქართული კულტურის უძველესი კერა თრიალეთში, თბ.
- ჯაფარიძე ო., 1975, ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები (1965-1971 წწ.) თბ.
- ჯაფარიძე ო., 1961, ქართველი ტომების ისტორიისათვის ლითონის წარმოების ადრეულ საფეხურზე, თბ.
- Куфтин Б., 1941, Археологические раскопки в Триалети, Тб.
- Куфтин Б., 1948, Археологические раскопки 1947г. в Цалкинском районе, Тб.
- Куфтин Б., 1949, Материалы к археологии Колхиды т. I, Тб.

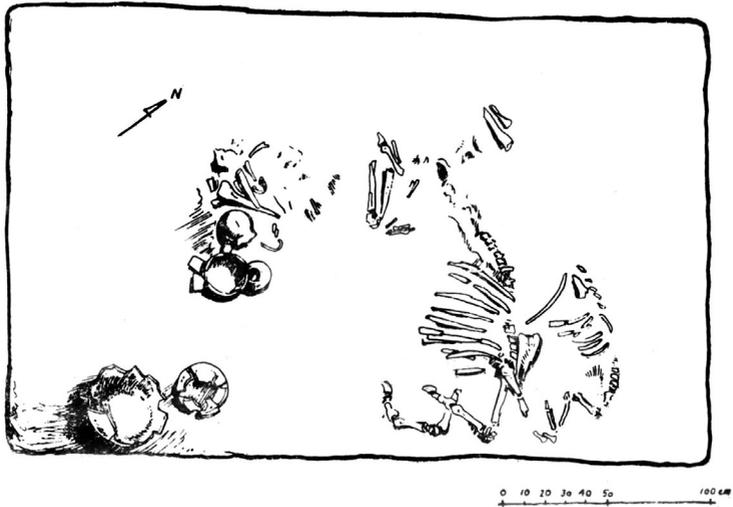
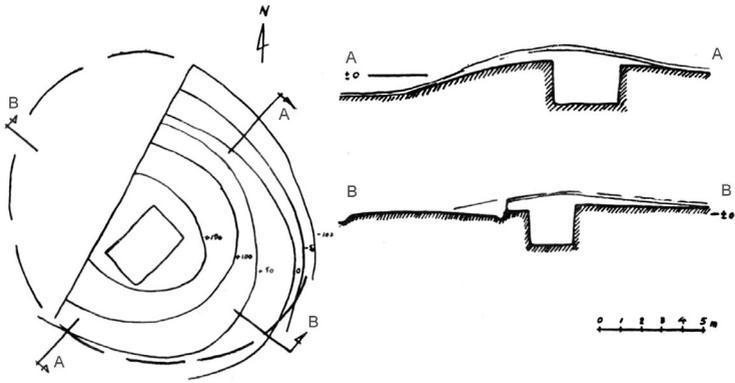
Tina Abulashvili

Marneuli Kurgans

Summary

Marneuli municipality is situated in Kvemo (Lower) Kartli region of Georgia. It occupies the territory along both banks of the Algeti River. Kvemo Kartli archaeological expedition of the S. Janashia State Museum uncovered and investigated nine kurgans in the area. All the tumuli were consist of pit tombs, covered with 1.5-2.0 m high soil and stone barrow mounds. They were individual inhumation graves. Kurgan no. 3 was the earliest among them. As to the other one no. 9 it was arranged in a rectangle pit and thus attracted the special attention of the scholars. Artifacts are kept in the depository of the S. Janashia Georgian National Museum.

ტაბ. I

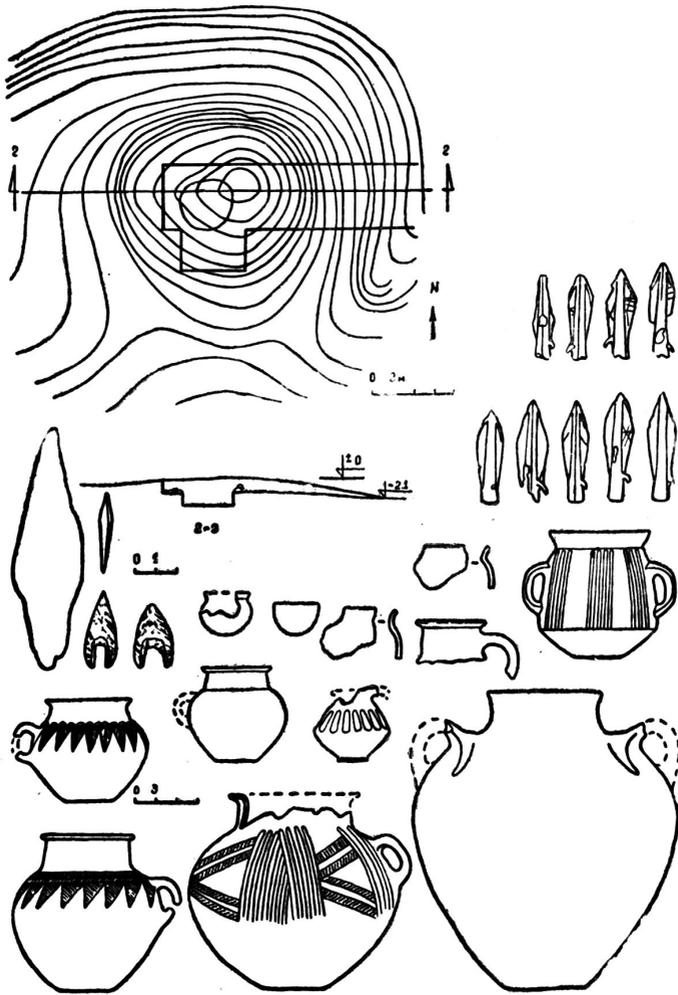

ყორღანი №1

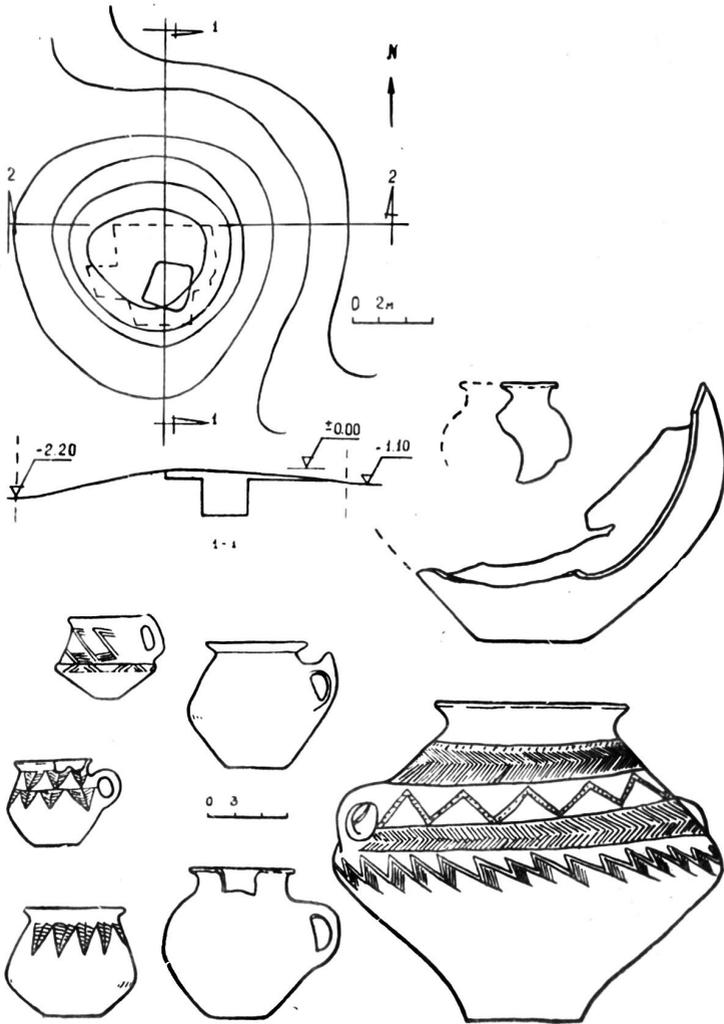

ყორღანი №2

ტაბ. 3

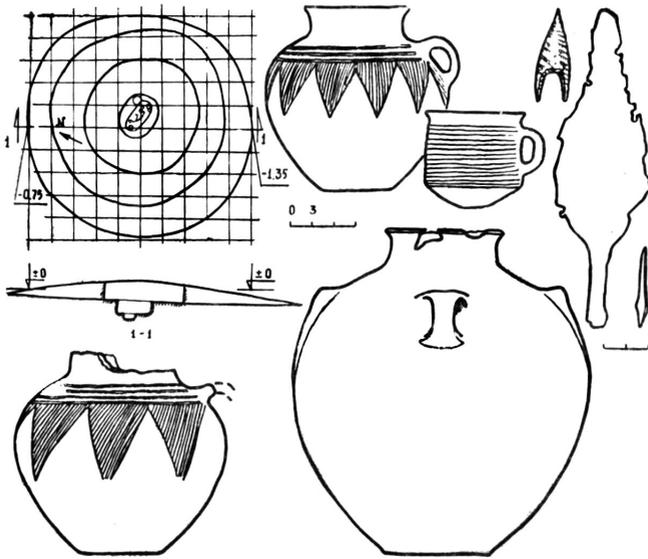

ყორღანი №4

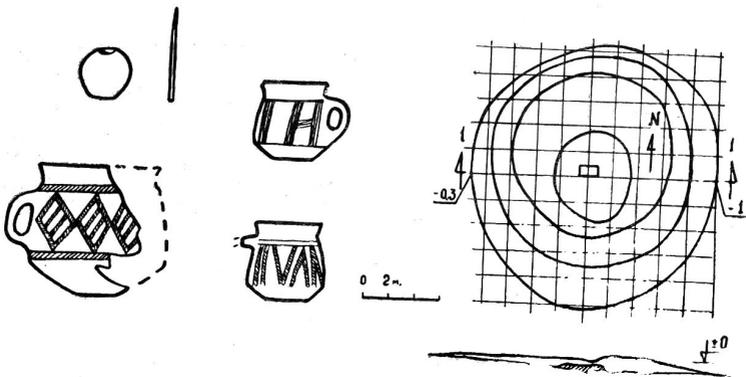
ყორღანი №5

ტაბ. 5

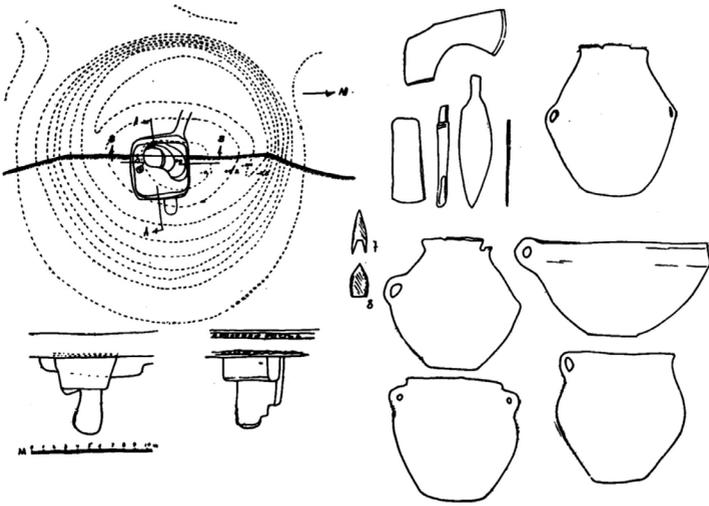

ყორღანი №6

ტაბ. 6

ყორღანი №7

ყორღანი №9

ლერი ჯიბლაძე

რეცენზია

გიორგი ბედინაშვილის და ები რობინსონის მონოგრაფიულ გამოკვლევებზე ლითონი, რიტუალი და განადგურება (ლითონის ნივთების განზრახ დაზიანება საქართველოში ბრინჯაო-ადრერკინის ხანის განძებში და სამარხებში), თბილისი, 2022

ლითონი, რიტუალი და განადგურება METAL, RITUAL AND DESTRUCTION

გიორგი ბედინაშვილი
ები რობინსონი

GIORGI BEDIANASHVILI
ABBY ROBINSON

წარმოდგენილი ნაშრომი ეხება საქართველოს ტერიტორიაზე ბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში ლითონის ნივთების რიტუალური დაზიანების ფენომენს, რომელიც ბრინჯაოსა და რკინის ნივთების სახით აღმოჩენილია სამარხებში და განძებში. ავტორების აზრით, საქართველოში გვინბრინჯაო-ადრერკინის ხანის სამარხებსა და განძებში გამოვლენილ დაზიანებულ ნივთთა ტიპების ერთ-გვაროვნება უნდა მიუთითებდეს ლითონის ნივთების მიწაში ჩადებადგე განზრახ დაზიანებაზე, რომელსაც უნდა ჰქონოდა გარკვეული რიტუალური დანიშნულება. მათი აღნიშვნით, როგორც განძებში, ისე ცალკეულ სამარხებში ეს წესი ფართოდ ყოფილა გავრცელებული ბრინჯაოს ხანის ევროპულ კულტურებში – დიდი ბრიტანეთის კუნძულებიდან ბალკანეთის ნახევარკუნძულამდე და არც საქართველოსთვის უნდა ყოფილიყო უცხო ევროპული ეს ფენომენი. ამ ფაქტს უნდა ადასტურებდეს მოხენიებული კატეგორიის ძეგლებზე განზრახ დაზიანებული ნივთების აღმოჩენები. ისინი მიუთითებენ აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიიდან 61 ასეთ სამარხზე, სადაც განზრახ დაზიანებული ნივთებია გამოვლენილი. სინამდვილეში მათი რაოდენობა ბევრად მეტი უნდა ყოფილიყო.

საქართველოში გავრცელებულ გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის კულტურაში დაზიანებული ლითონის არტეფაქტების არსებობა, სპეციალისტთა შორის, ძირითადად ცნობილი იყო განძების მასალების მიხედვით, მაგრამ ეს ფაქტი არ იხსნებოდა განზრახ დაზიანებით. ავტორების დამსახურებას წარმოადგენს ის ფაქტიც, რომ ანალოგიური განზრახ დაზიანებული ლითონის არტეფაქტები გამოყვეს სამარხეული ინვენტარის მიხედვითაც. მათი ვარაუდით, ეს წესი გავრცელებული იყო ევროპაში და საქართველოში აღნიშნული კატეგორიის ძეგლებში მათი დადასტურება კანონზომიერი მოვლენა უნდა ყოფილიყო, რადგან საკვლევი მხარე ბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში ამ ევროპული ფენომენის ნაწილს წამოადგენდა.

დღემდე კოლხეთში დაზიანებული ლითონის არტეფაქტების არსებობაზე ყურადღება იყო გამახვილებული მხოლოდ განძების მასალების მიხედვით, მაგრამ მათ არ ჰქონდათ განზრახ დაზიანებულის სტატუსი მინიჭებული. ასევე საქართველოში გვინბრინჯაო-ადრერკინის ხანის სამარხებში დადასტურებულ ამგვარ ნივთებსაც ასეთი კვალიფიკაცია არ ჰქონდა მიცემული.

ნაშრომში ყურადღება გამახვილებულია კავკასიაში ლითონის ნივთების ყველაზე ადრე დაზიანების გამოვლენის ფაქტზე ჩრდილო კავკასიაში ნოვოსვაბოდაიას ერთ-ერთი ყორღანიდან. საქართველოში კი ასეთი ტრადიცია პირველად გვხვდება შუა

ბრინჯაოს ხანაში თრიალეთურ კულტურაში. გიორგი ბედიანაშვილი და ებბი რობინსონი მონოგრაფიის მომდევნო გამოყოფილ სათაურში – „განზრახ დაზიანებული ლითონის ნივთების განსაზღვრის მეთოდოლოგიისათვის“, ცდილობენ დაადგინონ შემდეგი: არქეოლოგიური გათხრებისას მოპოვებული ნივთები, მინაში ჩადებამდე იყო დაზიანებული, თუ მინაში ჩაფლვის შემდგომ. განიხილავენ იმის ალბათობასაც, რა დროს უნდა ყოფილიყო შესაძლო განძებში შემავალი ცალკეული არტეფაქტების დაზიანება. ასეთ მაგალითებად მოჰყავთ ლითონის ნივთების დაზიანება სამშენებლო სამუშაოების მიმდინარეობისას, ანდა მათი აღმოჩენის შემთხვევაში მპოვნელის მიერ სახეობის დადგენის მიზნით მათი დაზიანება (მეტალის გაჭრა და ა.შ.). ავტორები ასკვნიან, რომ ევროპული მასალების მსგავსად, განზრახ დაზიანებული ობიექტი არის კონკრეტული ნივთი ან ნივთთა ჯგუფი. ევროპის არქეოლოგიური ლითონის ნივთების შესწავლის საფუძველზე ისინი ეხებიან ბრიტანელი არქეოლოგის მ. ნაითის მიერ გამოყოფილ ლითონის არტეფაქტების 7 ტიპის განზრახ დაზიანების ძირითად მახასიათებელ ნიშნებს. ასევე საუბრობენ ექვს კატეგორიად დაყოფილი განზრახ დაზიანებული ნივთების შეფასების სისტემაზე.

გიორგი ბედიანაშვილისა და ებბი რობინსონის დამსახურებად შეიძლება მივიჩნიოთ განზრახ დაზიანებული ლითონის არტეფაქტების ერთ ნიშნის მიგნება, რომელიც გ. ნაითის კლასიფიკაციაში არ შედის და მხოლოდ საქართველოში გვხვდება.

ავტორები არქეოლოგიური პერიოდებისა და ცალკეული ძეგლების მიხედვით განიხილავენ განზრახ დაზიანებული არტეფაქტების აღმოჩენის ფაქტებს. მათი დაკვირებით, საქართველოში განზრახ დაზიანებული ლითონის ნივთები ყველაზე ადრე შეინიშნება თრიალეთის შუაბრინჯაოს ხანის კულტურიდან მოყოლებული როგორც ინჰუმაციურ, ასევე კრემაციულ სამარხებში. ისინი ასკვნიან, რომ საქართველოს სამარხებში საბრძოლო იარაღების განზრახ დაზიანება არსებობდა უწყვეტად შუაბრინჯაოს ხანიდან მოყოლებული ადრერკინის ხანის ჩათვლით.

მეცნიერთა აზრით, მომდევნო, გვიანბრინჯაოს ადრეული ხანის (ისინი ამ პერიოდს უწოდებს ლქაშენ-ნითელგორების კულტურას) სამარხებში ლითონის ნივთების დაზიანების ფაქტები უფრო ხშირია შიდა და ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე. საუბარია დაზიანებულ ნივთთა ტიპებზე და მათ სტატისტიკურ მონაცემებზე. მაგალითად, შუაბრინჯაოს ხანაში თრიალეთურ კულტურის სამარხებში შეინიშნება რაპირების, მახვილების, სატევრების დაზიანება.

მისაღები უნდა იყოს ავტორთა მოსაზრება, რომ შუაბრინჯაოს ხანაში განზრახ დაზიანებული ლითონის არტეფაქტების გაჩენა დაკავშირებული უნდა ყოფილიყო ორ ფაქტორთან: სამხრეთ კავკასიაში პირველი მახვილების გამოჩენასთან და წარჩინებული მეომრის სოციალური ფენის გაჩენასთან; მეორე – მიცვალებულის კრემაციასთან და მისი სხეულის ფრაგმენტიზაციასთან, რომელიც რეგიონში პირველად შუაბრინჯაოს ხანაში ჩნდება.

გამოთქვამენ ვარაუდს, რომ დასაკრძალ რიტუალს ადგილი ჰქონდა ყორღნის გარეთ და საბრძოლო იარაღების განზრახ დაზიანება, ამ საჯარო დასაკრძალავი რიტუალის ნაწილი უნდა ყოფილიყო, სადაც მხოლოდ მახვილებსა და სატევრებს აზიანებდნენ. სამარხეული ინვეტარის სხვა ნივთებზე დაზიანების კვალი არ ჩანს. სავსებით ლოგიკურად გამოიყურება მონოგრაფიის ავტორთა მოსაზრება დასაკრძალავ ნივთთა შერჩევითობაზე, რომელიც უნდა მიუთითებდეს იმაზე რომ შუაბრინჯაოს ხანის მეომართა საზოგადოებაში მახვილსა და სატევარს განსაკუთრებული მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა, რომელიც დაკავშირებული უნდა ყოფილიყო მის მფლობელთან. ამ მხრივ გამოყოფენ რაპირებს, რომელიც სამხედრო თვალსაზრისით ტექნოლოგიური სიახლეს წარმოადგენდა. ლოგიკურად უნდა გამოიყურებოდეს ავტორების მოსაზრება რაპირების ასოცირებაზე მის სოციალურ სტატუსთან. მფლობელის განადგურების შემდეგ რაპირასაც ამტკვრევდნენ და მწყობრიდან გამოყავდათ და ეს იდეოლოგიური განადგურება მათი აზრით დაკავშირებულია მიცვალებულთა კრემაციასთან, მისი სხეულის განადგურებასთან და ფრაგმენტიზაციასთან.

ავტორთა დაკვირებით, მომდევნო, გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში საბრძოლო იარაღები იშვიათადაა ფრაგმენტირებული. საქართველოს ტერიტორიაზე ამ პერიოდში პირველად ჩნდება განზრახ დაზიანებული ლითონის ნივთები განძებში. თავისი მნიშვნელობითა და დაზიანების ტიპების მიხედვით ერთმანეთისაგან მიჯნავენ განძებში და სამარხებში აღმოჩენილ ლითონის არტეფაქტებს.

გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში ერთ-ერთი დამახასიათებელი ნიშანია ბრინჯაოს იარაღების განზრახ მოკეცვა, დაზიანება, მაგრამ მთლიანობის შენარჩუნებით. რამდენად გასაზიარებელია ავტორთა ეს მოსაზრება, რომ მგავსი დაზიანება უნდა ასახავდეს მიცვალებულთა მოხრილ მდგომარებაში დასვენებას, სადავოდ გვეჩვენება.

მკვლევარები გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის განძებში ეხებიან დაზიანებული ლითონის არტეფაქტების აღმოჩენის

ფაქტებს. მათივე სიტყვებით რომ ვთქვათ, ამ კატეგორიის ძეგლები საქართველოს ტერიტორიიდან ირლანდიაში იყო გავრცელებული. აღნიშნულია, რომ დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის განძები კოლხური კულტურის გავრცელების არეალში გვხვდება. დანარჩენი კი აღმოჩენილია შიდა ქართლში, კოლხური და სამთავროული კულტურების თანაარსებობის არეალში. ავტორები სწორად შენიშნავენ, რომ კოლხური გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის განძებისთვის ნაკლებად დამახასიათებელია ე.წ. პერსონალური ნივთები, სადაც ძირითადად გვხვდება მინათმოქმედებისა და მეტალურგიასთან დაკავშირებული არტეფაქტები.

როგორც ჩვენში, ასევე გარე სამყაროში მოკლედ განხილულია განძების ფუნქციონალურ დანიშნულებაზე არსებული მოსაზრებები. ყურადღების მიღმა არ რჩებათ უკანასკნელ პერიოდში კოლხეთის მდინარეებში ოქროს მოპოვებისას და სხვა ვითარების დროს აღმოჩენილი ბრინჯაოს ნივთები, რომელიც ღვთაებისადმი შეწირული უნდა ყოფილიყო.

განძებში შემავალი განზრახ დაზიანებული ნივთების შესწავლის საფუძველზე განხილულია ამ კატეგორიის ძეგლების რიტუალური დანიშნულება, რომლის შესახებ საქართველოში პირველი მოსაზრება ეკუთვნის ოთ. ლორთქიფანიძეს. ავტორების სიტყვებით რომ ვთქვათ, იგი ემყარება როგორც კონკრეტული განძების მაგალითებს, ასევე ზოგადად ამ კატეგორიის ძეგლებში შემავალ განზრახ დაზიანებული ნივთების ტიპების კვლევას. განსაკუთრებით საყურადღებოა ის ფაქტი, რომ ავტორები დიდ ყურადღებას აქცევენ დაზიანებულ ნივთთა ზოგად სტატისტიკურ მონაცემებს.

ისინი საგანგებოდ ჩერდებიან ზემო სასირეთისა და გამდლისწყაროს განძებზე, რომლებიც განზრახ დაზიანებული არტეფაქტებისაგან შედგება. გამდლისწყაროს განძის ფრაგმენტული ნივთების მაგალითზე, მათ ძნელად წარმოსადგენად მიაჩნიათ მათი გამოყენება ჯართად ხელმეორედ გადადნობის მიზნით.

მონოგრაფიულ გამოკვლევას როგორც ტექსტში, ასევე ბოლოს დართული აქვს შესანიშნავად შესრულებული, განზრახ დაზიანებულ ნივთთა ამსახველი ტაბულები და განზრახ დაზიანებული ლითონის არტეფაქტების გავრცელების რუკა. ნაშრომს ღირსებას მატებს, არსებული საკითხის ირგვლივ, უხვად გამოყენებული უახლესი ლიტერატურის ჩამონათვალი. ცალკე აღნიშვნის ღირსია მონოგრაფიის მაღალი პოლიგრაფიული დონე.

ამრიგად, თუ შევაჯამებთ ყოველივე ზემოთქმულს ვფიქრობ შემდეგი დასკვნები გამოვიტანოთ. გიორგი ბედიანაშვილისა

და ებბი რობისონის ნაშრომი მრავალმხრივ საყურადღებოა. შეიძლება ითქვას, რომ საქართველოში ბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში ლითონის ნივთების განზრახ დაზიანების საკითხი დღემდე არ გამხდარა მსჯელობის საგანი. წინმდებარე მონოგრაფიული გამოკვლევა კი ამ მხრივ პირველი სიტყვაა ქართულ არქეოლოგიურ მეცნიერებაში. თუ დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე კოლხური კულტურის გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის განძების ფუნქციონალურ დანიშნულებაზე, მათ რიტუალურ დანიშნულებაზე არაერთი მოსაზრებაა იყო გამოთქმული, ამ მხრივ თითქმის არაფერი იყო თქმული ამ კატეგორიის ძეგლებში შემავალი არტეფაქტების განზრახ დაზიანებაზე. ასევე გარკვეული ლაკუნა არსებობდა გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის სამარხებში განზრახ დაზიანებული ლითონის არტეფაქტების ჩატანებაზე. აღმოსავლეთ საქართველოს გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის სამარხების მასალების მიხედვით ეს არსებული სიცარიელე ერთგვარად შეივსო. თუმცა, ამ თვალსაზრისით სასურველი იქნებოდა თვალი გაედევნებინათ დასავლეთ საქართველოს ბრინჯაო-ადრერკინის ხანის სამარხეული ლითონის ინვენტარზე.

დასასრულს აღვნიშნავთ, რომ გიორგი ბედიანიშვილისა და ებბი რობისონის ნაშრომი ლითონი, რიტუალი და განადგურება (ლითონის ნივთების განზრახ დაზიანება საქართველოში ბრინჯაო-ადრერკინის ხანის განძებში და სამარხებში) არის მეტად საყურადღებო მონოგრაფიული გამოკვლევა, რომელსაც გვერდს ვერ აუვლის ამ საკითხებით დაინტერესებული ვერცერთი მკვლევარი. ვფიქრობთ, გადაჭარბებული არ იქნება თუ ვიტყვით რომ იგი წარმოადგენს სამაგიდო ნაშრომს აღნიშნულ საკითხებზე მომუშავე სპეციალისტებისათვის.

საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ოთ. ლორთქიფანიძის არქეოლოგიური კვლევის ინსტიტუტის მეცნიერ თანამშრომელი, ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი

ლერი ჯიბლაძე

დავით მერკვილაძე

**ტყვეთა სყიდვა XVII საუკუნის დასავლეთ საქართველოში
უცხოელ ავტორთა ცნობების მიხედვით**

შესავალი

XVI-XVIII საუკუნეებში საქართველოში გავრცელება ჰპოვა ისეთმა მანკიერმა მოვლენამ, როგორც არის ადგილობრივი მაცხოვრებლების, ძირითადად გლეხების მონებად გაყიდვა. ყოველწლიურად ათასობით, უმეტესად ახალგაზრდა და ჯანმრთელ ადამიანს უსპობდნენ თავისუფლებას და იძულებით ჰყიდდნენ უცხოეთში [ანჩაბაძე 1959: 287]. მოზარდ ვაჟთა უმრავლესობა საგანგებო სამხედრო მომზადების შემდეგ ოსმალეთის რჩეული გვარდიის, იანიჩართა რიგებს ავსებდა, რათა სულთნის იმპერიისათვის დაეღვარათ სისხლი. ლამაზი ქალწულები ოსმალური არისტოკრატის ჰარამხანებში ნანილდებოდნენ. სხვებს სხვადასხვა სამუშაოებისათვის იყენებდნენ შინამოსამსახურებად, სამხედრო და სავაჭრო გემებზე მენიჩბეებად, ქარავნების გამცილებლებად ა. შ. [ბერძენიშვილი 1965: 91]. როგორც წესი, მცირე გამოწვევის გარდა, გაყიდულები ველარასოდეს ბრუნდებოდნენ სამშობლოში და სამუდამოდ შორდებოდნენ თავიანთ ოჯახის წევრებსა და ძვირფას ადამიანებს. „სოციალურ ბოროტებად“ სახელდებულ ამ მოვლენას [ბერძენიშვილი 1965: 92] საქართველოში იმთავითვე უწოდეს „ტყვის სყიდვა“. აღსანიშნავია, რომ ტყვეთა სყიდვამ განსაკუთრებით ფართოდ მოიქიდა ფეხი დასავლეთ საქართველოში და ამას თავისი პოლიტიკური, ეკონომიკური და სოციალური წინაპირობები გააჩნდა.¹

ამ მძიმე თემას ქართულ ისტორიოგრაფიაში არაერთი გამოკვლევა მიეძღვნა.² წარმოდგენილ ნაშრომში ტყვეთა სყიდვის საკითხს ჩვენის მხრივ განვიხილავთ XVII საუკუნის განმავლობაში საქართველოში მოღვაწე თუ მოგზაურ უცხოელ ავტორთა ცნობებზე დაყრდნობით. მათ შორის აღსანიშნავია აქ ხანგრძლივი

¹ თავისი ნაშრომის შესაბამის ქვეთავში „Работоторговля в Абхазии в XVI-XVII вв.“ ჯერ კიდევ ზ. ანჩაბაძე მიუთითებდა, რომ აღნიშნულ ხანებში „კავკასიაში და მათ შორის აფხაზეთში გაბატონებულმა სოციალ-ეკონომიკურმა და პოლიტიკურმა ვითარებამ ძალზე ხელსაყრელი პირობები შექმნა ამ მხარის ახლო აღმოსავლეთის ტყვეთა ბაზარზე მონების სახით იაფი მუშახელის ერთ-ერთ მთავარ მომწოდებლად გადასაქცევად“ [ანჩაბაძე 1959: 285].

² მათ შორის აღსანიშნავია ამ თემისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო მონოგრაფია [კილახონია 2006].

დროის განმავლობაში მოღვაწე თეატელთა კონგრეგაციის კათოლიკე მისიონერები: პიეტრო ავიტაბილე, ჯუზეპე (ჯოზეფო) ჯუდიჩე, კრისტოფორო კასტელი, არქანჯელო ლამბერტი და ჯუზეპე მარია ძამპი (აქვე უნდა ითქვას, რომ ავიტაბილეს გარდა, ჩამოთვლილ პირთაგან ყველამ თავისი მოღვაწეობის ძირითადი დრო დასავლეთ საქართველოში - სამეგრელოსა და გურიაში გაატარა), რომლებიც ენაწყლიანად მოგვითხრობენ საქართველოში არსებული ვითარებისა და მათ შორის ტყვეთა სყიდვის შესახებაც. აქვე მოვიხმობთ სხვა უცხოელ ავტორებსაც (ესენია: ოსმალ ოსტორიკოსი ევლია ჩელები, ფრანგი ვაჭარი ჟან შარდენი, ანტიოქიის მართლმადიდებელი პატრიარქი მაკარი), რომელთაც საქართველოში იმოგზაურეს იმავე ეპოქაში, მეტნაკლები დრო დაჰყვეს აქ და აგრეთვე ძალზე მნიშვნელოვანი ცნობები დაგვიტოვეს საქართველოსა და ზოგადად კავკასიაში ტყვეთა სყიდვის თაობაზე.

ზემოაღნიშნულ უცხოელ ავტორთა მიერ დატოვებული მონაცემები საშუალებას იძლევა, მკითხველის წინაშე წარმოვაჩინოთ იმდროინდელ საქართველოში ამ მხრივ შექმნილი მდგომარეობა და ტყვეთა სყიდვის ამდენად ფართოდ გავრცელების ობიექტური წინაპირობების მთელი წყება, რის შედეგადაც ყოველწლიურად დასავლეთ საქართველოდან ათასობით თავისუფლებანართმეული ადამიანი ძალდატანებით გაჰყავდათ სამშობლოდან უცხოეთში.

1. ტყვეთა სყიდვის მიზეზები

1.1. პოლიტიკური მიზეზები

XVII საუკუნის პირველ ნახევარში საქართველოს ერთიანი მონარქიის სამეფო-სამთავროებად დაშლამ მაქსიმალურ ნიშნულს მიაღწია. ეს ვითარება კიდევ უფრო მეტად აისახა დასავლეთ საქართველოზე, სადაც ხუთი დამოუკიდებელი პოლიტიკური ერთეული იყო ჩამოყალიბებული ერთი სამეფოსა (იმერეთი) და ოთხი სამთავროს (გურია, სამეგრელო, აფხაზეთი, სვანეთი) სახით. დიდი ხანია, აღარ არსებობდა ცენტრალური სახელმწიფო ხელისუფლება, რომელსაც შეეძლო წინ აღდგომოდა ტყვეებით ვაჭრობას. მეტიც, იმერეთის მეფის ხელისუფლება იმდენად დასუსტებული აღმოჩნდა, რომ გაძლიერებული ოდიშის მთავრის (ლევან II-ის) თავდასხმების მოგერიებაც კი უალრესად უჭირდა.

1555 წელს სპარსეთსა და ოსმალეთს შორის გაფორმებული ამასიის ზავით მთელი დასავლეთ საქართველო ოსმალეთის ხელდებული გახდა. დასავლეთ საქართველოს ხელისუფალნი არათუ ერთმანეთთან ვერ ახერხებდნენ შეთანხმებას გარეშე მტრის წინ

ნააღმდეგ რაიმე ერთობლივი ღონისძიებისათვის, თავის ისედაც მწირ სამხედრო და ეკონომიკურ შესაძლებლობებს ერთმანეთთან გაუთავებელ კინკლაობასა და ბრძოლებში ხარჯავდნენ და ამ ბრძოლებისას კიდევ უფრო ასუსტებდნენ ერთმანეთს. XVII საუკუნის პირველ ნახევარში მომეტებულად გაძლიერდა ოდიშის სამთავრო, რომელმაც თავის გავლენაში მოაქცია გურია, თუმცა მისი ამ გაძლიერების შესაბამისად, უკიდურესად დაკნინდა იმერეთის სამეფო, რაც უშუალო შედეგი იყო მის მიმართ ლევან II-ის მიერ განხორცილებული აგრესიული პოლიტიკისა. თუმცა ოდიშის სამთავროს შედარებითი სიძლიერეც ამ უკანასკნელი მთავრის გარდაცვალებასთან ერთად დასრულდა. ამგვარ შიდაბრძოლებში კი დაპირისპირებული მხარეები მოწინააღმდეგე მხარის დასუსტების მიზნით დაუნდობლად არბევდნენ ერთმანეთის მინა-წყალს, აჩანაგებდნენ სოფლებს და ტყვედ მიჰყავდათ ადგილობრივი მოსახლეობა, ძირითადად კი სწორედ მწარმოებელი ფენა, რომელთაც შემდეგ მონებად ჰყიდნენ ოსმალთა ვაჭრებზე. ცხადია, ზემოაღწერილი ვითარება ხელსაყრელი იყო ოსმალეთისათვის, რომელსაც უკვე დაეკავებინა ქართული სამთავროების მინა-წყალზე მდებარე ყველა საზღვაო ნავსადგური.

აღსანიშნავია, რომ XVII საუკუნისათვის ოსმალეთის ხელისუფლებას უკვე დასრულებული ჰქონდა ბრძოლა შავ ზღვაზე სრული გაბატონებისათვის, რის შედაგადაც მთელი ვაჭრობა შავიზღვისპირეთში ოსმალების ხელში იყო გადასული. შავიზღვისპირა ნავსადგურებშიც მხოლოდ სულთნის ქვეშევრდომი ვაჭრების ხომალდები მიმოდით. სულთნის საბრძანებლოში კი ამ დროს დიდი მოთხოვნილება იყო ტყვე-მონებზე. ამ ცოცხალი „საქონლის“ მთავარ მომწოდებლად კი სწორედ შავი ზღვის რეგიონი გადაიქცა. ამ მხრივ საგულისხმოა არქანჯელო ლამბერტის შენიშვნა იმის შესახებ, რომ ოსმალებს „მიჰყავთ მრავალი ტყვე არა მარტო სამეგრელოდან, არამედ ჩერქეზეთიდან, ალანეთიდან და ჯიქეთიდან. გარდა ამისა, თათრები (იგულისხმებიან ყირიმელი თათრები - დ. მ.) ხშირად შედიან რუსეთში და პოლონეთში და იქ იძენენ მრავალ ტყვეს, რომელსაც ჰყიდიან თურქებზე“ [ლამბერტი 2011: 183].

1.2. ეკონომიკური მიზეზები

საქართველოს ერთიანი სახელმწიფოს დაშლამ, მუდმივმა ომიანობამ ქართულ სამეფო-სამთავროების მძაფრი ეკონომიკური დაქვეითება გამოიწვია. მასობრივი გაღატაკება შეეხო ყველა სოციალურ ფენას, გამორჩეულად კი - გლეხობას. უკიდურესად შემცირდა ან სრულიად შეწყდა ადგილობრივი წარმოება არათუ ფუფუნების, მრავალი აუცილებელი პირველადი მოხმარებისა

საგნებისაც კი მინიმუმამდე დავიდა ქვეყანაში ფულის მიმოქცევა. ამის გამო ადგილობრივი ვაჭრობა ეპოქისადმი მეტად შეუსაბამო და ჩამორჩენილი სახით - უმთავრესად ნატურალური გაცვლის სახით მიმდინარეობდა.

კრისტოფორო კასტელის ცნობით, „კოლხეთში არავითარი ალბ-მიცემობა ან ფულით სავაჭრო ურთიერთობა არ არსებობს, სახელოსნო-დუქნები ანუ სავაჭრო ადგილები კი აქვთ. ქვეყნის შიგნით ფული ხმარებაში არაა“. იქ „საქონლით ასე ვაჭრობენ: მაგალითად, ერთი ქათამი ღირს ერთი გირვანქა მარილი... ცხვარი თხაზე იცვლება, ერთი ხარი - სამ ვერძზე, ცხენი - სამ ხარზე და სხვ.“ [კასტელი 1976: 54]. ამ ცნობას ადასტურებს ჯუზეპე ჯუდიჩეც: „სავაჭროდ ფულს არა ხმარობენ, არამედ სყიდვა-გაყიდვისათვის საქონლის გაცვლა-გამოცვლა სწარმოებს... ერთი თხა რვა ან ათ დედლად იყიდება, ერთი ჭედილა - ორ თხად, ერთი ძროხა - ორ ჭედილად, ერთი ცხენი - ორ ან სამ ძროხად“ [ჯუდიჩე 1964: 89].

არქანჯელო ლამბერტი კი მოგვითხრობს: „ფულით აქ (იგულისხმება სამეგრელო – დ. მ.) საერთოდ არ სარგებლობენ. თუმცა გურიის პროვინციაში იგი მცირე რაოდენობით მიმოქცევა-შია. ფულის ნაცვლად გამოიყენება ნემსები, მარილი, ფერადი ტილო, საკმეველი, წინაკა და მთის ბროლი“ [ლამბერტი 2015: 25]. იტალიელი მისიონერების ამ ცნობას ეხმიანება დასავლეთ საქართველოში 20-ოდე წლის შემდეგ ნამყოფი ფრანგი ვაჭარი ჟან შარდენიც: „სამეგრელოს მთელ ვაჭრობას გაცვლითი ხასიათი აქვს და წარმოებს ბაზრობაზე, რომელიც მონაცვლეობით სხვადასხვა ადგილზე ტარდება... საქონელს საქონელში ცვლიან. ხალხში ფულს დადგენილი ღირებულება არ აქვს.“ ავტორი იქვე დასძენს, რომ „მიმოქცევაშია, პიასტრები, ჰოლანდიური ეკიუ და აბაზი“ [შარდენი 2018: 134-135]. ამკარაა, ფრანგი ავტორის მიერ დასახელებული ფულის ერთეულები სამეგრელოში უმნიშვნელო რაოდენობით მოიპოვებოდა, სხვა შემთხვევაში „მთელ ვაჭრობას გაცვლითი ხასიათი“ არ ექნებოდა და საქონელს საქონელში კი არ გაცვლიდნენ, არამედ მის შესაძენად შესაბამის ფულად თანხას გამოიყენებდნენ.

ოქრო და ვერცხლი ან ამ მასალის ნაკეთობანი თვით სამეგრელოს არისტოკრატიულ ოჯახებშიც ძნელად თუ მოიპოვებოდა („არ იშოვებოდა“) და თუ რამე იძებნებოდა, ისიც ოსმალეთიდან იყო ვაჭრების მიერ შემოტანილი [კასტელი 1976: 54]. იოლი მოსაპოვებელი არ იყო ტანისამოსიც, რის გამოც მოსახლეობის დიდი ნაწილი გადაძვლებული და გაცვეთილ-დაკუმსილი სამოსით („დაძინძილი“) დადიოდა. აღსანიშნავია, რომ ასეთივე „ძონძებით“ იყვნენ შემოსილნი გურიასა და სამეგრელოში მოღვაწე კათოლიკე პატრებიც.

მაშასადამე, ამ შემთხვევაში ჩვენს თვალწინ იშლება სამეგრელოს სამთავროში შექმნილი უმძიმესი ეკონომიკური მდგომარეობა, რომელიც საქართველოს ერთიანი სახელმწიფოს დაშლის შემდეგ დაწყებული საერთო ეკონომიკური დაქვეითების გამოხატულება იყო და ეს მაშინ, როცა ეს სამთავრო ამ ხანებში ყველაზე ძლიერ პოლიტიკურ ერთეულს წარმოადგენდა მთელს დასავლეთ საქართველოში. ცხადია, მსგავსი ან უარესი მდგომარეობაა საგულვეტელი დასავლეთ საქართველოს დანარჩენ პოლიტიკურ ერთეულებშიც. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ საერთო ეკონომიკურმა დაცემამ საქართველოში პიკს სწორედ XVII საუკუნეში მიაღწია. გადაუჭარბებლად შეიძლება ითქვას, რომ ერთიანი ქართული მონარქიის დაშლის შემდეგ ეს იყო ყველაზე მძიმე და კრიზისული ხანა მთელი საქართველოსათვის.

საჭირო ნივთების დიდი ნაწილი და ფუფუნების საგნები კი მთლიანად მეზობელი ოსმალეთიდან შემოდიოდა. „კონსტანტინოპოლიდან ჩამოდიან ხომალდები, რომელთაც მოაქვთ ყოველგვარი საქონელი და ყველა კეთილგონიერი ადამიანი მთელი წლისთვის იმარაგებს ფეხსაცმელს, ტანსაცმელს, ზეთს, მარილს, დამარილებულ თევზს და სხვა ნივთებს, რომელიც აქ არ არის“ [ლამბერტი 2015: 25-26]. კონსტანტინოპოლის გარდა, ვაჭრები მოდიოდნენ უფრო ახლომდებარე ქალაქებიდანაც (რიზე, გონიო, ტრაპიზონი), საიდანაც მათ მოჰქონდათ „ბლომად ფული და ტანისამოსი, რაც ფრიად ეჭირვება აქაურ ხალხს“ [ლამბერტი 2011: 94]. სხვაგან იგივე ავტორი უფრო დაწვრილებით აღწერს შემოტანილი საქონლის სახეობებს: „თურქებს მოაქვთ კონსტანტინოპოლიდან ოდიშში შემდეგი საქონელი: მშვენიერი ნაირნაირი ხალები, საბნები, თურქული ტყავები, უნაგირები, ცხენის მოკაზმულობა, მშვილდ-ისრები, შალეები და მაუდები ყოველნაირი ფასისა, რკინა, თითბერი, ქვაბები, მატყლი, შეღებილი და სახეებიანი ტილოები, დამარილებული თევზი, ხიზილალა, დანები, საკმეველი, პილპილი, შაქარი და მარილი“ [ლამბერტი 2011, 180-181]. ვაჭრობაში მონაწილეობას იღებდნენ ასევე სულთნის ქვეშევრდომი ლაზები, რომელთა ჭოროხის აღმა და სამეგრელოსაკენ მიჰქონდათ მარილი, რკინეული და სხვადასხვა ხელსაწყო-იარაღები“ [ჩელები 1971: 95]. დასავლეთ საქართველოში გასაყიდად შემოტანილი საქონლის მრავალფეროვნება უდავოდ თვალში საცემია.

ვინაიდან ქვეყანაში ფულის დიდი ნაკლებობა იყო, ადგილობრივი მოსახლეობა საჭირო საქონელს გაცვლის საშუალებით იძენდა: „თურქთა გემების მოსვლის დროს მეგრელები უფრო ეტანებიან უცხო საქონლის შეძენას ადგილობრივ საქონელში გაცვლით“ [ლამბერტი 2011: 180]. ჩამოსული ვაჭრები „სამაგი-

ეროდ მეგრელებისაგან იღებენ თაფლს, ცვილს, ადგილობრივ ტილოს, ძაფს, აბრეშუმს, ხარის, კვერნის და წავის ტყავებს. ბზის ხეებში თურქები ძალიან იგებენ, რადგან სამას თუ ოთხას სკუდის მარილით ყიდულობენ იმდენ ხეს, რომელიც ხუთიათას სკუდიზე მეტი ღირს. თითო ხომალდში ატევენ ხუთ-ექვს ათას ხეს და კონსტანტინოპოლში ჰყიდიან“ [ლამბერტი 2011, 181]. მაგრამ ასევე ხაზგასმითაა აღნიშნული, რომ გაცვლის ყველაზე გავრცელებულ და სამარცხვინო საგანს წარმოადგენდნენ ადგილობრივი ტყვეები: „ვისაც ამ მომენტისათვის ფული არა აქვს, ის თურქებზე ყიდის მონებს“ [ლამბერტი 2015: 26]. ადამიანებით ვაჭრობას კი ახალისებდნენ ჩამოსული ვაჭრები, რომლებიც თავიანთ ჩამოტანილ საქონელს სიამოვნებით ცვლიდნენ ტყვეებში [ჯუდიჩე 1964: 89]. ისინი „არ ჰზოგავენ არც ჯაფას და არც ფულს, ოღონდ შეიძინონ ტყვეები“ [ლამბერტი 2011: 183]. ადგილობრივთათვის ფრიად საჭირო შემოტანილ საქონელში ოსმალთ ვაჭრები „სამაგიეროდ მხოლოდ ტყვეებს თხოულობენ“ [ლამბერტი 2011: 94]. „მონად გაყიდულ კოლხელ ყმებში მაჰმადიანი მოვაჭრენი აძლევენ ვერცხლის ლარნაკს, ოქროსა და მისთანას“ [კასტელი 1976: 54]. მთლიანობაში „თურქები დიდ მოგებას ღებულობენ სამეგრელოდან გატანილი საქონლით – ოთხ ეკიუდ ჰყიდიან იმას, რაშიც ერთი ეკიუ აქვთ გადახდილი. განსაკუთრებით ბევრს იგებენ ტყვეებზე“ [შარდენი 2018: 133-134]. ტყვე მონებით ვაჭრობით ორივე მხარის განსაკუთრებულ დაინტერესებას მწყობრად და ცხადად განმარტავს ლამბერტიც. ამგვარი გარიგებით ჩამოსული ვაჭრები განსაკუთრებულ მოგებას ნახულობდნენ: „რადგან ტყვეები ბევრს არ იწონიან, რამდენსაც იშოვნებენ, იმდენს ჩაჰყრიან ხომალდში.“ კმაყოფილები იყვნენ ადგილობრივი ტყვეების გამყიდველებიც, „რადგან ერთ ტყვეში აიღებენ ყველა საქონელს, რაც სახლში ეჭირვებათ.“ ამიტომ ისინი „დიდი სიამოვნებით ჰყიდიან ტყვეებს“ [ლამბერტი 2011: 181]. ვაჭრები დიდად იყვნენ დაინტერესებული ლამაზი ქალების შეძენით, „რომელთა სასყიდლად თურქები ფულს არ ზოგავენ, ოღონდ ქალი ლამაზი იყოს. მეგრელის ქალები ხომ უმეტეს წილად იშვიათი სილამაზისანი არიან. ზოგჯერ თითო ქალში იძლევიან სამას თუ ოთხას სკუდოს.“ [ლამბერტი 2011: 181]. ამის გამო სამეგრელოში ქალების ნაკლებობა ძალზე შესამჩნევი გამხდარა [ლამბერტი 2015: 26].³ აღსანიშნავია, რომ კასტელის ჩანახატებში

³ შესაძლოა ამ მდგომარეობით აიხსნას მაკარი ანტიოქიელის შენიშვნა, რომ „როცა ცოლიან კაცს ჰყიდიან, მისი ცოლი უმაღვე სხვას მიჰყვება“ [მაკარი 1982: 106].

მოიპოვება სურათი წარწერით: „თურქებზე გაყიდული ქართველი ქალი“ [კასტელი 1976: 117, სურ. 153].

ოსმალეთიდან მოსულ ვაჭრები ასევე სიამოვნებით იძენდნენ ბავშვებს. კასტელის ცნობით, ამის გამო მათთან მრავალი ხელშეკრული ბავშვი მიჰყავდათ გასაყიდად. მისიონერი იქვე დასძენს, რომ მას „საკუთარი თვალთ უნახავს კოლხეთის პროვინციაში გაყიდული უამრავი ყმაწვილი“, შემდგომ კონსტანტინოპოლის გზას რომ გაუყენეს [კასტელი 1976: 54]. ხშირად სავაჭრო გემი ძირითადად გაყიდული ბავშვებით დატვირთული ტოვებდა შავი ზღვისპირა ნავსადგურს [კასტელი 1976: 148].

როგორც ვხედავთ, თეატელი მისიონერების მიერ მოწოდებული ცნობების მიხედვით, დასავლეთ საქართველოში ტყვეთა სციდვის ეკონომიკურ მიზეზებად იკვეთება ერთი მხრივ, ადგილობრივი მოსახლეობის დიდი ეკონომიკური სიდუხჭირე და პირველადი მოხმარებისა თუ ფუფუნების საგნების ადგილობრივი წარმოების უკიდურესი დაქვეითება (ხშირ შემთხვევაში საერთოდ არარსებობაც) და მეორე მხრივ, ოსმალეთის იმპერიაში ტყვე მონებზე გაძლიერებული მოთხოვნილება, რის გამოც ოსმალეთიდან შემოსული ვაჭრები მათ მიერ შემოტანილ საჭირო საქონელს უფულო ადგილობრივებს სიამოვნებით უცვლიდნენ ტყვეებში.

1.3. სოციალური მიზეზები

ჩვენთვის საინტერესო ეპოქაში ფეოდალურ ურთიერთობას ქართულ სამეფო-სამთავროებში მეტ-ნაკლებად მძიმე ფორმები ჰქონდა მიღებული. ფეოდალურ ზედაფენას ოსმალეთიდან შემოტანილი საქონლის შესძენად საჭირო ფული არ გააჩნდა, ქვეყანი ფულის მიმოქცევის უკიდურესი სიმცირის გამო. ამავე მიზეზით ისინი ვერ ახერხებდნენ თავიანთი ყმების ფულად დაბეგრასაც (ამ უკანასკნელთ იგი, როგორც წესი, საერთოდ არ მოეპოვებოდათ). ვინაიდან, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ოსმალეთის ბაზარზე დიდი მოთხოვნილება იყო ტყვე-მონების მიმართ, ადგილობრივი ფეოდალური ზედაფენის წარმომადგენლები მათთვის საჭირო საგნების შეძენას ფულის უქონლობის პირობებში საკუთარი ყმების გაცვლის გზით ახერხებდნენ. მათთვის ყმები იქცნენ ასევე უშუალოდ ფულის შოვნის წყაროც. ამას ხელს უწყობდა და ამავე დროს ახალისებდა კიდევ ის გარემოება, რომ ფეოდალურმა ზედაფენამ პოლიტიკურ უფლებებთან ერთად კიდევ უფრო გაიმყარა თავიანთი სოციალური უფლებები თავიანთ

ვასალებზე და განსაკუთრებით ყმა-გლეხობაზე. ამ მხრივ იტალიელი მისიონერების ძირითადი ცნობები სამეგრელოს ეხება, საიდანაც ცხადად ჩანს, როდენ დესპოტური სახე ჰქონდა მიღებული ბატონყმურ ურთიერთობას ამ სამთავროში XVII საუკუნის განმავლობაში.

იტალიელ მისიონერებს, ცხადია, შეუმჩნეველი არ დარჩენიათ სოციალური ურთიერთობის თვალსაზრისით ესოდენ მძიმე ვითარება, რისი შემსწრეც თავად გახდნენ და ასევე რამდენად განსხვავდებოდა აღნიშნული ურთიერთობანი ევროპის სახელმწიფოებში იმავე ხანებში არსებული ფეოდალური ურთიერთობისაგან. ისინი ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად აღნიშნავენ ყმა-გლეხობის სრულიად უფლებო მდგომარეობას, როცა ყმა-გლეხი ფაქტობრივად მისი მებატონის საკუთრებას წარმოადგენდა და ბატონს საკუთარი ნება-სურვილისამებრ შეეძლო მას მოქცეოდა.

ა. ლამბერტი მიუთითებს, რომ სამეგრელოში „თავადებს ისეთი უფლება და მნიშვნელობა აქვთ სამეგრელოში, როგორც არ მოეპოვება არც ერთ თავადს ევროპაში“ [ლამბერტი 2011: 50]. შემდეგ იგი საუბრობს, რამდენად განუზომელი უფლებები გააჩნდა მათ თავიანთი ყმების მიმართ და რაში გამოიხატებოდა განსხვავება მისი მშობლიური იტალიისაგან: „აქაური ბატონების უფლება ბევრად აღმატება ჩვენი იტალიელი ბატონების უფლებას, რადგან აქაურ ბატონს შეუძლია გაასამართლოს თავისი ყმა და ყმას ნება არ აქვს მის განაჩენზე იჩივლოს თვით მთავრის წინაშე. ბატონს შეუძლია არამც თუ დაატუსაღოს თავისი ყმა, არამედ აწამოს და სასტიკად დასაჯოს, მაგალითად მოსჭრას ხელი, ფეხი, ამოთხაროს თვალები, წაართვას ყოველივე ქონება და მოუსპოს თვით სიცოცხლეც“ [ლამბერტი 2011: 52]. მსგავსი მითითება იძებნება ჟან შარდენის ნაშრომშიც: „დიდებულებს აქ (სამეგრელოში - დ. მ.) თავიანთ ქვეშევრდომების სიცოცხლესა და ქონებაზე განუზომელი უფლებები აქვთ, როგორც უნდათ, ისე ექცევიან მათ“ [შარდენი 2018: 127].

ბუნებრივია, ფეოდალთა ზედაფენის შეუზღუდავი უფლებები თავიანთ ყმებზე და შესაბამისად ყმა-გლეხთა სრული უუფლებობა ამ უკანასკნელ სოციალურ ფენას სრულიად დაუცველს ხდიდა, რაც მის ნებისმიერ წარმომადგენელს მუდმივად აყენებდა იმ საფრთხის წინაშე, ნებისმიერ დროს აღმოჩენილიყო საკუთარი ოჯახისა და მშობლიური გარემოდან ძალადობრივად მოწყვეტისა და უცხოეთში მონად გაყიდვის მსხვერპლი.

2. ტყვეთა სყიდვის სახეები

იტალიელი მისიონერების ცნობებში ადამიანების ნების უკითხავად და ძალადობრივად საზღვარგარეთ სამუდამოდ ტყვედ გაგზავნის სხვადასხვა სახე ფიქსირდება. შეიძლება ითქვას, რომ ამ ცნობებში არ (ან თითქმის არ) არის გამორჩენილი არც ერთი ფორმა ამ ზნედაცემული მოვლენისა.

2.1. ბატონების მიერ თავიანთი ყმების მონებად გაყიდვა

ბატონების მიერ თავიანთი ყმების მონებად გაყიდვა ტყვეთა სყიდვის ყველაზე გავრცელებული სახე იყო. ფეოდალური ზედაფენის მიერ საკუთარ ყმებზე ზემოაღწერილი უზომო და შეუზღუდავი უფლებები, რომლებიც ხშირად დესპოტურ სახეს იძენდა, ბატონებს ხელ-ფეხს უხსნიდა, თავისუფლად და ასევე შეუზღუდავად მიეყიდათ თავიანთი ყმები ოსმალო ვაჭრებისათვის. თანამედროვე ფრანგი მოგზაურის სიტყვით, „ისინი მხოლოდ შემთხვევას ეძებენ, თავიანთ ქვეშევრდომებს რომ დაესხან თავს, რათა მათი ცოლშვილიანად გაყიდვის საშუალება მიეცეთ“ [შარდენი 2018: 134]. მათ ამისკენ უბიძგებდა ასევე შექმნილი მძიმე ეკონომიკური შეჭირვებული მდგომარეობა. ფუფუნებისა და თუ სხვა საგნების შესაძენად საჭირო თანხა არ იშოვებოდა, მონებზე კი ოსმალეთის ბაზარზე დიდი მოთხოვნილება იყო და ფასსაც კარგად იხდიდნენ როგორც უშუალოდ ფულის, ასევე შემოტანილი საქონლის სახითაც. ფული კი განსაკუთრებით საჭირო ხდებოდა ოსმალეთიდან სხვადასხვა საქონლით დატვირთული სავაჭრო გემების შემოსვლის დროს. ხოლო „ვისაც ამ მომენტისათვის ფული არ აქვს, ის თურქებზე ყიდის მონებს“ - გვაუწყებს ლამბერტი [ლამბერტი 2015: 26]. ამის გამო იყო, რომ პიეტრო ავიტაბილეს სიტყვებით, „ყველაზე დიდი ვაჭრობა, რასაც ეს ქართველი დიდებულები მისდევენ... ქალ-ვაჟების თურქებზე გაყიდვა“ [ავიტაბილე 1977: 34].

ჯუდიჩე წერს, რომ „სამეგრელოში ყველა ყმა, მთავრისაა იგი თუ თავადისა, შეუძლიათ გაყიდონ. მართლაც, ყოველ წელს მრავალრიცხოვან ქალსა და კაცს თურქებზე ჰყიდებენ“ და ამგვარი ვაჭრობით „ტანსაცმელს, მოვერცხლილ იარაღს და სხვა საჭირო ნივთებს იძენენ ოჯახისათვის“ [ჯუდიჩე 1964: 89]. მისიონერის ამ ცნობას კარგად მიესადაგება მაკარი ანტიოქიელის სიტყვებიც, რომ „ზოგი ქართველი ქრისტიანი ტყვეების გაყიდვას ისე უყურებს, როგორც ჩვენში ნივთის გაყიდვას.“ პატრიარქი იქვე დასძენს, რომ ამ სამარცხვინო ვაჭრობაში ჩაბმული იყვნენ ქალებიც (აქ უთუოდ იგულისხმებიან ფეოდალური ზედაფენის წარმომადგენელი ქალბატონები): „ქართველი ქალებიც კი ჰყიდ-

იან თავიანთ მსახურებს და ამ გზით ნაშოვნი ფულით საჭმელ-სასმელსა და ძვირფასი აბრეშუმის სამოსს ჰყიდულობენ“ [მაკარი 1982: 99]. შარდენის სიტყვით, სამეგრელოს თავადები თავიანთ ქვეშევრდომებს ართმევდნენ ცოლებსა და ბავშვებს და ჰყიდიდნენ [შარდენი 2018: 127].

ყმების მონებად გაყიდვა უშუალოდ ამ გარიგებით აღებული საფასურის გარდა, ცალკეულ შემთხვევებში ბატონს საშუალებას აძლევდა, გაყიდული ყმის ქონებასაც დაუფლებოდა. ასე მაგ., ლამბერტის ცნობით, უშვილოდ გარდაცვლილი ყმის მთელ ქონება, ჩვეულებრივ, მის ბატონს რჩებოდა, მაგრამ ზოგჯერ ისეც ხდებოდა, რომ როცა ყმას ერთადერთი მცირეწლოვანი შვილი ჰყავდა, ბატონი მას გაუყიდდა ხოლმე ოსმალეთში („თურქეთში“) და ამ გზით ეპატრონებოდა მის მემკვიდრეობას [ლამბერტი 2011: 52]. ამ მხრივ კიდევ უფრო სასტიკ ვითარებაზე საუბრობს პატრიარქი მაკარი. მისი თქმით, ყოფილან ისეთი გულქვა ქართველებიც (შინაარსობრივად აქაც უთუოდ ფეოდალური კლასის ზოგიერთი წამომადგენელი იგულისხმება), რომლებიც მრავალშვილიან ყმა-გლეხებს მხოლოდ იმიტომ ხოცავდნენ, რომ მათი დაობლებული შვილები იოლად გაეყიდათ. ხოლო თუკი ბავშვებს ორივე ან ერთ-ერთი მშობელი გარდაეცვლებოდათ, ბატონი სარგებლობდა ამით და დაობლებულებს მონებად ყიდდა. „ამიტომაა, რომ ქართველებში არ არიან ობლებიო“, – წერს პატრიარქი [მაკარი 1982: 105].⁴

ლამბერტის აღწერილი აქვს ერთი საინტერესო შემთხვევაც, როცა ოდიშის წარჩინებულ თავად ჭილაძეს, რომელიც დაჩვეული ყოფილა ყმების გაყიდვას, ერთხელაც „თურქთა გემების მოსვლის დროს დასჭირდა ათი-თორმეტი ტყვე ოსმალებზე გასასყიდად, რათა სამაგიეროდ ეყიდნა მათგან სხვადასხვა საქონელი, რომელიც სახლში სჭირდებოდა.“ ყმებმა იცოდნენ რა თავიანთი ბატონის სიხარბის ამბავი, დროებით სხვაგან გახიზნულან, ბატონს ხელში რომ არ ჩავარდნოდნენ. მაგრამ ჭილაძეს იხტიბარი არ გაუტეხია და ერთი ვერაგული ხერხი მოუფიქრებია: მან სახალხოდ გამოაცხადა, რომ თავის კარის ეკლესიაში საზეიმო წირვის ჩატარებას აპირებდა და მღვდლებს სანაქებო პურ-ღვინოსა და კარგ გასამრჯელოს შეპირდა. „დანიშნულ დღეს თორმეტი მღვდელი გამოცხადდა. მათ დიდებულად შეასრულეს წირვა, რომელსაც დიდი ღვთისმოსაობით დაეწრო ჭილაძე.“ წირვის

⁴ პატრიარქი მაკარი იმასაც აღნიშნავს, რომ ბატონები ხშირად ყიდდნენ დაქვრივებულ ქალებსაც [მაკარი 1982: 105].

დასრულების შემდეგ დაპირებული სუფრისა და საჩუქრების ნაცვლად ჭილაძემ თორმეტივე ღვთისმსახური ეკლესიაში ჩაკეტა, ჯაჭვებით შეაკვრევინა, თმა-წვერი „მოაპარსვინა და პირდაპირ წაიყვანა თურქთა გემებზე გასასყიდად... და ფასად აიღო ათასი სკუდოს სხვადასხვა საქონელი“⁵ [ლამბერტი 2015: 181-182]. მსგავსი შემთხვევა შეიძლება არც ისე ძალიან ხშირად ხდებოდა, მაგრამ გამონაკლისიც რომ არ ყოფილა, ამას ისიც ადასტურებს, რომ 1660-ანი წლების შუახანებში სამეგრელოში მყოფი ანტიოქიის პატრიარქიც თავად ყოფილა არაერთი ასეთი ფაქტის მომსწრე. იგი წერს: „ბევრი გვინახავს ქრისტიანებით მოვაჭრენი, რომლებიც ქრისტიანებს ჰყიდიან. მათ მღვდლებიც კი გაუყიდათ ხოლმე. მე ვუხმე რამდენიმეს, რომლებიც მღვდლებს ჰყიდდნენ [ტყვეებად]. ცემა და ბორკილი არ დავაკელი, სანამ ის მღვდელი არ დაიხსნეს, რომელიც უკვე გაეყიდათ. {ასე} დავიხსენი ტყვეობიდან რამდენიმე მღვდელი.“ [მაკარი 1982: 98].

მაკარი პატრიარქი ასახელებს ისეთ შემთხვევასაც, როცა თავად სასულიერო იერარქს გაუყიდა თავისი დაქვემდებარებული მღვდელი: ერთ-ერთი მონასტრის წინამძღვარს (ვინმე ევსევის) მღვდელი მიუყიდა თურქებისათვის, ხოლო გაყიდულის ცოლი სხვისთვის გადაუცია. მღვდელს ტყვეობიდან თავის დახსნა და დაბრუნება მოუხერხებია და სამეგრელოში მყოფ ანტიოქიის პატრიარქთან უჩივლია [მაკარი 1982: 97]. სხვათა შორის, ვინაიდან მაკარი საეკლესიო საკითხებზე ამახვილებდა ყურადღებას, ისეთ ამბებს გადმოგვცემს, როცა სამეგრელოში თვით ეპისკოპოსებიც იყვნენ ჩაბმულნი თავიანთი ეპარქიის ყმებით ვაჭრობაში: „ჩვენ ვნახეთ, როგორ გაყიდა მარტო ერთ წელიწადში მოქვის ეპარქიის ეპისკოპოსმა, სახელად ანდრიამ თავისი სამწყსოს სამოცი კაცი“. ამის გამო ანტიოქიის პატრიარქმა ანდრია თანამდებობიდან გადააყენა, განკვეთა და მის ადგილას „ახალი ღირსეული კაცი“ აკურთხა [მაკარი 1982: 98]. დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო თანამდებობის პირთა მხრიდან ადამიანებით ვაჭრობა რომ ერთეულ შემთხვევათაგანი არ ყოფილა, ამას მოწმობს პატრიარქის შემდეგი სიტყვები: „ზოგიერთი ქართველი მღვდელმთავარი ჰყიდის თავის სამწყსოს ლამაზ გოგო-ბიჭებს, პირმშვენიერ ქალი-

⁵ ეს ამბავი იმდენად გახმაურებულია, რომ ხალხში კიდევ წლების შემდეგაც სალაპარაკო თემა იყო. შედეგად ამ ამბის განსხვავებულ ვერსიებს ვხვდებით მაკარი ანტიოქიელისა და ჟან შარდენის თხზულებებშიც [მაკარი 1982: 98; შარდენი 2018: 134]. თუმცა ლამბერტის, როგორც თანამედროვის მიერ მოწოდებული ცნობები, უდავოდ უფრო ზუსტი უნდა იყოს და მეტ ნდობას იმსახურებს.

შვილებს და ყველას, ვისაც მისი რისხვა დაატყვებდა. ტყვეებით მოვაჭრენიც მას საამისოდ აქეზებენ. {საქმე იქამდე მივიდა, რომ} კაცს თვალნი ცოლს უყიდიან, ანდა კაცს ჰყიდიან ცოლის თვალნი“ [მაკარი 1982: 98]. ეს გასაკვირი არ მოგვეჩვენება, თუ გავითვალისწინებთ, რომ მაკარისავე ცნობით, სასულიერო იერარქებად ქრთამის სანაცვლოდ სამთავროში ხშირად ინიშნებოდნენ ქრისტიანული ზნეობის უქონელი, უღირსი და გაუნათლებელი, ხანდახან შესაბამისი ხარისხის არ მქონე პირებიც კი, რომლებიც პატარა ტირანებივით განაგებდნენ თავიანთ სამწყსოს. იშვიათი არ იყო, როცა რომელიმე დიდებული თავისი გავლენის წყალობით მღვდელმთავრად ნიშნავდა თავის შვილს. ამრიგად, „მთელი სამწყსო მისი ყმა ხდება, – აღშფოთებული წერს ამის თაობაზე მაკარი – თუ მოისურვებს, მიჰყიდის თურქებსა და {სხვა} ხალხს ლამაზ გოგო-ბიჭებს, ახალგაზრდა ქალებს, ჭაბუკებს და სხვ. ამ საქმეში ხელის შემშლელი მას საერთოდ არავინა ჰყავს“ [მაკარი 1982: 95]. ხანდახან, – განაგრძობს პატრიარქი, – „ზოგიერთ საეპისკოპოსო ტახტზე ბერს ან დიაკვანს დასვამენ ხოლმე. იგი ეპისკოპოსივით განაგებს თავის მრევლს. ვისაც მოისურვებს, თურქებს მიჰყიდის, ბორკილს დაადებს, დააჯარიმებს. [ერთი სიტყვით] აკეთებს იმას, რაც მოეპრიანება. თუ ვინმე არ შეეპუა, იგი მაშინვე გაჰყიდის მას ცოლშვილთან ერთად. [ამიტომ] არც არავინ ეურჩება“ [მაკარი 1982: 96]. ზემოთქმულის დამადასტურებელია ჯუზეპე მარია ძამპის სიტყვებიც: სამეგრელოს ეპისკოპოსები „მდიდრულად იცვამენ, ამ ფუფუნების მოსაპოვებლად უკანასკნელ სისხლს სწოვენ თავიანთ ქვეშევრდომებს, ხოლო შემდეგ თურქებს მიჰყიდიან ხოლმე.“ [შარდენი 2018: 146-147].

ხდებოდა ხოლმე ისეც, როცა რომელიმე ფეოდალი თვითონ „ქრისტიანებისაგან იაფად ყიდულობდა“ თანამემამულეებს „ათასი ფიქტიური და ტყუილი ფიცით, თითქოს ეს ტყვეები სახლში გამოსაყენებელ მსახურებად, ან მათი ნათესავებისა და მეგობრებისთვის უნდოდეთ და შემდეგ კი მაღალ ფასებში თურქებზე ჰყიდდნენ“ [ავიტაბილე 1977: 74]. ასეთი თაღლითური „კომერცია“, ცხადია, მათ მნიშვნელოვან შემოსავალს აძლევდა.

ამრიგად, ქრისტიანულ ზნეობასთან ისეთი შეუთავსებელი საქციელი, როგორცაა ადამიანების გაყიდვა, ხელსაყრელი ვითარების პირობებში მეტისმეტად გავრცელდა დასავლეთ საქართველოს ფეოდალურ საზოგადოებაში, მის როგორც საერო, ისე საეკლესიო წრეებში. ცდუნება ძალზე დიდი იყო. ამით უნდა აიხსნებოდეს ჯუდიჩეს სიტყვებიც: „თუმცა მონებით, ტყვე-

ებით ვაჭრობა ცოდვად მიაჩნიათ, მაგრამ თითქმის ყველა იღებს მონაწილეობას ამ ვაჭრობაში“ [ჯუდიჩე 1964: 98].⁶

2.2. ტყვეების სახით გადახდილი ხარკი

XVII საუკუნეში დასავლეთ საქართველო ოსმალეთის ხელ-
დებულ მხარედ მიიჩნეოდა. აქაურ მთავრებს, როგორც სულთ-
ნის ვასალებს, ევალებოდათ ყოველწლიურად ეხადად მათთვის
დადგენილი ხარკი. ამგვარ ხარკში, როგორც წესი, აუცილებლად
მოიაზრებოდნენ ადამიანებიც. მათი ოსმალეთში გაგზავნა ერთ-
ერთ მნიშვნელოვან ვალდებულებას წარმოადგენდა დასავლეთ
საქართველოს ხელისუფალთათვის.

ოსმალეთის მიმართ დასავლეთ საქართველოს მეფე-
მთავრების სახარკო ვალდებულების შესახებ დაწვრილებით
ცნობებს იძლევა თეატელი მისიონერი, ჯუზეპე მარია ძამპი:
„იმერეთის მეფის გადასახადს წარმოადგენდა ოთხმოცი მოზარდი
– გოგონები და ბიჭები, ათიდან ოც წლამდე;⁷ გურიის მთავრისას
– ორმოცდაექვსი ასეთივე მოზარდი; სამეგრელოს მთავარი იხ-
დიდა ადგილობრივი წარმოების სამოცდაათი ათას არშინ სელის
ტილოს.“ სამეგრელოში მოღვაწე ბერი იქვე დასძენს, რომ „ხარკი
აფხაზებსაც ჰქონდათ დაკისრებული,“ რასაც ისინი თავიდან
ცოტა ხნის განმავლობაში იხდიდნენ, ახლა კი კი საერთოდ აღა-
რაფერს იხდიანო [შარდენი 2018: 206]. სამეგრელოს მთავარზე
დაკისრებულ ხარკში ძამპთან, დასავლეთ საქართველოს სხვა
ხელისუფალთაგან განსხვავებით, ტყვეები დასახელებული
საერთოდ არ ჩანს, რაც ცოტა არ იყოს, უცნაურად გამოიყ-
ურება. სამაგიეროდ ჯუდიჩე გვამცნობს, რომ ლევან დადიანი
სამთავროში თავისი ხელისუფლების სტაბილურობის უზრუნვე-
ლსაყოფად „ხონთქარს (turco) ხარკის სახით ყოველწლიურად
უგზავნის ქალ-ვაჟებს, მიმინოებსა და სხვ.“ [ჯუდიჩე 1964: 85].
ჯუდიჩეს ამ ცნობას ადასტურებს ევლია ჩელებიც. იგი წერს, რომ

⁶ „ასეთი მოვლენა უფრო მძიმე ცოდვაა, როცა იციან, რასაც სწადიან“ – საყვე-
დურით აღნიშნავს ადამიანებით ვაჭრობის შემხედვარე მეორე მისიონერი [აკი-
ტაბილე 1977: 74]. ამგვარი სამარცხვინო ვაჭრობის ესოდენ გავრცელებას ამის
შემხედვარე შეწუხებული მაკარი ანტიოქიელი იმით ხსნის, რომ „ქართველები
მაგალითს იღებდნენ მღვდელმთავრებისა და მღვდლებისაგან“ [მაკარი 1982: 99],
რაც, ცხადია, აღნიშნული ვითარების გამომწვევი მიზეზების ძალიან ზედაპი-
რული და უზუსტო განმარტებაა.

⁷ საგულისხმოა, რომ ოსმალ ოსტორიკოსი ევლია ჩელები თავის „მოგზა-
ურობის წიგნში“ აღნიშნავს, რომ იმერეთიდან „ყოველწლიურად სტამბოლში
ტყვეებს, შევარდნებს, სონღულებს, ჯორებს და იმევათი სილამაზის ქართველ
ქალებს აგზავნიან“ [ჩელები 1971: 298].

„სამეგრელოსა და გურჯისტანის {სხვა} ბეგები“ ტრაპიზონის ფაშას ემორჩილებოდნენ და „ყოველწლიურად მშვიდობიანობისა და მორჩილების დასადასტურებლად ორმოც-ორმოცდაათამდე ბიჭსა და გოგოს, ... სხვა მრავალ ძღვენს აგზავნიან“ [ჩრელები 1971: 83].⁸

გარდა ამისა, ჯუდიჩე იტყობინება, რომ ლევან დადიანი „ორსამ წელიწადში ერთხელ სპარსეთის ხელმწიფის კარზე დიდ ელჩიონს“ აგზავნიდა ხოლმე საჩუქრებით“ [ჯუდიჩე 1964: 85], ჩანს, შაჰის გულის მოსაგებად. ლამბერტის ცნობით, კი სპარსეთის მეფესთან გასაგზავნ საჩუქრებში მრავალი ბავშვიც შედიოდა. [ლამბერტი 2020: 309].

საგულისხმოა, რომ ავიტაბილეს ცნობით, ქართლში თავისი ვასალის, როსტომ მეფის ხელისუფლად დასმიდან მალევე ირანის შაჰის კარი შეეცადა აქ ხარკის სახით ყმანვილი ვაჟების მიღებასაც - „ყოველ 30 კომლზე გამორჩეულ ერთ ვაჟს ითხოვდა ხარკად“, მაგრამ ამ მოთხოვნას ქართლში იმდენად დიდი აღმფოთება მოჰყოლია, ხალხს აჯანყებაც კი განუზრახავს [ავიტაბილე 1977: 13].

2.3. საკუთარი ოჯახის წევრების გაყიდვა

XVII ს-ში გავრცელებული ყოფილა მონათვაჭრობის ისეთი ზნედაცემული სახეც, როგორცაა საკუთარი ოჯახის წევრების უცხოელი ვაჭრებისათვის მონად მიყიდვა. ლამბერტი აღნიშნავს, რომ თავად ბევრჯერ შესწრებია ისეთ შემთხვევას, რომ ქმარს თავისი ცოლი გაუყიდა თურქებზე მხოლოდ იმიტომ, რომ ეჭვი ჰქონია მის კუდიანობაზე, რასაც მეგრელები მრუშობაზე უფრო სდევნიან“ [ლამბერტი 2011: 182]. როგორც ჩანს, აქ საქმე მხოლოდ „კუდიანობითაც“ არ ყოფილა განპირობებული და მეტი მნიშვნელობა მაინც ფინანსურ დაინტერესებას ენიჭებოდა. ლამბერტი ამგვარი შემთხვევების სიხშირის მიზეზს შემდეგნაირად განმარტავს: „ამ შემთხვევაში ფასი (ცოლის გაყიდვით მიღებული საფასური – დ. მ.) მარტო ქმარს როდი ერგება, არამედ გაანაწილებენ სამად და ერთი წილი ერგება ბატონს, რომლის ყმად ითვლება ქალი, მეორე – ქმარს, მესამე – ქალის მშობლებს. აქედან სჩანს, რომ ამ საქმეში ბევრს აქვს სარგებლობა და ამიტომაც ხშირია ყიდვა-გაყიდვა.“ ამის გამო ამგვარი საქციელი იტალიელ მისიონერს უკიდურესი გაკიცხვის

⁸ ნიშანდობლივია, რომ ძამპის ცნობით, იმერეთის მეფე და გურიის მთავარი გასაცემ ხარკს ახალციხის ფაშასთან აგზავნიდნენ, „სამეგრელოს მთავართან კი ხარკის წასაღებად მოდიოდა ჩაუში“ [შარდენი 2018: 206].

საგნად წარმოუდგენია და იგი „სარგებლობისა და გამორჩენისათვის“ „ბარბაროსობის“ ყველაზე უკეთურ გამოვლინებად ესახება [ლამბერტი 2011: 182-183].

ოჯახის წევრების გაყიდვის მხრივ ლამბერტი რომ არაფერს აჭარბებს, ამას ისიც ადასტურებს დასავლეთ საქართველოში გარკვეული დროით მოღვაწე ანტიოქიის პატრიარქ მაკარისაც უხილავს არაერთი ადგილობრივი მცხოვრები, რომლებსაც გაუყიდათ საკუთარი ცოლი, ანდა და-ძმა [მაკარი 1982: 105]. ასევე შარდენიც მიუთითებს, რომ აქ ჰყიდდნენ „ასევე საკუთარ შვილებს, ცოლებსა და დედებს.“⁹

დედის გაყიდვას რაც შეეხება, საქართველოში მოღვაწე იტალიელი მისიონერები ამის რამდენიმე მაგალითს აღწერენ. კასტელი აღნიშნავს, რომ მისიონერებს უნახავთ ვინმე მატუტა ჩენსერია, როცა იგი ჰყიდდა თავის დედას. მათ შეკითხვაზე, თუ რატომ სჩადიოდა იგი ასეთ დიდ ცოდვას, მატუტამ თავი იმით იმართლა, რომ დედამისი მას ოჯახს უმხედრებდა თავისი ენით. გაყიდული დედა „თურქების ქვეყანაში“ მდგომარეობას გაიუმჯობესებდა, ცოლი კი დამშვიდებული ეყოლებოდა [კასტელი 1976: 147].

ლამბერტის მიხედვით, მსგავსი შემთხვევა მომხდარა ქართლშიდაც, როცა იქ 1633 წელს სპარსული ჯარი შემოსულა (როსტომ-ხანის გასამეფებლად), „ერთ აზნაურს მოეწონა მშვენიერი ირანული ცხენი და რადგან სხვა არაფერი არ ჰქონდა, რომ ეყიდნა ეს ცხენი, ფასად თავისი დედა მისცა ცხენის პატრონს.“ მისიონერი ამის გამო გულისტკივილით აღნიშნავს, რომ ამ საქციელით „ამ აზნაურმა დაჰგმო თვით ბუნების კანონი და ღვიძლ დედას, რომელმაც მიანიჭა მას სიცოცხლე, თავისუფლება მოუსპო მხოლოდ იმიტომ, რომ შეეძინა პირუტყვი“ და ამით პირუტყვზე უარესადაც მოიქცა [ლამბერტი 2011: 183].

იტალიაში 1635 წლს გაგზავნილ წერილში ავიტაბილე ქართლში მომხდარი ამბების შესახებ აღნიშნავს, რომ ამ წელს მას „გულისმტანჯველი რამ უნახავს“: ირანის შაჰთან ელჩად მიმავალ ერთ კაცს (ეს კაცი აშკარად დიდებული იქნებოდა, ვინაიდან სხვა შემთხვევაში მას ელჩად, ცხადია, არ გააგზავნიდნენ - დ. მ.) ქალიშვილი გორში მიჰყავდა დასანიშნად, მაგრამ ვინაიდან მისი არასრულწლოვანობის გამო გათხოვება ჯერ არ უხერხდებოდა, უფიქრია, „სპარსეთის მეფეს ხელცარიელი როგორ წარვუდგე, უხერხული იქნებო და საჩუქრად საკუთარი ქალიშვილი მიჰ-

⁹ ვინაიდან შარდენი ამ მძიმე ვითარების სოციალ-ეკონომიკურ მიზეზებს ვერ უღრმავდებოდა, ამგვარ საქციელს მარტივი და ზედაპირული მიდგომით, ადგილობრივთა „მანკიერი ბუნებით“ ხსნის [შარდენი 2018: 134].

გვარა“. ავიტაბილე იქვე უმატებს, რომ ასევე „მაზლმა საკუთარი ძმის ცოლი თურქებს მიჰყიდიო“ და ასეთი შემთხვევები იმდენია, ყველაფერი რომ დაწერო წერილი ზედმეტად გრძელი გამომივაო [ავიტაბილე 1977: 34].¹⁰

მაკარი ანტიოქიელი სამეგრელოში მომხდარი ასეთი შემთხვევის შესახებ გვიამბობს: მას უნახავს ერთი „მდიდარი კაცი“ „ვინმე ქოიავა,“ რომელმაც თავისი ზრდასრული ვაჟი გაყიდა იმის გამო, რომ მას გამუდმებული დავა ჰქონდა თავის დედასთან, რადგან ამ უკანასკნელს თავისი ვაჟის ცოლი ჰყავდა თვალში ამოღებული, „რძალი კი სხვას მიათხოვა.“ გარკვეული დროის შემდეგ გაყიდულ ახალგაზრდას ტყვეობიდან თავი დაუხსნია და საჩივრით სამეგრელოში მყოფ ანტიოქიის პატრიარქისათვის მიუმართავს [მაკარი 1982: 105-106]. ვინაიდან მაკარი ხაზგასმით მიუთითებს ვინმე ქოიავას სიმდიდრეზე, ამით ეტყობა, სურს თქვას, რომ მას საკუთარი ვაჟი უსახსრობის გამო არ გაუყიდა და ამის მიზეზი მხოლოდ ოჯახური დავა იყო.

ზემომოყვანილი მონაცემებიდან დგინდება, რომ ოჯახის წევრების მონად გაყიდვა დამახასიათებელი ყოფილა საზოგადოების ყველა ფენისათვის. რასაკვირველია, უდიდესი შემთხვევები მოდიოდა საზოგადოების დაბალ და საშუალო ფენებზე და ზედაფენებში ასეთი რამ იშვიათად, მაგრამ მაინც ხდებოდა. ფეოდალთა შორის უფრო გავრცელებული ჩანს სულთნისა და შაჰებისათვის ქალიშვილების ან ოჯახის სხვა წევრი ქალიშვილების საჩუქრად მირთმევა.

2.4. ადამიანის გაყიდვა, როგორც სასჯელის სახე

გურია-სამეგრელოში გავრცელებული ყოფილა ადამიანის ოსმალებისათვის მონად მიყიდვა რაიმე დანაშაულის გამოც. იტალიელი მისიონერების მოწმობით, დამნაშავედ გამოცხადებულის უცხოეთში მონად გაყიდვა სასჯელის ერთგვარ სახედ განიხილებოდა.

ლამბერტი ერთგან წერს, რომ ოსმალო ვაჭრები ბავშვებისა და ახალგაზრდების გარდა, „ყიდულობენ ასევე ასაკში შესულ კაცებსაც. ამათ მეგრელები ჰყიდიან რაიმე დანაშაულისათვის, უფრო კი ქურდობისათვის. ჩვენში ასეთებს კატორღაზე გზავნიან

¹⁰ თხრობის კონტექსტი და მომხდარი შემთხვევების დრო გვაფიქრებინებს, რომ ქართლში აღწერილი შემთხვევები 1633 წელს აქ ირანის დიდი ჯარის შემოსვლას მოჰყვა. ნიშანდობლივია, რომ შარდენი მოგვითხრობს, რომ გამაჰმადიანებულ ქართველ დიდებულთა შორისაც იყვნენ ისეთნიც, „რომლებსაც თვითონ მიჰყავთ თავიანთი უღამაზესი ქალიშვილები ხელმწიფისათვის, ჯილდოდ კი იღებენ ჯამაგირს ან თანამდებობას“ [შარდენი 2018: 310].

და მეგრელები კი თურქებზე ჰყიდიან“ [ლამბერტი 2011: 181]. ძნელი მისახვედრი არაა, რომ ასაკოვანი მამაკაცების შექენა ვაჭრებს ნაკლებად იზიდავდა, ბაზარზე მათზე მოთხოვნა, ცხადია, ნაკლები იყო და ამიტომ ფასსაც ნაკლებს იხდიდნენ. ამის გამო მათი გაყიდვა ფინანსური თვალსაზრისით, ახალგაზრდა ქალ-ვაჟთაგან განსხვავებით, მომგებიანი არ იყო. ამიტომ მათი მონებად გაყიდვა დასჯის ერთ-ერთ მეთოდად განიხილებოდა.

როგორც ლამბერტისთან, ასევე კასტელისთან ვხვდებით გურული ლამაზმანის - ლელოკას შესახებ თხრობას. ეს უკანასკნელი უზნეო ცხოვრების გამო კინალამ სამუდამო მონობის მსხვერპლად იქცა. მას შემდეგ, რაც გურიის მთავარმა, დასავლეთ საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქმა მალაქია გურიელმა ლელოკას ქმარს, შეძლებულ კაცს, რაღაც დანაშაულის გამო თვალები დათხარა და ქონებასთნ ერთად ცოლიც ჩამოართვა, მომხიზვლელმა ლელოკამ კეკლუცობასა და თავაშვებულ ცხოვრებას მიჰყო ხელი. მისი მოქმედება არაერთხელ გამხდარა ჩხუბისა და აყალმაყალის მიზეზიც. „ფულის მოტრფიალე“ მალაქიამ ლელოკას დასჯისა და მოცილების მიზნით, მისი შეპყრობა და თურქებისათვის მიყიდვა გადაწყვიტა. გურიაში მოღვაწე შემოფოთებული მისიონერები მთავარ-კათოლიკოსს ეახლნენ და შეახსენეს, რომ იგი ამით „დიდ ცოდვას იღებდა საკუთარ თავზე – მწყემსი, რომელსაც თავისი ცხვრები მგლებისგან უნდა დაეცვა, საკუთარი ხელით აბარებდა მათ დასაგლეჯად.“ პატრებმა მასზე მეურვეობა თავად იკისრეს. ამგვარად, თეატელი მისიონერების შუამდგომლის წყალობით ლელოკა ოსმალეთში გაყიდვას გადაურჩა და ამის შემდგომ ძირეულად შეცვალა თავისი ცხოვრების წესიც [ლამბერტი 2020: 305-306; კასტელი 1976: 64, 69].

სხვაგან ვაწყდებით ისეთ შემთხვევას, როცა რაიმე დანაშაულის გამო პიროვნებას ეკისრება დიდძალი ფულადი (ე. წ. სასისხლო) გადასახადი. ხოლო უსახსრობის გამო შესაბამისი თანხის უქონლობისას დამნაშავის მთელი ოჯახიც კი შეიძლება მონად გაყიდულიყო. ანტიოქიის პატრიარქი მაკარი გვიამბობს: ერთ კაცს ბატონმა სიძე რომ გაუყიდა, თავისი ქალიშვილი სხვას მიათხოვა. მეორე სიძის ბატონი კი ამ კაცს რაღაცის გამო წაჩხუბებია, რაც ბატონის მკვლელობით დასრულებულა. მკვლელს მოკლულის ოჯახისათვის ოცი ყურუშის გადახდა დააკისრეს. ამიტომ მისი ცოლი, ორი ვაჟიშვილი და ცოლისძმა ბატონმა გაკოჭილები წაიყვანა გასაყიდად. გზად შემთხვევით ანტიოქიის პატრიარქი და მისი ამაღა წაწყდომიან და ოთხივე ტყვე მოსალოდნელი მძიმე განსაცდელისაგან დაუხსნიათ [მაკარი 1982: 99-100]. მაკარი პირდაპირ არ მიუთითებს, თუმცა ძნელი

მისახვედრი არაა, რომ დამნაშავეს ჯარიმის საკმარისი გადასახდელო თანხა არ ჰქონია და ჯარიმის საზღაურად მისი ოჯახის ნევრების მონად გაყიდვა გადაუწყვეტიათ.

როგორც ჩანს, დასჯის მიზნით არა მარტო ყმა-გლეხი ან მისი ოჯახი შეიძლებოდა, გაყიდულიყო მონად. ასეთი ხვედრისაგან თურმე არც აზნაური ყოფილა დაზღვეული. ლაბერტი გვატყობინებს, რომ სამეგრელოში ერთი ეპისკოპოსის „ავაზაკობა იქამდი მივიდა, რომ... თავის აზნაურს ცოლი წაართვა და რადგან ის უბედური ეწინააღმდეგებოდა, რალაც დანაშაულობა დააბრალა და დაატუსალა; მერე გურიაში გაგზავნა და თურქებს ტყვედ მიჰყიდა. ამრიგად ერთბაშად ცოლიც, ქონებაც და თავისუფლებაც წაართვა და პატიოსნებაც შეუბღალა მხოლოდ თავისი ბინძური ჟინის დასაკმაყოფილებლად“ [ლამბერტი 2011: 139]. რადგანაც აქ საუბარია ეპისკოპოსის აზნაურზე („თავის აზნაურს“), ეს უკანასკნელი საეკლესიო აზნაურადაა საგულგებელი და შესაბამისი ეპარქიის მეთაურის ყმად მოიაზრება. სწორედ ამ მდგომარეობით შეეძლო ესარგებლა „ავაზაკ“ მწყემსთავარს თავისი ანტიქრისტიანული ქცევისას.

2.5. ადამიანების მოტაცება მათი გაყიდვის მიზნით

ბატონის მიერ თავისი ყმების მონად „კანონიერი“ გაყიდვის გარდა, ძალიან ხშირი ყოფილა ადამიანების „უკანონოდ“ გაყიდვაც. ეს მაშინ ხდებოდა, როცა ადამიანს ყაჩაღურად იტაცებდნენ და დატყვევებულები ჩუმად მიჰყავდათ ოსმალებზე გასაყიდად. ეს საქმიანობა მეტად სარფიანი იყო და ბევრს ჩვეულებრივ ხელობად ჰქონდათ გადაქცეული. ადამიანებს იტაცებდნენ მაშინ, როცა მათზე რაიმე უფლებამოსილება არ გააჩნდათ და ამიტომ მათ მალულად ასალებდნენ. ამგვარი ყაჩაღები შეიძლებოდა ნებისმიერი სოციალური ფენის წარმომადგენლები ყოფილიყვნენ. მათ შორის მრავლად არიან საგულგებელი თავზეხელაღებული გლეხებიც.¹¹

ყაჩაღების დაკავება და დასჯა, როგორც ჩანს, იმ დროს არც ისე მარტივ საქმეს წარმოადგენდა. ამის შედეგად, გაყიდვის მიზნით ხალხის მოტაცება ჩვეულებრივი მოვლენა გახდა. სამეგრელოში მრავლად მოიპოვებოდნენ ისეთი ყაჩაღებიც, რომლებიც „ისე არიან დახელოვნებულნი ამ ხელობაში, რომ ადვილად იპარავენ როგორც მამაკაცებს, ისე დედაკაცებს, დიდებსაც და

¹¹ იმ გარემოებას, რომ სამეგრელოში „კაცებსა და ბავშვებს იტაცებდნენ და თურქეთში ჰყიდდნენ,“ ჯუღიჩეს მინიშნებით, ხელს უწყობდა ხალხის გაუნათლებლობა და სიღარიბე [ჯუღიჩე 1964: 38-39].

პატარებსაც.“ ღამ-ღამობით ისინი მოურიდებლად იჭრებოდნენ საცხოვრებელ სახლებში ცოცხალი ნადავლის მოსაპოვებლად ანდა ეშმაკობის გამოყენებით შეიპყრობდნენ ადამიანებს: „ზოგჯერ ასეთი ავაზაკები ღამე თავს ესხმიან მეზობლის სახლს, შეტეხენ ძალით სახლის კარს, შებოჭვენ, ვისაც შინ იპოვიან და პირდაპირ ქობულეთში გააქანებენ. ზოგჯერ კი მოტყუებით მიიბირებენ თავის სახლში, სადაც დაატყვევებენ და შესაფერის დროს ქობულეთშივე წაიყვანენ თურქებზე გასასყიდად“ [ღამბერტი 2011: 94]. ვინაიდან ასეთი ქმედება, ბატონის მიერ თავისი ყმის გაყიდვისაგან განსხვავებით, დანაშაულად განიხილებოდა, ადამიანებზე მონადირე ყაჩაღებსაც ტყვეები ჩუმად მიჰყავდათ ქობულეთის ნავსადგურში, რომელიც გურიის სამთავროში მდებარეობდა. უკანონოდ ნავაჭრი ტყვეებიც ოსმალებს სასწრაფოდ გადაჰყავდათ „თავის ქვეყანაში, რომელიც ძალიან ახლოა“ [ღამბერტი 2011: 94].

აღნიშნული დანაშაულებრივი ქმედებების შესახებ საუბრობს მაკარი პატრიარქიც: „არიან ისეთი სინდისგარეცხილი ავაზაკები, რომლებიც... მიდიან ღამით რომელიმე განაპირა სახლში, იტაცებენ რამდენიმე კაცს, დღისით ამათ გადამალევენ, ღამით კი მიჰყავთ ერთი დიდი მდინარის ნაპირზე, შავ ზღვაში რომ ჩადის და ტყვეებით მოვაჭრეებს მიჰყიდიან“ [მაკარი 1982: 99]. ირკვევა, რომ სამეგრელოში მოტაცებულ ტყვეებს თურმე აფხაზეთშიც ჰყიდდნენ. როგორც მაკარი მოგვითხრობს, წმინდა მთიდან (ათონიდან) ჩამოსულ ერთ მღვდელს თავის მხლებლებთან ერთად სადაც ღამე გაუთევია, იქაურები ავაზაკები აღმოჩენილან. მათ მღვდელი შეიპყრეს, თმა-წვერი გადაპარსეს, „მხლებლები ამოუხოცეს და თვით იგი აფხაზთა ქვეყანაში გაყიდეს. რამდენიმე წლის შემდეგ ეს მღვდელი გამოექცა აფხაზებს“ და დიდი გაჭირვებით „ქართველთა ქვეყანაში“ დაბრუნდა [მაკარი 1982: 99].

სამეგრელოდან ხალხს აფხაზები თვითონაც იტაცებდნენ, მაგრამ მათ არც მეგრელები რჩებოდნენ ვალში: „აბაზები მეგრელებს იტაცებენ, მეგრელები — აბაზებს და ვაჭრებს მიჰყიდიან ხოლმე“ [ჩელები 1971: 96]. მაკარის ცნობით კი „მეზობელი ხალხები (ვგულისხმობ აფხაზებს, ჩერქეზებს, სვანებს, ალანებს და სხვებს) თავს ესხმიან ქართველთა ქვეყნის განაპირა სანახებს, იტაცებენ, ვისაც მოიხელთებენ, მიჰყავთ და ყიდიან“ [მაკარი 1982:105].

ადამიანების გასასყიდად მოტაცება ძალზე გავრცელებული ყოფილა თვით აფხაზებს შორისაც: აფხაზები ფაცხების ირგვლივ „ღობეს და თხრილს იმიტომ აკეთებენ, რომ ემინიათ თავდასხმისა. გარეშე ხალხი კი არა, თვით აფხაზები თავს ესხმიან და

სძარცვავენ ერთმანეთს. ხოლო ართმევენ ერთმანეთს სახლის ავეჯს კიარა, რადგან აფხაზს ასეთი ავეჯი არც გააჩნია, არამედ კაცებს, ქალებს და ბიჭებს. ამისათვის ჩვეულებრივ დაეცემიან ერთმანეთს და ვისაც მოახელებენ, დაიჭერენ და წაიყვანენ“ [ლამბერტი 2011: 191]. ამასვე აღნიშნავს ევლია ჩელეები: „აბაზები ერთმანეთს ებრძვიან, ბავშვებსა და ქალებს ტაცებენ, ტყვეებს ჰყიდიან და ამით ცხოვრობენ“ [ჩელეები 1971: 102]. აფხაზებში ამ სახის ყაჩაღობის ესოდენ გავრცელების გამო უკაცრიელ ადგილებში დღისითაც არ იყო სიარული უსაფრთხო. ყველგან შეიძლებოდა მგზავრი ჩასაფრებულ ყაჩაღს გადაჰყროდა და თავისუფლება დაეკარგა. ამის გამო იარაღსხმულნი დადიოდნენ თვით ქალებიც კი: ისინი შუბით და ხმლით შეიარაღებულნი განა საძარცვაად დადიანო, - წერს კასტელი, - „არამედ იმიტომ, რომ მათ უხდებათ მთასა და ტყეში გავლა და თავდასაცავად სჭირდებათ ეს, რადგან ხალხს იტაცებენ თურქებზე გასაყიდად“ [კასტელი 1976: 111]. ერთ-ერთი ასეთი ქალის, ცხენზე ამხედრებული და შუბით შეიარაღებული მართას სურათი ამშვენებს კიდეც კასტელის ალბომს.¹²

მონად გაყიდვის მიზნით ხალხის ყაჩაღობით გზით მოტაცება გავრცელებული იყო ზოგადად კავკასიის მთელი შავიზღვის სპირეთის მკვიდრი ხალხებისათვის. „შავი ზღვის სანაპიროზე მცხოვრებთა შორის არიან ისეთებიც, რომლებიც ყაჩაღობენ, ხალხს იტაცებენ და თურქებზე ჰყიდიან და ასეთი სისხლიანი ტყვეთ იმოსებიან... რადგან ურწმუნონი არიან და ღვთისმსახურნი არა ჰყავთ, ერთმანეთსა {მტრობენ}. ზოგიერთი მათგანი ერთიმეორეს ჰყიდის თურქებზე, განსაკუთრებით კი ბავშვებს“ - წერს კასტელი [კასტელი 1976: 129].¹³

2.6. ომში ტყვეების მოპოვება

XVII საუკუნის საქართველოში ხშირი იყო შინაომები. მეფეთაგან შორის ასეთი დაპირისპირებანი კიდეც უფრო მომეტებულიად შეინიშნებოდა ამ პერიოდის დასავლეთ საქართველოში. გარდა იმისა, რომ ამგვარ გაუთავებელ, ხანმოკლე წვრილ თუ საშუალო ომებს მრავლად ეწირებოდა ქართველების სიცოცხლე ქართველებისვე ხელით, დიდი იყო ეკონომიკური ზარალიც. ერთი მხარე გამეტებით აჩანაგებდა მონინალმდეგის მიწა-წყალს, არ-

¹² „ჩერქეზი ქალი მართა“ [კასტელი 1976: სურ. 121].

¹³ ეს მინაწერი კასტელს გაკეთებული აქვს ნახატზე, სახელწოდებით „ყაჩაღი“, რომელზეც გამოსახულია თოკებით შეიარაღებული პიროვნება [კასტელი 1976: სურ. 230].

ბევდა მის სოფლებს და ამასთანავე შეძლებისდაგვარად დიდი ოდენობით ატყვევებდა ადგილობრივ მოსახლეობასაც. ტყვე, როგორც ასეთი, აღიქმებოდა როგორც სარფიანი სასაქონლო ღირებულების ნადავლი: ხოლო მოსალოდნელი შემოსავალი განისაზღვრებოდა ტყვეების რაოდენობის შესაბამისად. შარდენის თქმით, „მეგრელებისა და მათი მეზობლების ომები არსებითად თავდასხმას და ძარცვას წარმოადგენს... თუ მტერი გააქციეს, მას ფეხდაფეხ მისდევენ, იჭრებიან მის მხარეში, წვავენ, ძარცვავენ მას, ატყვევებენ ყოველგვარი ჯურის ხალხს და სწრაფადვე ბრუნდებიან უკან. ტყვეები რაც შეიძლება მეტი მიჰყავთ“ [შარდენი 2018: 135]. „ქართველები მუდამ ერთმანეთს ეომებიან. ამ შინაომებში ურიცხვი იხოცება, ხოლო გამარჯვებულები ჰყიდიან დამარცხებულებს“ – წერს პატრიარქი მაკარი [მაკარი 1982: 105].

ზემოაღნიშნულს გარდა, მეზობლი მხარეები მონადინებულნი ყოფილან ასევე ცოცხლად შეეპყროთ თავიანთი მონინააღმდეგის მეომრებიც და ამისთვის საგანგებოდ იყვნენ კიდევ მომზადებულიებიც: ბრძოლის დროს „თუ მხედარი გადმოაგდეს უნაგირიდან, მაშინვე ჩამოხდებიან ცხენიდან, დამარცხებულს შებოჭავენ იმ თოკით, რომელსაც... ქამარზე ატარებენ და საკუთარ მხლებელს მიაბარებენ ხოლმე. შეპყრობილის სიკვდილ-სიცოცხლის საქმე დამტყვევებელის ხელთაა... ჩვეულებრივ მონად აქცევს და შემდეგ თურქებს მიჰყიდის.“ – მოგვითხრობს საქართველოში ნამოგზაურები ფრანგი ვაჭარი [შარდენი 2018: 135]. შარდენის ეს ცნობები, ჩანს, უმეტესად მაინც თავადაზნაურულ წრეს ეხება – საკუთარი მხლებელი უბრალო მოლაშქრეს, ცხადია, ბრძოლის ველზე თან ვერ ეყოლებოდა.

თუმცა ამ მხრივ ჩვეულებრივ საერო ფეოდალებს არაფრით ჩამოუვარდებოდნენ საეკლესიო იერარქებიც, როგორც ამის შესახებ სასაყვედურო ტონით მიუთითებს მაკარი ანტიოქიელი: საერო ხელისუფალს შინაომებში თან ახლდნენ ეპისკოპოსებიც თავიანთი მრევლით. „ისინი ებრძვიან ძმებს – {ასეთსავე} ეპისკოპოსებს, მღვდლებსა და მეზობელ ქრისტიანებს. თუ ერთმა მხარემ მეორეს სძლია, მაშინ გამარჯვებული ეპისკოპოსები და მღვდლები ატყვევებენ დამარცხებულებს და არ დაგიდევენ, ვინაა მათი ტყვე: ეპისკოპოსი, მღვდელი თუ უბრალო მრევლთაგანი. ისინი დამარცხებულებს უფრო ცუდად ექცევიან ხოლმე – ვიდრე ბარბაროსი ქრისტიანს. თუ მოინდომებენ, ტყვეებს მიჰყიდიან თურქებს ან სპარსელებს. განსაკუთრებით ღარიბების სახლებს არბევენ, ატყვევებენ მათ და ჰყიდიან; ან არა და ყმებად გაიხდიან,“ სანამ თავს არ გამოისყიდინო [მაკარი 1982: 95-96].

საგულისხმოა, რომ აღმოსავლეთ საქართველოში მოწინააღმდეგეების მიერ ერთმანეთის მიწა-წყლის აოხრება და იქ მოსახლე ხალხის გაყიდვის მიზნით დატყვევება შეინიშნება შაჰის ხელშეწყობით გაბატონებულ როსტომ ხანსა და იმერეთიდან დაბრუნებულ თეიმურაზ I-ს შორის მიმდინარე ბრძოლებისას. „არც ერთს არ სწადა პირისპირ შეხვედროდა მეორეს და არც მეორეს სურდა შეტაკებოდა პირველს, მაგრამ თავს კი ესხმოდნენ ერთმანეთს, ძარცვავდნენ და წყევტდნენ. ეს ამბავი კაცს ჯოჯობეთის დიდ დღესასწაულს მოაგონებდა. ტყვედ წამოყვანილებს მაჰმადიანებზე ჰყიდდნენ, როგორც პირუტყვებს. და ერთ დღეს მათი ფასი იმდენად დაეცა, რომ ხუთ პიასტრეზე ჩამოვიდა.“ – აღნიშნავს ამის თაობაზე გორის თეატელთა მისიონის ხელმძღვანელი თავის 1635 წლის ნოემბერში დაწერილ წერილში [ავტაბილე 1977: 33].¹⁴

სამეგრელოში ტყვეებზე გაჩაღებულ დიდ ნადირობას შეესწრო ჟან შარდენი სამთავროში ოსმალთა ჯარის შემოჭრისას, რომელსაც ზურგს უმაგრებდა გურიის მთავარი: ისინი ძარცვავდნენ სახლებს „და ყველგან, სადაც კი წაანყებოდნენ, იტაცებდნენ ადამიანებსა და პირუტყვს“ [შარდენი 2018: 208]. ამ შემოსევის დროს შეპყრობილი ტყვეების დიდ ოდენობაზე საუბრობს ამ ლაშქრობის მონაწილე ევლია ჩელები. მაგ., სამეგრელოს ერთ-ერთი ციხის (ბაჯანას) ალებისას ოსმალებმა „იქიდან შვიდასი ტყვე წამოიყვანეს. ჯარი ნადავლით აივსო“ [ჩელები 1971: 331]. მეორე ციხეში სამასი კაცი შეუპყრიათ. „დატყვევებული ბიჭები და ქალიშვილები ძღვევამოსილ სარდალს ჩააბარეს“ [ჩელები 1971: 331].

ნიშანდობლივია, რომ ტყვედ ჩავარდნის შემთხვევაში დიდებული თავის გამოსასყიდად სხვადასხვა სახის ქონებასთან ერთად იხდიდა ადამიანებითაც. ჩელები წერს, რომ ზემოაღნიშნული ლაშქრობის დროს ოსმალებს შეუპყრიათ სამეგრელოს მთავრის („ბეგის“) ბიძაშვილი, რომელმაც „ასი ტყვე, ათასი სული საქონელი, მრავალი საპალნე ოქროქსოვილი, მრავალი საპალნე ფარჩა მისცა და თავი გამოისყიდა“ [ჩელები 1971: 332].

¹⁴ საგულისხმოა, რომ მანამდე როსტომ ხანს სპარსეთიდან მოყოლილი ჯარიდან მეომრების ცალკეულმა ჯგუფებმა თვითნებურად მიჰყვეს ხელი შიდა ქართლის სოფლებში თარეშს ადამიანების საძარცვავად და დასატყვევებლად: „დაახლოებით ერთ თვეს იდგა აქ სპარსელთა ჯარი, ამ ხნის განმავლობაში გამოქცეული ჯარისკაცების ერთი ჯგუფი ხან ერთ სოფელს აწიოკებდა და ხან მეორეს ტყვეების შესაქენად და ვისაც ხელში ჩაიგდებდა, ყველას ძარცვავდა“ [ავტაბილე 1977: 52].

ზოგიერთი დიდებული ოსმალეთან მორიგებას ძღვენის მიცემით ახერხებდა. ამ ძღვენის მნიშვნელოვან ნაწილს კი, როგორც წესი, ტყვე-ადამიანები შეადგენდნენ. შარდენი მოგვითხრობს ასეთ ამბავს, რომელსაც თავად შეესწრო: ერთ-ერთ ციხეში გამაგრებულ დიდებულს (საბახტარს) ოსმალეთან მოსალაპარაკებლად წასულს, მათი მეთაურისათვის საჩუქრად სხვა ნივთებთან ერთად თან ოთხი ტყვე გაუყოლებია. შეთანხმების შედეგად საბახტარს მისთვის ხარკის სახით ფულის ან აბრეშუმის გარდა, დამატებით „ორივე სქესის ათი ახალგაზრდა ტყვე“ უნდა მიერთმია. დიდებულმა კი ციხეში შეფარებულ ხალხთაგან 25 ტყვე და ასევე ბევრად მეტი თანხა ააგროვა. „ყველა ოჯახიდან, სადაც ოთხი ბავშვი ჰყავდათ, ერთი მას მიჰყავდაო“ – წერს შარდენი და განაგრძობს - „ეს იყო მეტად გულსაკლავი სანახაობა, როგორ გლეჯდნენ დედას მკლავებიდან საბრალო ბავშვებს, კრავდნენ მათ ორ-ორად და მიჰყავდათ თურქებთან. მე შემანერეს ოცი ეკიუ.“ თავადმა ოსმალთა მეთაურს შეპირებული მიართვა, განსხვავება კი თვითონ მიითვისაო, დასძენს ავტორი ბოლოს [შარდენი 2018: 249-250].

მტრის თავდასხმის გამო ოდიშის მთავარს დასახმარებლად აფხაზეთისათვის მიუმართავთ. მაგრამ მათ ისარგებლეს სამთავროს მძიმე მდგომარეობით და დახმარების ნაცვლად თვითონაც მისი რბევა და ხალხის დატყვევება დაიწყეს. შარდენის ცნობით, მთავრის მიერ დამხმარედ მოწვეული აფხაზები „არბევენ და სწვავენ ყველაფერს, იტაცებენ ხალხს და პირუტყვს“ და ისგაურის (დღევანდელი სკურჩა ოჩამჩირის რ-ნში) ნავსადგურსაც მიახლოებიან, სადაც თავს აფარებდა მათ თავდასხმებს გამორიღებული უამრავი გლეხი [შარდენი 2018: 209]. ფრანგი ვაჭრისთვის როგორც ერთ თეატელ მორჩილს უთქვამს, ამ შემოსევის შედეგად „აფხაზებს წაუყვანიათ ათას ორასი კაცი, ბევრი პირუტყვი და დიდი ნადავლიც წაუღიათ“, ამავ დროს „დაურბევიათ ერთი თეატინელის სახლი, საიდანაც მათ სამი მსახური გაუტაციათ“ [შარდენი 2018: 218].

სამეგრელოში ომის შედეგად იქაური ხალხისთვის მოტანილ დიდ უბედურებას კი სარგებელი მოჰქონდა შავიზღვისპირეთში მოვაჭრე უცხოელთათვის, ვინაიდან აფხაზებს მათთან გემზე მიჰქონდათ თავიანთი ნადავლი და ტყვეები [შარდენი 2018: 214]. ტყვეების სიმრავლის გამო მათი ფასი მნიშვნელოვნად იყო დაცემული: „თურქი და ქრისტიანი ვაჭრები მათ ცვლიდნენ იარაღზე, მრავალგვარ წვრილმანსა თუ სხვა საქონელზე. ისინი აძლეოდნენ ყველაფერს, რასაც კი მოსთხოვდნენ და მაინც ორჯერ მეტ მოგებას ნახულობდნენ. მამაკაცები, ოცდახუთიდან

ორმოცი წლის ასაკამდე, ღირდა მხოლოდ თხუთმეტი ეკიუ. ორმოცზე მეტი ასაკისა – რვიდან ათამდე. ლამაზი ქალწულები ცამეტიდან თვრამეტ წლამდე – ოცი ეკიუ. სხვები უფრო იაფად ფასობდნენ. ქალები – თორმეტად, ბავშვები – სამ ან ოთხ ეკიუდ“ - წერს შარდენი, რომელზეც განსაკუთრებული შთაბეჭდილება მოახდინა მასთან ერთად გემზე ჩვილი ბავშვითურთ მყოფმა „ულამაზესი ნაკვთებისა და ნამდვილი შრომანისებრი პირისახის“ ახალგაზრდა მეძუძურმა დედამ, რომელიც ბერძენ ვაჭარს თორმეტ ეკიუდ შეუძენია [შარდენი 2018: 214-215].

დასკვნა

ამრიგად, ტყვეთა სყიდვად წოდებულ ადამიანებით ვაჭრობას თავის ღრმა სოციალური, ეკონომიკური და პოლიტიკური მიზეზები გააჩნდა. თავის დროზე იგი ძალზე გავრცელდა არა მარტო საქართველოსა და კავკასიაში, არამედ მთელს შავიზღვისპირეთსა და მის მიმდებარე ქვეყნებში. არსებობდა ტყვეებით ვაჭრობისა და თავისუფლებანართმეული ადამიანების საზღვარგარეთ გაყვანის სხვადასხვა ფორმა. ვინაიდან ტყვე მონების გაყვანა ძირითადად საზღვაო ტრანსპორტით ხორციელდებოდა, ამგვარი მანკიერი აღებ-მიცემობა ადამიანური რესურსით ყველაზე მეტად აზარალებდა შავიზღვისპირეთის სიახლოვეს ბინადარ ქრისტიანულ თუ წარმართულ ხალხებს (მუსლიმის მონად გაყიდვა ისლამის მიერ აკრძალული იყო). აღნიშნული გარემოების გამო XVII საუკუნეში კატასტროფული მასშტაბებშიღებული ტყვეთა სყიდვა უფრო მეტად მოედო დასავლეთ საქართველოს სამეფო-სამთავროებს. ზღვასთან სიახლოვის გამო კი მან განსაკუთრებით მოიცვა გურია, აფხაზეთი და სამეგრელო. ყველა ზემოდასახელებული საკითხის შესწავლაში ისტორიკოსებს შეუცვლელ სამსახურს უწევს XVII საუკუნის საქართველოში მოღვაწე თეატელთა კონგრეგაციის წარმომადგენელი იტალიელი მისიონერების [ლამბერტი, კასტელი, ავიტაბილე, კასტელი, ჯუდიჩე] და ამ ხანებში აქ მყოფი სხვა უცხოელი პირების (ანტიოქიის პატრიარქი მაკარი, ფრანგი ვაჭარი ჟან შარდენი, ოსმალთა ისტორიკოსი ევლია ჩელები) მიერ დატოვებული ინფორმაციულად მდიდარი ცნობები. მათი, როგორც თვითმხილველთა მიერ მოწოდებული მრავალფეროვანი მასალა ამ მხრივ შესანიშნავ ისტორიული წყაროებს წარმოადგენს.

გამოყენებული ლიტერატურა

1. **ავიტაბილე 1977** – დონ პიეტრო ავიტაბილე, ცნობები საქართველოზე (XVII საუკუნე), შესავალი, თარგმანი და კომენტარები ბეჟან გიორგაძისა, თბილისი, 1977.
2. **ანჩაბაძე 1959** – Анчабадзе Зураб, Из истории средневековой Абхазии (VI-XVII вв.), Сухуми, 1959.
3. **ბერძენიშვილი 1965** – ბერძენიშვილი ნ., საქართველოს ისტორიის საკითხები, წ. II, თბილისი, 1965.
4. **კასტელი 1976** – დონ კრისტოფორო კასტელი, ცნობები და ალბომი საქართველოს შესახებ, ტექსტი გაშიფრა, თარგმნა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო ბეჟან გიორგაძემ, თბილისი, 1976.
5. **კილასონია 2006** – კილასონია ა., ადამიანებით ვაჭრობა საქართველო-კავკასიაში XVI-XIX საუკუნეებში (ისტორიულ-სამართლებრივი ასპექტები), თბილისი, 2006.
6. **ლამბერტი 2020** – არქანჯელო ლამბერტი, წმინდა კოლხეთი, იტალიურიდან თარგმნა გ. ცქიტიშვილმა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, განმარტებები და საძიებლები დაურთო დავით მერკვილაძემ, არტანუჯის წყაროები 20, თბილისი, 2020.
7. **ლამბერტი 2011** – არქანჯელო ლამბერტი, სამეგრელოს აღწერა, თბ., 2011.
8. **ლამბერტი 2015** – დონ არქანჯელო ლამბერტი, რელაცია საქართველოზე (XVII საუკუნე), იტალიური ტექსტი თარგმნეს, შესავალი და შენიშვნები დაურთეს მურმან პაპაშვილმა და ზურაბ გამეზარდაშვილმა, „უნივერსალი“, თბილისი, 2015.
9. **მაკარი 1982** – მაკარი ანტიოქიელი, ცნობები საქართველოს შესახებ, არაბულიდან თარგმნა თინა მარგველაშვილმა, კრ. „არმალანი“, აღმოსავლური მწერლობის ნიმუშები, თბილისი, 1982, გვ. 88-122.
10. **შარდენი 2018** – შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში (ცნობები საქართველოს შესახებ), ფრანგულიდან თარგმნეს, შესავალი წერილი და კომენტარები დაურთეს მზია მგალობლიშვილმა და გიორგი სანიკიძემ, თბილისი, 2018.
11. **ჩელები 1971** – ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“, ნაკვ. I, თურქულიდან თარგმნა, კომენტარები და გამოკვლევა დაურთო გიორგი ფუთურიძემ, თბილისი 1971.
12. **ჯუდიჩე 1964** – დონ ჯუზეპე ჯუდიჩე მილანელი. წერილები საქართველოზე. XVII საუკუნე. იტალიურიდან თარგმნა, წინასიტყვაობა და შენიშვნები დაურთო ბეჟან გიორგაძემ. თბ. 1964.

Davit Merkviladze

Trade in captive slaves in 17th century Western Georgia according to reports of foreign authors

Summary

In the 17th century, selling people as slaves abroad was widespread in Georgia and throughout the Caucasus. This grave event had its deep political, economic and social preconditions.

There were various forms of trade in captives and the sale of people deprived of their freedom abroad. Since the passage of captured slaves was mainly carried out by sea transport, the people living near the Black Sea suffered the most. Due to the proximity to the sea, the slave trade spread especially to western Georgian principalities: Guria, Samegrelo and Abkhazia.

In the presented work, the issue of the slave trade is discussed based on the reports provided by the Catholic missionaries of the Theatine Congregation, who worked in Georgia for a long time in the second and third quarters of the 17th century. The informative accounts of the Italian missionaries: Pietro Avitabile, Giuseppe (Josepho) Giudice, Cristoforo Castelli, Arcangelo Lamberti and Giuseppe Maria Zampi provide more than enough material to create a more or less complete picture of the mentioned subject.

In order to confirm individual reports of Theatine missionaries and to supplement them further, the article examines other foreign authors (Ottoman historian Evliya Çelebi, French merchant Jean Chardin, Antiochian Orthodox Patriarch Makari) who traveled to Georgia in the second half of the 17th century and also left very important information about the slave trading in Georgia and the Caucasus in general. The diverse material they provide is an excellent historical source in this respect.

Ярослав Валентинович Пилипчук

Доктор исторических наук, старший преподаватель кафедры истории и археологии славян исторического факультета Национального педагогического университета имени М. П. Драгоманова

E-mail: pylypchuk.yaroslav@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9809-3166>

Абхазский и Цхинвальский вопросы в истории Грузии XX века

Данная статья посвящена истории Абхазии и Самачабло в XX-XXI вв. Абхазо-грузинские государства существовали задолго до прихода в регион Российской империи. После выселения многих абхазов в Османскую империю опустевшие земли Абхазии заселили грузины. Активистами революций 1905-1907 гг. и 1917 гг. были преимущественно грузины. В том же 1917 г. абхазы создали Абхазские Народные сборы, которые имели функции парламента. В конце 1917 – весной 1918 г. абхазы блокировали с Союзом Свободных Горцев. Во время существования Закавказской Республики грузинам пришлось иметь дело с большевиками, которые попробывали разыграть национальную карту. Большевики попробывали взять регион под свой контроль кроме февраля 1918 г. еще в апреле 1918 г. Абхазские Народные сборы наладили связь с абхазскими махаджирами и спровоцировали их вторжение в Абхазию летом 1918 г. Попытки большевиков и махаджиров взять под свой контроль Абхазию встретили жесткий ответ со стороны грузин. В 1919 г. абхазский вопрос разыгрывали в своих интересах русские белые. В 1921 г. абхазы поддержали русских большевиков. В 1921-1931 гг. Абхазия формально имела статус союзной республикой, но де-факто находилась в составе Грузинской ССР с 1922, а де-юре стало автономией в составе Грузии в 1931 г. В 30-х гг. XX в. грузинские большевики провели чистки среди абхазских национал-коммунистов. Абхазские националисты активизировались в 70-80-х гг. XX в. В 1989 г. развернулись уличные стычки между грузинами и абхазами в автономии. В 1992 г. дело дошло до открытого конфликта. Выстоять абхазам в войне 1992-1993 гг. помогла помощь Российской федерация, которая своими военными силами помогла абхазским сепаратистам. В 2008 г. абхазские сепаратисты поддержали осетин и русских в 2008 г. Абхазская республика является русским проектом. В отличии от абхазов осетины не были выселены из Самачабло. Интересы осетинских крестьян вошли в противоречие с интересами местного грузинского населения в конце XIX в. – начале XX в. В событиях 1905-1906 и 1917 гг. приняли участие осетинские крестьяне. Их большевики использо-

вали в своих интересах в 1918 и 1919 гг., однако их выступления без труда были подавлены местными грузинскими властями. Наиболее было организовано восстание осетинских большевиков в 1920 г., однако оно было подавлено силами грузинской Национальной гвардии. В 1992 г. была образована осетинская автономия на территории Самачабло. В 80-х гг. XX в. с процессами кризиса СССР подняли голову осетинские сепаратисты. Их, как и в случае, с абхазами использует в своих интересах центральная советская власть. Взять Цхинвальский регион под свой контроль в 1992-1993 гг. грузинам помешала собственна гражданская война, война в Абхазии и помощь осетинам со стороны русских. В 2008 г. осетинам снова помогла Россия. Во время войны 2008 г. осетинские сепаратисты вышли на административные границы Цхинвальского региона. До 2008 г. грузины контролировали часть Цхинвальского региона. В 2009-2018 гг. Россия с помощью части дружественных себе режимов инициировала частичное признание Абхазии и Южной Осетии. Попытки объединить Северную и Южную Осетию со стороны южных осетин не были санкционированы русскими. Политическая система Южной Осетии построена по образцу российской. Русская сторона де-факто назначает лидеров Цхинвальского региона. Воссоединение Абхазии и Самачабло с Грузией возможны в случае политического кризиса в России.

Актуальность проблемы. Кавказу суждено было быть перекрестком цивилизации. На Южном Кавказе множество раз сталкивались интересы мировых государств. Особое место в истории Грузии имеют регионы Абхазии и Самачабло. Они были историческими частями Грузии. Россия отторгла и оккупировала эти регионы. При этом она использовала национальную карту. Абхазию кроме проживания грузин-сванов и грузин-мегрелов было местом расселения абхазов и абазин. В регионе Самачабло в XVII-XVIII вв. **расселились осетинские** крестьяне. В эпоху национализмов в XIX в. интересы абхазов и осетин начали сталкиваться с грузинскими интересами. Российские революции обнажили грузино-осетинские и грузино-абхазские противоречия. Задаaniem этой статьи является исследование грузино-осетинских и грузино-осетинских взаимоотношений в конце XIX – начале XXI века.

Абхазский вопрос. В XVII в. племена апсуа, которые были родственниками черкесам, начали экспансию на грузинские земли. В XIX в. Абхазское княжество было вассалом Российской империи. В 1864 г. княжество было аннексировано русскими. В 60-70-х гг. XIX в. часть абхазов была вынуждена мигрировать в Османскую империю и стала махаджирами. На место выселявшихся абхазов русские заселили

картвельское население – грузин-сванов и грузин-мегрелов. В Положении 1870 г. говорилось о том, что следует в Абхазию переселяться картвельское население. В 1872 г. были приняты "Правила для причисления переселившихся в Абхазию картвелов к населению региона". После 1877 г. последнего года исхода мухаджиров образовался вакуум в Гумистинском крае, поскольку все абхазы из этого региона мигрировали в Османскую империю. Северная часть абхазов на Бзыби и район смешаного абхазо-картвельского населения в Самурзакано были отрезаны один от иного. Процесс переселения картвельских крестьян из Зугдиди и Сенаки происходил в 1879-1883 гг. На территория Абхазского побережья они выращивали табак. В районе Сухуми большинство составляли абхазы. В районе Гумисты, Дала, Цебельды русские дворяне получили значительные земли. Дал заселили грузины-сваны, а в районе Самурзакано возобладали грузины-мегрелы. В Самурзакано в 1926 г. было зафиксировано только 13 тыс. абхазов. В 1892 г. была построена шоссе Новороссийск-Сухуми. В Абхазии практически не было промышленности. В 1894 г. в Абхазию приехал один из лидеров "Месаме Даси" М. Цхакая, который распространял среди населения идеи марксизма. В 1902 г. социал-демократы устроили в Абхазии первую политическую демонстрацию. В Абхазии как и в других областях Грузии откликнулись на события января 1905 г. В марте была предпринята попытка создать в Сухуми народный суд. В Гудауте, Сухуми, Гагре, Самурзакано прошли стачки. Летом 1905 г. в Абхазии появились вооруженные группы революционеров под руководством Л. Готошия, П. Эмухвари, С. Орджоникидзе. В сентябре 1905 г. революционеры захватили пароход "Царевич Георгий". В декабре 1905 г. власти ввели в Сухуми комендантский час, а в 1906 г. перевели Абхазию на военное положение. В 1907 г. после того как революция была подавлена П. Эмухвари был осужден к четырем годам каторги по так названому "Самурзаканскому делу". Он попробовал создать в регионе Самурзакано советскую республику. Еще были осуждены по "Гагрскому делу". Показательно, что по Самурзаканскому делу было осуждено 10 грузин, 1 русский и 1 абхаз. По делам в Гудауте, Сухуми, Гагре, Самурзакано прошло 70 революционеров. На каторгу в Сибирь отправило 46 грузин и 3 абхазов. Это были политические ссыльные. В 1906 г. одна из центральных газет констатировала, что к абхазам еще не проник социализм. П. Шервашидзе в 1906 г. обратился к наместнику Кавказа И. Воронцову-Дашкову с просьбой прекратить колонизацию Абхазии картвелами. Это было еще связано с тем, что активное участие в революции приняли грузины-мегрелы. В 1892 г. была основана Комиссия по переводу

богослужебных книг на абхазский язык. В 1905 г. переводом богослужебных книг занялась сама абхазская интеллигенция. Первые церковные службы на абхазском языке были проведены в 1907 г. В 1901 г. русские задумали выделить Сухумскую епархию в самостоятельную, не подчинявшуюся грузинам. В 1903 г. Сухумский округ был выделен из состава Кутаисской губернии и напрямую был подчинен кавказскому наместнику. По инициативе принца А. Ольденбургского Гагры и окрестности были присоединены к Черноморскую губернию. В 1914 г. был поставлен вопрос о выделении Сухумского округа в самостоятельную губернию. В мае 1917 г. прорусские силы агитировали за выделение Сухумской епархии в автокефальную Абхазскую церковь. В 10-х гг. XX в. сформировалась абхазская интеллигенция. Абхазская сотня принимала участие в боях Первой мировой войны. На ее базе была создана дружина "Киараз". Абхазы перед войной жили на хуторах, которые группировались в поселения. Абхазия в конце XIX в. была архаичным и диким регионом. Только в 1895 г. в Сухуми было введено общественное управление, а в 1899 г. состоялись выборы в Сухумскую городскую думу. В 1873-1874 гг. в Гудауте и Очамчире были введены слободские управления. В 1896 г. эти поселения стали центрами участков. Создателем абхазского литературного языка был Д. Гулиа. В 10-х гг. XX в. он провел полевые исследования абхазского фольклора. В мае 1917 г. население Абхазии сформировало "Комитет общественной безопасности" под председательством А. Шервашидзе. Милицию возглавил Т. Маршания. В октябре 1917 г. абхазы вошли в "Юго-Восточный союз" в которых входили донские, кубанские, теркские казаки, а также горцы. В ноябре 1917 г. абхазы присоединились к Союзу объединенных горцев. В конце 1917 – в начале 1918 г. абхазов в правительстве этой организации представлял С. Ашхацава. А. Шерипов поднимал вопрос о национальном самоопределении абхазов. Он проводил агитацию среди абхазских крестьян на съезде в Лыхны. 8 ноября 1917 г. были созданы "Абхазские народные сборы". Тогда же были приняты Декларация и Конституция этой организации. В Сухуми в это время приехал А. Чхенкели, чтобы предотвратить объединение абхазов с горцами. Ему удалось убедить остаться с грузинами население Самурзакано. В декабре 1917 г. в Абхазию прибыли черкесские воины из бывшей "Дикой дивизии". Они приступили к формированию воинских частей абхазов. 9 февраля 1918 г. А. Шервашидзе заверял, что абхазы будут в дружественных отношениях с Грузией. А. Чхенкели ставил перед ним вопрос о выходе из "Союза объединенных горцев". 9 февраля 1918 г. было достигнуто соглашение о том, что Абхазия как административная единица

входит в состав Грузии и ее границы будут от Энгури до Мзымты. Тогда же большевики попробывали установить власть в Абхазии. С 16 по 21 февраля 1918 г. Сухуми находился в руках большевиков во главе с Е. Эшба. 17 февраля 1918 г. Абхазские народные сборы потребовали ликвидировать органы советской власти на своей территории и поддержали грузин. 21 февраля 1918 г. власть большевиков в Сухуми пала ликвидированная грузинскими отрядами. В апреле 1918 г. поддавшись российской пропаганде абхазы восстали против власти Грузии. Советская власть была восстановлена и в Сухуми был образован Военно-революционный комитет во главе с Е. Эшба. Печатным органом новой власти стала газета "Сухумская правда". В. Джугели в мае 1918 г. развернул наступление на Абхазию и 17 мая изгнал большевиков из Грузии. К концу мая 1918 г. большевики были изгнаны из региона, а над Абхазией была восстановлена власть Грузинской Республики. Партизанские отряды большевиков вели бои в Самурзакано до осени 1918 г. В июле 1918 г. грузинские власти арестовали большинство абхазских большевиков. Рассматривались сухумские, гудаутские и гагрские дела на этом суде. В мае 1918 г. грузины на Батумской конференции вели разговор о границах. 26 мая 1918 г. Грузия вышла из состава Закавказской Федеративной республики и заявила о восстановлении своей государственности. На конференции в Батуми были представители Абхазских народных сборов от меньшевиков, которые были настроены на союз с Грузией. Грузинские делегаты отмечали, что абхазы не имеют отношения к "Союзу Объединенных горцев". Встретившись после конференции с представителем абхазских махаджиров в составе османской делегации Халилбеом абхазские делегаты заявили, что являются сторонниками "Союза объединенных горцев". 4 июня 1918 г. Османская империя подписала с Грузией договор по которым к туркам отходили Батуми, Аджария, Ахалкалахи и Ахалцихе. Немецкий генерал фон Лоссов в мае 1918 г. настоял на нахождении Абхазии в составе Грузии. Абхазия входила в состав Грузии как Сухумский округ. 11 июня 1918 г. представители Абхазских Народных сборов подписали договор с Грузинской республикой, по которому Абхазия являлась частью Грузии. В регион в июне 1918 г. пришли войска Г. Мазниашвили. Он стал генерал-губернатором региона. Т. Маршания обратился за помощью к абхазским махаджирам в Османской империи за помощью. 27 июня 1918 г. в Сухуми высадился десант из абхазских махаджиров во главе с Джалал-беком Маршания. Также абхазские махаджирсы высаживались и на Кодорском участке летом 1918 г. Кодорский десант был разбит, а поддерживающие их очамчирские абхазы были наказаны. В

ночь на 15 августа грузины в битве у монастыря Мокви разбили махаджиров. В августе 1918 г. грузинская власть разогнала Первые Абхазские народные сборы руководствуясь тем, что абхазы проводят протурецкую политику. На их месте были созданы Вторые Абхазские народные сборы которые просуществоют до октября 1918 г. Тем временем Г. Мазниашвили развернул наступление на позиции Черноморской советской республики и грузины 26 июля 1918 г. достигли Туапсе. На Парижской мирной конференции в мае 1919 г. грузинская делегация аргументировала вхождение Сочинского округа в состав Грузии историческими правами, поскольку этот регион был частью Грузии в Средневековье. В середине сентября 1918 г. абхазская делегация прибыла к русским белым в Екатеринодар. Абхазы встретились с генералом М. Алексеевым. Туда же прибыл Е. Гегечкори в том же месяце. В октябре 1918 г. по инициативе В. Шервашидзе и А. Эмухвари были распущены Вторые Абхазские народные сборы. Были проведены выборы в Третьи Абхазские народные сборы. В начале 1919 г. русские белые начали наступление на позиции грузин. Русские отбросили грузин за реку Бзыбь и объявили Сухуми нейтральной территорией фактически установив там свою власть. В феврале 1919 г. Н. Жордания в разговоре с англичанами обещал предоставить Абхазии автономию. А. Деникин требовал отвести грузинские войска за Энгури и удалить из Абхазии грузинскую администрацию. В марте 1919 г. на территории Абхазии были организован "Народный совет Абхазии". 20 марта 1919 г. под давлением белых был принят акт об автономии Абхазии. Абхазия становилась частью Грузии. Этот акт был принят и грузинским парламентом. Председателем Народного Совета Абхазии стал А. Эмухвари, но уже в мае совет возглавил В. Шервашидзе. Осенью депутаты Народного Совета Абхазии разделились на два лагеря. В большинстве находились сторонники союза с Грузией, в оппозиции же находились сторонники независимости Абхазии. 21 февраля 1921 г. грузинское правительство утвердило "Положение об автономии Абхазии". В феврале 1921 г. с территории Северного Кавказа и Азербайджана в Грузию вторглись большевики. Большевики готовили вторжение заранее. С абхазами и осетинами в январе 1921 г. произошел инструктаж. В феврале 1921 г. большевистское подполье в Абхазии готовилось выступить против власти официального Тбилиси. 22 февраля 1921 г. в Гагре абхазы подняли бунт. 25 февраля 1921 г. они заняли Лыхны. 26 февраля 1921 г. абхазские большевики заняли Гудауту. Такой успех был возможен только потому, что основные силы грузин были сконцентрированы в Восточной Грузии. 3 марта 1921 г. грузинские войска были вынуждены оставить

Новый Афон. 4 марта 1921 г. пал Сухуми. Огрюбюро ВКП (б) и Ревком в марте 1921 г. огласили Абхазию Советской Социалистической республикой. В мае 1921 г. ревком Грузии подписал "Декларацию о независимости Абхазии". В октябре 1921 г. снова возник вопрос о независимости Абхазии, поскольку центральная власть в виде Кавказского Бюро перешла от позиции о независимости Абхазии к решению о необходимости подписать договор между Абхазией и Грузией. В. Мдивани и И. Джугашвили (Сталин) давили на абхазов экономически, чтобы они вошли в состав Грузии. Уже в сентябре 1921 г. Ревком Абхазии пришел к выводу о невозможности функционирования органов власти из-за отсутствия финансов. В ноябре 1921 г. Кавбюро приняло решение считать экономически нецелесообразным существование независимой Абхазии. Е. Эшба предложили войти в состав Грузинской Федерации. 16 декабря 1921 г. был подписан Союзный Договор. Первой съезд советов Абхазской ССР ратифицировал его в феврале 1922 г. В 1924-1925 гг. были разработаны герб и флаг Абхазской ССР. В марте-апреле 1925 г. была одобрена Конституция Абхазской ССР. В 1927 г. была принята Вторая Конституция Абхазской ССР. Власть в Абхазии с марта 1921 г. по февраль 1922 г. осуществлял Ревком. Были созданы наркоматы. В апреле 1930 г. был ликвидирован "Совет Народных Комиссаров Абхазии" и его функции были переданы Центральному Исполнительному Комитету республики. В начале февраля 1931 г. съезд советов Абхазской ССР принял решение о вхождении республики в состав Грузинской ССР на правах автономии. В 20-30-х гг. XX в. в Абхазии были проведена коренизация, индустриализация и коллективизация. В 1936-1937 гг. Л. Берия провел чистку среди абхазских национал-коммунистов. Были сняты с своих должностей председатели и секретари сельсоветов. В 1937 и 1938 гг. были проведены процессы по обвинению абхазов в шпионаже и национализме. В период с июля 1937 по октябрь 1938 г. было арестовано 2186 человек. Из них было расстреляно 794. В 1939 г. союзные органы власти подготовили постановления о переселении в Абхазию грузинских крестьян. В марте 1940 г. грузинские органы советской власти приняли решение о переселении картвельского населения в Абхазию. Народный комиссар Т. Бганба в 1938 г. заявил о несогласии с переселенческой политикой грузинских властей в результате чего его в декабре 1940 г. сняли с должности. Однако переселенческой кампании помешало вторжение войск Оси на территорию СССР летом 1941 г. Л. Берия принял решение отложить переселение картвелов в Абхазию до лучших времен. В августе 1942 г. немцы заняли Клухорский, Марухский и Санчарский перевал и заняли высокогорное село

Псху. На территории Абхазии находилась 46-я советская армия, которое остановила продвижение противника. В конце 1942-начале 1943 гг. немцы были отброшены из Абхазии. В советскую армию было призвано более 55 тыс. абхазов, около 17 тыс. из них не вернулись. В 1947 г. абхазские ученые, среди которых был Г. Дзидзария, писали об искажении национальной политики в Абхазии и жаловались на переселенческую политику Грузинской ССР. В 1948 г. они были наказаны по формулировке "буржуазный национализм". Их обвинили в клевете на абхазскую партийную организацию. Большинство в органах власти и в компартии Абхазии составляли картвелы. В 1948-1952 гг. произошла смена ряда абхазских топонимов на грузинские. После смерти И. Джугашвили в 1953 г. компартия пересмотрела свои подходы к гумманитарной сфере, где доминировала грузинская речь. Во второй половине 1953 г. были восстановлены абхазские и армянские школы, а в Абхазском пединституте была создана кафедра абхазского языка и литературы. 6 июня 1978 г. была принята третья конституция Абхазии. Она была принята согласно с нормами конституции Грузинской ССР. Принятие конституции было встречено забастовками и народными сходами абхазов в Сухуми, Гаграх, Ткварчели, Лыхны, Поквеш, Бзыбь. Абхазы требовали включить в конституцию автономной республики пункт о праве автономии на выход из состава Грузинской ССР. Еще в 1977 г. представители абхазской интеллигенции подали коллективное письмо от 130 людей о сложной межнациональной ситуации в автономии. Центральные органы спустили это письмо органам Грузинской ССР, а те в свою очередь абхазскому обкому. На собрании партийного актива Абхазии 15 марта 1978 г. оно было расценено как клеветническое. Жесткая реакция обкома вынудило республиканские власти дать заднюю и отметить, что местные органы власти не всегда учитывали местные национальные особенности. 13 декабря 1988 г. состоялся первый съезд Народный форум Абхазии "Единение". 18 марта 1989 г. в Лыхны произошел "Сход абхазского народа". **Он обратился к властям СССР с просьбой восстановить статус Абхазии как союзной республики.** В Сухуми, Гулрыпше, Гаграх, Гале, Леселидзе самоорганизовались грузины и выходили на антиабхазские митинги. 4 апреля 1989 г. внутренние войска СССР разогнали демонстрацию в центре Тбилиси. Это только способствовало усилению популярности З. Гамсахурдиа и других грузинских национал-демократов. Забастовки грузин на предприятиях Абхазии парализовали экономическую жизнь автономии. 26 мая 1989 г. грузины праздновали в честь провозглашения независимости Грузии в 1918 г. 15 июля 1989 г. дело дошло до уличных столкновений в Сухуми. На по-

мощь своим единоплемянникам из грузинских регионов в Абхазию к Очамчире прибыло 30 тыс. грузин. Столкновению сторон помешали внутренние войска под командованием генерал-полковника Ю. Шаталина. Центральные органы советской власти отстранили генпрокуратуру Грузинской ССР от расследования июльских событий 1989 г. Русский диссидент А. Сахаров поддержал движение абхазов, как и другие российские правозащитники и интеллигенты. 25 августа 1990 г. Верховный Совет Абхазии принял "Декларацию о суверенитете". Верховный совет поддержало "Единение", "Народный союз Абхазия", армянское общество "Крунк", общество русской культуры "Славянский дом", молодежная организация "Нартаа". 14 ноября 1990 г. З. Гамсахурдиа заявил о начале переходного периода в Республике Грузии. В 1989-1990 гг. власти Грузинской ССР способствовали переселению картвельского населения в Абхазию. 17 марта 1991 г. абхазы проголосовали на референдуме за сохранение СССР. 31 марта 1991 г. был проведен референдум касательно восстановления независимости Грузии. 1-2 ноября 1991 г. вместе с чеченцами, абазинами, аварцами, черкесы, даргинцами абхазами была подписана "Декларация о конфедеративном союзе народов Кавказа". Было принято решение сформировать Кавказский парламент. Осенью 1991 г. ряд грузинских партий выступили против З. Гамсахурдиа. В декабре 1991 г. – январе 1992 г. Т. Китовани и Д. Иоселиани начали гражданскую войну против З. Гамсахурдиа. Последний потерял власть и ушел в Азербайджан, откуда смог вернуться в Грузию и в 1992-1993 гг. вел партизанскую войну в Самегрело. К власти бывшая оппозиция привела Э. Шеварнадзе. На этом фоне Госсоветом в Тбилиси 10 августа 1992 г. было принято решение о вводе войск в абхазскую автономию для наведения государственного порядка. Министру обороны Грузии Т. Китовани было поручено согласовать решение Госсовета с главой Верховного Совета Абхазии Владиславом Ардзинба. 14 августа 1992 г. отряды "Национальной Гвардии" под командованием Т. Китовани под предлогом охраны железной дороги вторглись на территорию Абхазии. Во вторжении в Абхазию участвовали до двух тысяч грузинских гвардейцев, 58 единиц бронетехники, большое количество артиллерии. План вторжения в Абхазию под кодовым названием "Меч" был осуществлён через две недели после принятия Грузии в ООН. Об этом плане Эдуарда Шеварнадзе знали определённые высшие круги руководства России. Наступление поддерживалось военно-воздушными и военно-морскими силами. С момента перехода через абхазо-грузинскую границу по реке **Энгури грузинские войска беспрепятственно** двигались по трассе Зугдиди-Сухуми. В Гали к гру-

зинским войскам присоединились местные гвардейцы. Трасса Гали-Очамчиры была заблокирована. Первое столкновение произошло в Очамчирском районе. На следующий день, 15 августа 1992 г., в поселке Гантиади Гагрского района высадился грузинский десант и взял под контроль абхазо-российскую границу. Грузинская гвардия 18 августа 1992 г. не входила в Сухуми. В этот период велись интенсивные переговоры, в которых принимали участие лидеры обеих сторон, однако положительного результата не удалось достичь. Первая битва за Сухуми произошла у сепаратистов в районе Красного моста с местным грузинским отрядом "Мхедриони". Появились погибшие с обеих сторон. Абхазские вооружённые формирования оказали сопротивление, но отряды "Национальной гвардии", после ухода абхазских формирований из города, продвинулись до реки Гумиста, а впоследствии заняли Гагры. Всё вооружение абхазской армии состояло из стрелкового оружия, самодельных броневиков и старых градобойных пушек. Правительство Абхазии во главе с председателем Верховного Совета В. Ардзинба перебазировалось в Гудаутский район. Здесь абхазские отряды получили поддержку оружием и многочисленными добровольцами с Северного Кавказа, в том числе со стороны "Конфедерации горских народов Кавказа", заявившей о готовности чеченцев и этнически родственных абхазам адыгов выступить против грузин. Конфедерация горских народов Кавказа действовала естественно по воле русского руководства. Во главе отряда чеченских боевиков был Ш. Басаев. В Абхазии Ш. Басаев хорошо проявил себя во время боёв с грузинскими частями, был назначен командующим "Гагрским фронтом", заместителем министра обороны Абхазии, советником главнокомандующего вооружёнными силами Абхазии. В боях в Абхазии огромную роль сыграли адыгские добровольцы во главе с генералом Сосналиевым. Сосналиев занял пост министра обороны Абхазии, получил звание генерала Абхазской армии. Отpravку добровольцев в Абхазию взял на себя "Конгресс кабардинского народа", "Адыгэ Хасэ", "Чеченский конгресс", "Конфедерация горских народов Кавказа". Эти формирования перебрасывались в Абхазию при содействии русских властей. Также в район конфликта были перебросены кубанские казаки атамана А. Прохода. Их перебросили сразу из Приднестровья в Абхазию. По словам Э. Шеварднадзе, Б. Ельцин в телефонном разговоре с ним изъявил желание помочь решить грузино-абхазский конфликт мирным путём. В результате отрядам Национальной гвардии был отдан приказ прекратить наступление. Наступление было прекращено после неудавшейся атаки грузин на село Нижняя Эшера 31 августа 1992 г. Многие в Грузии до сих пор считают это ре-

шение Э. Шеварднадзе предательством. Русские обманули грузин. К октябрю 1992 г., используя предоставленное русскими оружие, абхазы перешли в контрнаступление. Был отбит город Гагры. Грузинские источники отмечают роль так называемого "абхазского батальона" под командованием Ш. Басаева. Конфликт внутри высшего руководства Грузии привёл к тому, что в мае 1993 г. Т. Китовани и Дж. Иоселиани были лишены своих постов в руководстве вооружёнными силами. Ситуация на абхазском фронте с осени 1992 года до лета 1993 г. оставалась неизменной, пока в июле 1993 г. абхазские силы не начали очередное наступление на Сухуми, третье по счёту с начала года. 27 июля 1993 г., после длительных боёв, в Сочи было подписано соглашение о временном прекращении огня, в котором Россия выступала в роли гаранта. К моменту переговоров грузинские войска были блокированы в Сухуми. Из Сухуми было вывезено тяжелое вооружение и часть сил на кораблях Черноморского флота ВС РФ. 24 августа 1993 г. В. Ардзинба имел встречу в Москве с Б. Ельциным, после чего абхазы возобновили наступление на Сухуми с 16 сентября 1993 г. 25 сентября 1993 г. войска сепаратистов заняли господствующие высоты над городом и 26-27 сентября 1993 г. грузины были вынуждены оставить Сухуми. в ходе ожесточённых боёв абхазские формирования методично занимали господствующие высоты и стратегические подходы к городу, чем вынудили войска Госсовета Грузии к концу дня 26 сентября 1993 г. покинуть Сухуми, оставив в окружении правительство Абхазской АССР, состоящее главным образом из этнических грузин. 27 сентября 1993 г. абхазы заняли Сухуми. Грузинские военные были эвакуированы Черноморским флотом. Грузинское население бежало вдоль берега и через Кодорское ущелье. В эвакуации грузин помогла Украина. К 30 сентября 1993 г. сепаратисты контролировали всю территорию автономии. Около 250 тыс. этнических грузин стали беженцами. Только около 70 тыс. из них в течение нескольких лет вернулись в Абхазию, в Гальский район. Это стало одной из крупнейших этнических чисток в конце XX в. Поражение в Абхазии привело к новым проблемам в Грузии. Активизировались звиадисты, которые имели поддержку в Западной Грузии. Часть грузинских военных сил перешла на сторону З. Гамсахурдиа. Находясь в кризисных условиях Э. Шеварднадзе дал согласие на вступление в СНГ и санкционированное пребывание русских войск в Абхазии и Цхинвальском регионе. В сентябре 1993 г. грузинская фракция абхазского парламента в числе других беженцев была вынуждена покинуть Сухуми и переехать в Тбилиси. В Тбилиси находится Верховный совет и правительство Абхазской автономной республики в изгнании (летом 2006 г. после

восстановления контроля грузинских властей над Кодорским ущельем эти органы власти были по политическим соображениям передислоцированы в селения верхней части ущелья). Туда же был эвакуирован Сухумский университет. 14 мая 1994 г. при посредничестве России было заключено соглашение о прекращении огня. С 23 июня 1994 г. на территории Абхазии находились российские подразделения ВДВ. Вдоль реки Энгури была установлена 12-километровая зона безопасности. Единственным районом Абхазии, который контролировала Грузия, являлось Кодорское ущелье. В 1994 г. в Абхазии была создана 12-километровая зона безопасности. В ноябре 1994 г. Абхазия провозгласила свою независимость которую в мире никто не признал. В 1996 г. по инициативе Грузии на саммите СНГ было заблокировано сообщение с Абхазией. Из всех стран СНГ только Туркменистан и Беларусь не поддержали блокаду. Абхазо-грузинские переговоры возобновились в 1997 г. на которых посредником выступал Е. Примаков. Тогда же был создан Координационный совет Грузии и Абхазии, который однако прекратил существование в 2001 г., когда "Монадире" Э. Квициани и чеченские боевики Р. Гелаева выдвинулись в Гулпрыпшский район Абхазии, но были отражены войсками абхазских сепаратистов. Кодорский конфликт был спровоцирован Россией для того, чтобы иметь возможность играть на противоречиях между абхазами и грузинами. Впрочем, это был уже не первый конфликт. В мае 1998 г. состоялся конфликт в Гальском районе Абхазии, в который после прекращения огня вернулись грузины. Вследствие конфликта в Гальском районе его покинули 30-40 тыс. этнических грузин и фактически грузины после этого за исключением Кодорского ущелья были изгнаны с территории Абхазии. В 1999 г. в Абхазии был проведен референдум о провозглашении независимости. Тогда же русские пограничные войска были выведены из грузино-турецкого пограничья в район грузино-русской границы. В Грузии оставалось две русских базы в Батуми и Ахалкалаки, а также формирования в Абхазии и Цхинвальском регионе, где они играли роль миротворцев. В 2000 г. Россия перекрыла подачу газа в Грузию. Тогда же был введен визовый режим. В 2002 г. Россия начала паспортизацию Абхазии. Около 50 тыс. абхазов получили русские паспорта. В 2003 г. было восстановлено железнодорожное сообщение Сочи с Сухуми. В 2003 г. Эдуард Шеварнадзе и Владимир Путин в рамках Сочинской группы вели переговоры о возвращении в Гальский район грузинских беженцев. Нужно отметить, что несмотря на этнические чистки в Гальском регионе и в целом в Абхазии, продолжало действовать грузинское подполье. В Абхазии партизанили организации "Белый легион" и

”Лесные братья” в 1998-2006 гг. С 1998 г. Грузия наладила тесные связи с Турцией. Турки предоставили грузинам 40 млн. долларов финансовой помощи. В 2003 г. посол России в Грузии В. Чхикшвили заявил, что русские не будут интегрировать Абхазию в состав своего государства. С помощью турецких специалистов в 2004 г. была завершена модернизация аэропорта Марнеули. Турки осуществляли обучение грузинского спецназа. На территории Абхазии турки создавали турецкие колледжи. Турция имела давнюю связь с Абхазией со времен Средневековья. Поставки оружия в Грузию осуществляли Болгария, Литва, Албания, Венгрия и Румыния. Это были радиостанции, корабли и бронетехника. Грузинская разведка проходила инструктаж у израильских специалистов. Особо тесным было сотрудничество между Украиной и Грузией. Украина поставила Грузии ряд ЗРК, танков и самолетов. Сотрудничество в правление Михо Саакашвили только углубилось. Президенты Украины Л. Кучма и В. Ющенко активно поддерживали Грузию. Собственно сотрудничество между странами было налажено еще раньше – в первый срок Э. Шеварнадзе, когда Л. Кравчук оказал первую помощь Грузии. Во время Абхазской войны на стороне грузин сражались 150 добровольцев УНА-УНСО под командованием В. Бобровича. В 1999 г. в Абхазии был проведен референдум, где население одобрило Акт о государственной независимости Абхазии. В 2004 г. в связи с язвеным колитом скончался лидер абхазских сепаратистов В. Ардзинба. На президентских выборах 2004 г. победил представитель оппозиции С. Багапш. Разразился политический кризис, который привел к повторным выборам, которые прошли в 2005 г., где С. Багапш снова победил. В 2006 г. Народное собрание Абхазии обратилось с обращением к России принять республику в свой состав. В 2011 г. С. Багапш скончался от рака легкого. Прошли президентские выборы на которых победил А. Анкваб. В Абхазии функционировали политические партии ”Единая Абхазия”, ”Форум национального единства” и Коммунистическая партия, ”Возрождение”, ”Родовые огни”, ”Конгресс русских общин”. Эти партии были представлены в Народных сборах Абхазии в 2007 г. В парламенте 2012 г. ”Возрождение” и ”Родовые огни” уже не были представлены. Некоторое подобие самостоятельности имели В. Ардзинба и С. Багапш до 2008 г. С 2009 г. делами в Абхазии фактически управляет Россия. Так называемая независимость Абхазии опереточная [Папаскири 2012, с. 57-176; Бгажба, Лакоба 2007, с. 269-332, 246-359; Авидзба 2012, с. 48-400; Папаскири 2010, с. 177-454; Абхазия 2019, с. 3-11; Ардзинба 2019, с. 145-430; Дзугаев 2020, с. 8; Чибиров 2009, с. 9; Гицба 2017; Бли 2010, с. 116-123; Лордкипанидзе 2010, с. 214-216;

Мацаберидзе 2008, с. 170-174; **Бабаян 2017**; **Погребова 2010**; **Ковалев**, **Мирошник 2008**; **Каменская 2006**, с. 58-63; **Мельситов**, **Тужба 2013**, с. 135-145; **Ибятв 2011**, с. 248-254; **Кабисов 2016**, с. 60-63; **Санакоев 2014**, с. 72-79; **Бройдо 2010**, с. 14-17; **Вершинина**, **Агапов 2010**, с. 115-129; **Зухба 2012**, с. 28; **Винокуров 2010**, с. 142-145; **Клинов 2012**, с. 265-266; **Котенко 2012**, с. 172-182; **Мацузато 2006**, с. 132-159; **Дзидзоев 2009**, с. 29-33; **Ачугба 2010**, с. 113-300; **История Абхазии 1991**, с. 205-406; **Дзидзария 1963**, с. 6-378; **Авидзба 2013а**; **Авидзба 2013б**; **Трагедия Абхазии 2016**, с. 47-218].

Конфликт в Цхинвальском регионе. Осетины появились в Самачабло в XVII в. В XVIII в. осетины стали национальным большинством в Самачабло, но были в основном сельским населением. С аннексией Картли-Кахетии Российской империи в 1801 г. российская власть стала на сторону грузинских помещиков против осетинских крестьян. Восстания осетин подавлялись царскими войсками. В 1864 г. реформа привела к тому, что личносвободными стали осетинские крестьяне грузинских тавадов Эристави, Абашидзе, Павленишвили, Амираджеби. Крепостными ранее было 3353 семейств. Для решения споров между помещиками и бывшими помещиками был создан институт мировых судей. С согласия помещика крестьянин мог выкупить свой надел. Мелкопоместные помещики предгорной полосы же могли не давать крестьянам земель. Крестьяне, выкупив свой надел оставались в п=положении временнообязаного. К 1904 только 14 % земель было выкуплено от государства. В Цхинвали и Ахалгори появились ярмарки. Были проложены дороги Цхинвали – Рокское ущелие и Цхинвали – Гори. Осетинские крестьяне были или малоземельными или безземельными. Осетинский крестьянин И. Пухаев создал свой партизанский отряд, который беспокоил грузинских помещиков в 1891-1897 гг. В 70-х гг. XIX в. среди осетин появились представители народников. Осетинский студент А. Ардасенов примкнул к народникам за что был сослан в Сибирь. В 1885 г. он вернул начал революционную деятельность в Кутаисской и Тифлисской губерниях. В конце XIX в. – начале XX в. осетины начали выселяться в долины Кахетии. Они селились отдельными сельскими обществами похожими на аварские джемааты. С 1888 г. для осетин русские ввели рекрутскую повинность. В начале XX в. 87 % осетин были крестьянами. В Цхинвали и Ахалгори появились заводы, мельницы и лесопилки и безземельные осетины устремлялись туда на работу. В 1902 г. помещики лишили прав на общинные земли осетин села Сатикари в результате чего произошел конфликт. В 1904 г. бастовали осетинские рабочие шихантурских лесных промыслов. Крестьяне Лехурского, Джавского, Корнисского обществ отказались платить налоги. Высту-

пая на стороне грузинских помещиков русские власти направили туда карательные отряды. В 1896-1897 гг. грузин Л. Керцховели пропагандировал среди осетин марксистские идеи. В 1902 г. в Цхинвали возникла первая социал-демократическая группа. В 1903 г. с образованием Кавказского комитета РСДРП марксистские группы возникли в Джаве, Ахалгори, Ванати, Корниси и Цунаре. Их возглавляли Г. Гаглоев, А. Кораев, А. Бигулаев, М. Панунашвили, А. Дриаев. События 1905 г. обусловили выступления в Самачабло. В Цхинвали, Авневи и Ахалгори происходили выступления южных осетин. Близ Цхинвали собралось 15 тыс. осетинских крестьян, которые столкнулись с жандармерией. Крестьяне громили помещичьи усадьбы и убивали грузинских тавадов. Корнисское общество возглавил Ш. Валиев, а Ксанское общество возглавил Т. Хачиров. Стачку 24 октября 1905 г. в Цхинвали, которую организовали цхинвальские грузины, евреи и армяне поддержали осетинские крестьяне Корнисского общества. Против осетинских крестьян царские власти отправили отряды Внуковского и Михайлова, которые разгромили Тамарашени, Курта, Кехви, Авневи, Корниси, Цунар, Бекмари, Рустави, Зар. В 1906 г. в Самачабло практически осетины вели партизанскую войну против русских войск. В 1907 г. революция была подавлена. Супруги Хубиачевы были приговорены к повешению. Закончил жизнь самоубийством Г. Гаглоев. А. Бигулаев и М. Джиоев были приговорены к ссылке в Сибирь. В 10-х гг. XX в. осетины основали просветительскую организацию "Ир" в Тбилиси. В 1912 г. царская жандармерия расправилась с цхинвальским комитетом РСДРП (б). В 1913 г. был убит С. Санакоев. В ряде сел Самачабло возникли осетинские кредитные товарищества чтобы помочь крестьянам с выкупом земель. Февральская революция привела к оживлению общественной жизни. В марте 1917 г. в Тбилиси был создан осетинский революционный комитет. Его печатным органом стала газета "Брдзола" (Борьба). В общественной жизни активное участие приняла осетинская интеллигенция, которая сформировалась в конце XIX в. В 1917 г. власть над Южным Кавказом осуществлял ОЗАКОМ, в котором большую роль играли грузины. В августе 1917 г. в район Самачабло прибыли отряды М. Эристави и Г. Мачабели. Г. Кулумбетов возглавив в селе Ортеви "Союз революционных крестьян", пытался организовать сопротивление им. Его поддержали ксанские, оконские и лехурские осетины и ОЗАКОМ, чтобы не допустить межэтнического конфликта был вынужден пойти на уступки и отменить налоги. 28 января 1918 г. осетинские большевики организовались в партию "Кермен", которая действовала и среди северных осетин. В марте 1918 г. осетинские крестьяне, ободряемые русскими большевиками, восстали против власти Закавказс-

кой Федеративной республики в селах Ередви и Ванати. Возглавили восстание К. Казиев и Г. Кулумбетов. Около Цхинвали в Дргвиси осетины устроили митинг. Момент был подобран, когда османские войска начали наступление на территорию Закавказской Республики. В ходе столкновений со стороны бунтующих был убит К. Казиев. Против осетин был отправлен отряд В. Джугели. В июне 1918 г. осетины поддержали восстания в Душети и Сачхере. Джавские осетины поддержали восстание в Душети инспирированное большевиками. В мае 1918 г. большевики основали подпольную организацию в Самачабло. В июле 1918 г. было создано Юго-Осетинское бюро РКП (б). В июне 1919 г. был организован окружной Юго-Осетинский комитет РКП (б) который действовал совместно с осетинским Национальным Советом Южной Осетии. В конце октября – начале ноября 1919 г. большевики организовали новое восстание против грузинской власти. Однако восстание осетин было подавлено войска грузин, которые в то же время вели бои против русских белых. **Весной 1920 г. большевики уже вышли к границам Грузии.** В январе 1920 г. был создан южноосетинский ревком. В конце апреля – начале мая 1920 г. осетины восстали в районе Рокского ущелья. В июне 1920 г. большевики из района осетинских регионов на Северном Кавказе направили в Самачабло отряды Т. Гаглоева, А. Дзудцева, Н. Джиоева. 7 июня 1920 г. осетины взяли Цхинвали. В. Абаев провозгласил в регионе советскую власть. **12 июня в Цхинвальский регион был направлен отряд ”Национальной гвардии”.** 17 июня 1920 г. они собрали ударную группировку и отправили ее в Самачабло. 20 июня 1920 г. восстание осетин было подавлено, а его осетинское руководство было расстрелено. Много осетин бежало через Главный Кавказский хребет во Владикавказ. В осетинской традиции подавление третьего восстания было провозглашено геноцидом, однако это нам представляется большим преувеличением. Мы можем говорить только об этнической чистке ограниченного масштаба. **Было убито и погребено при переходе через перевалы около 5 тыс. осетин. Было сожжено 25 осетинских селений.** Южноосетинские беженцы вернулись в Самачабло в 1921 г., когда в Грузии была установлена большевистская власть. 25 февраля 1921 г. был образован Ревком Южной Осетии. **В апреле 1922 г. было провозглашено создание Южно-Осетинской автономной области в составе Советской Грузии.** Кроме осетинских районов в ее состав были включены районы Горийского, Душетского, Шорапанского, Рачинского уездов. Автономия не была мононациональной. Южноосетинская общественность неоднократно инициировала вопрос об объединении Южной Осетии с Северной Осетией. Осетины предлагали объединить их в составе Грузинской ССР, однако это Москва игнорировала. В 20-30-х

гг. XX в. на территории так называемой Южной Осетии была проведена коренизация и коллективизация. В ходе коллективизации в 1927-1930 гг. в совхозы и колхозы было загнано 92 % осетинских крестьян. Было открыто 123 школы и была ликвидирована бесграмотность осетинского населения. В 1932 г. в Цхинвали был основан педагогический институт. В 1927 г. был основан Институт краеведения. Во время большого террора были арестованы осетинские национал-коммунисты в органах власти и среди интеллигенции среди которых были В. Санакоев, Р. Козаев, А. Джатиев, А. Плиев, Р. Гаглоев, А. Тиболов, Ч. Беджызаты, С. Кулаев. Во время Второй Мировой югоосетинская автономия поставило в советскую армию 20 тыс. воинов. Во время войны отметился генерал И. Плиев. Конфликт вновь вспыхнул, когда к власти в Грузии в 1989 г. пришел З. Гамсахурдиа. Он заявил о своем желании ликвидировать автономии учрежденные в советское время. Это вызвало сепаратистское движение в Южной Осетии. Реакция грузин была соответствующей. 23 ноября 1989 г. в Южную Осетию прибыли автобусы из Грузии с целью провести митинг в Цхинвали. Когда осетины не впустили их в Цхинвали, то на следующий день началась блокада города грузинами. Блокада города продолжалась до марта 1990 г. 9 марта 1990 г. Верховный совет Грузинской ССР принял декрет о гарантиях суверенитета республики, денонсировав Союзный договор 1922 г. В апреле-июне 1990 г. Верховный совет Грузинской ССР признал незаконными все юридические акты, принятые после установления в Грузии Советской власти в 1921 г., включая Закон СССР о разграничении полномочий между Союзом ССР и субъектами федерации и Закон СССР о выходе из СССР. Совет народных депутатов Южной Осетии одновременно принимает постановления о действии Конституции СССР и законов СССР на территории ЮОАО. В августе 1990 г. Верховный совет Грузии принял закон, запрещающий региональным партиям участвовать в выборах в республиканский парламент. В Южной Осетии это было воспринято как решение, направленное против движения "Адамон Ныхас". 20 сентября 1990 г. Совет народных депутатов Юго-Осетинской автономной области провозгласил создание Юго-Осетинской Советской демократической республики (с 28 ноября 1990 г. Юго-Осетинская Советская республика), принял Декларацию о национальном суверенитете и обратился к советскому правительству с требованием о признании самостоятельности республики. В октябре 1990 г. Южная Осетия бойкотировала проведение выборов Верховного совета Грузии. К власти в Грузии тем временем на волне подъема национализма пришёл возглавивший "Круглый стол" З. Гамсахурдиа. Гамсахурдиа, получивший со своим блоком 56 % мест в парламенте, возглавил Верховный

совет. В ноябре чрезвычайная сессия Совета народных депутатов Южной Осетии заявила о том, что Южная Осетия должна стать самостоятельным субъектом подписания Союзного договора. 7 декабря 1990 г. в Цхинвали был введён полк внутренних войск СССР из Тбилиси. 9 декабря 1990 г. прошли выборы в Верховный Совет Юго-Осетинской Советской Республики. Грузинское население их бойкотировало. 10 декабря 1990 г. председателем Верховного совета Южной Осетии был избран **Т. Кулумбегов, его заместителями — А. Чочиев** (руководитель движения "Адамон Ныхас") и **Е. Дзагоева**. **Т. Кулумбегов** одновременно возглавил правительство Южной Осетии. В тот же день Верховный совет Грузии принял решение об аннулировании результатов выборов югоосетинских органов власти и об упразднении осетинской автономии, разделив её территорию между соседними районами. 11 декабря 1990 г. в Цхинвали в межэтническом столкновении погибли три человека, и грузинские власти ввели в Цхинвали и Джавском районе чрезвычайное положение. С середины декабря 1990 г. в Цхинвали из-за блокады практически перестало поступать продовольствие. К Новому году силами грузинской милиции было упразднено областное управление внутренних дел Юго-Осетии и принято на хранение около 200 автоматов. В начале января 1991 г. Верховный совет Грузии принял закон о формировании Национальной гвардии. В ночь с 5 на 6 января по приказу **З. Гамсахурдиа в Цхинвали** были направлены грузинские вооружённые формирования — милиция и национальные гвардейцы, попытавшиеся установить контроль над городом. Полк внутренних войск СССР, несмотря на предупреждения югоосетинского руководства о готовящемся нападении, снял посты на въезде в Цхинвали и беспрепятственно пропустил грузин. Внутренние войска были отведены в военные городки. 7 января 1991 г. президент СССР **М. Горбачёв издал указ, осудивший и декларацию о суверенитете Южной Осетии, и действия Верховного совета Грузии, и потребовавший вывести из региона все вооружённые формирования, кроме частей МВД СССР**. Это требование не было выполнено. Верховный Совет Грузии постановил, что указ является грубым вмешательством во внутренние дела республики. Однако 26 января 1991 г. грузинская милиция была вынуждена покинуть Цхинвали. В ответ на это начались межэтнические столкновения грузин с осетинами за границей Цхинвальского региона. Осетины были вынуждены оставить ряд сел в Грузии. 29 января 1991 г. руководитель Южной Осетии **Т. Кулумбегов** был обманным путём вывезен из Цхинвали, доставлен в Тбилиси и помещён в тюрьму. Республикой в его отсутствие руководил **З. Гассиев**. **Власти Грузии установили блокаду Южной Осетии**. 1 февраля 1991 г. было отключено её

энергоснабжение. В феврале 1991 г. грузинские войска блокировали Транскавказскую автомагистраль, по которой в Цхинвали поступало продовольствие. 7 марта 1991 г. грузины заняли село Монастер. 17 марта 1991 г. в городе Цхинвали и контролировавшихся осетинской стороной населённых пунктах прошёл Всесоюзный референдум о сохранении СССР. На территориях, подконтрольных официальному Тбилиси, референдум не проводился, хотя Грузия ещё была частью СССР. Более 70 процентов жителей Южной Осетии, принявших участие высказались за сохранение СССР. Это позволило руководству Южной Осетии после восстановления государственной независимости Грузии 9 апреля 1991 г. самостоятельно принять решение о пребывании автономии в составе СССР на основании **”Закона о порядке разрешения вопросов, связанных с выходом союзной республики из Союза ССР”**. Грузия вышла из состава СССР, а Южная Осетия осталась в составе СССР, что означало политико-правовое размежевание Южной Осетии и Грузии. 24 марта 1991 г. грузины заняли село Хельчуа. 30-31 марта 1991 г. грузины предприняли штурм Цхинвали. События осени и декабря 1991 г. обусловили то, что грузины отвлеклись от противостояния с осетинами на внутреннее противостояние. Начался поток осетинских беженцев из зоны конфликта на российскую территорию, в первую очередь в Северную Осетию. Грузинская милиция и **”Национальная гвардия”** контролировали стратегические высоты вокруг Цхинвали и осуществляли обстрелы города. 4 мая 1991 г. Собрание народных депутатов Южной Осетии всех уровней проголосовало за отмену самопровозглашённой Юго-Осетинской Советской республики и возвращение к статусу автономной области. 1 сентября 1991 г. Совет народных депутатов Юго-Осетинской АО отменил решения Собрания депутатов всех уровней 4 мая 1991 г. как юридически неправомочное и восстановил республиканский статус Южной Осетии. 21 декабря 1991 г. Верховный Совет Республики Южная Осетия принимает Декларацию о независимости. 19 января 1992 г. в Южной Осетии состоялся референдум по вопросу о государственной независимости и воссоединении с Россией. Большинство участвовавших в референдуме поддержало это предложение, но значительная часть населения, включая практически всех этнических грузин, бойкотировала референдум. На окончательный итог вооружённого противостояния в значительной степени повлияла политическая нестабильность в самой Грузии, где в конце 1991 - начале 1992 г. вспыхнула гражданская война и произошёл государственный переворот, приведший к свержению З. Гамсахурдиа, что на определённое время отвлекло внимание грузинских властей от Южной Осетии. Новое грузинское руководство (Э. Шеварнадзе, Т. Китовани и Дж. Иоселиани)

весной 1992 г. развернули наступление в Цхинвальском регионе. 6 апреля 1992 г. грузины заняли село Хельчуа. 9 апреля 1992 г. были заняты села Сарабук, Зонкар, Ванат. 13 апреля 1992 г. грузины вышли на окраины Цхинвали. 20 апреля 1992 г. Цхинвали был обстрелян с трех сторон. 28 апреля 1992 г. грузины обстреляли поселок Знаур. 12 мая 1992 г. грузины вошли в с. Присс. 13 мая 1992 г. Эдуард Шеварнадзе приехал в Цхинвали. Гражданские осетины эвакуировались из Цхинвали, Цхинвальского и Знаурского районов. 5-6 июня 1992 г. грузины начали обстрел Цхинвали. 10-23 июня 1992 г. велся артиллерийский обстрел Цхинвали и Знаура. 15 июня 1992 г. в российском парламенте Р. Хасбулатов заявил о возможности объединения Южной и Северной Осетии. 24 июня 1992 г. встретились Э. Шеварнадзе и Б. Ельцин, которые подписали между собой договор о принципах урегулирования конфликта. Под давлением российского руководства Э. Шеварнадзе был вынужден пойти на уступки и начать переговоры. 13 июля 1992 г. "Национальная Гвардия" в последний раз попробовала взять Цхинвали, но уже 14 июля 1992 г. в регион были введены русские силы, которые в прессе того времени было названо "миротворческими". Было принято решение остановить военные действия по существующей линии фронта. На западе Южной Осетии грузины занимали Теделети, Синагури и Квемо-Карзмани. В прифронтовой полосе находились осетинские позиции в Цона и Кирови, а также в Дзари и Диди Гупта. В окружении с трех сторон находились позиции осетин в Знаури и Дзвилети. Грузины контролировали Ахлашени, Нули и Авневи. В окружении с трех сторон также находилось Хетагурово. Грузины занимали позиции в Нули и Авневи и на высотах у Цхинвали. Под контролем грузин в направлении Цхинвали находились Ксуиси, Вапкари, Кхеити, Тамарашени, Курта, Кекви, Кмерти. Цхинвали было фактически с трех сторон окружено грузинскими позициями. Также с трех сторон были окружены осетины в Дмениси. Грузины занимали позиции в Эредви, Ванати, Ксуиси и Белоти. В полном окружении находились осетины в районе рек Меджуда и Лехура, где они контролировали лишь Сабаркиети и Арцеви. Грузины в этом регионе занимали Белоти, Земо Запкари, Алсрихеви, Шулаури, Балаани, Дорелкари, Кололи, Ларгвисы, Садзегури, Гду, Коринта, Канчавети, Базуани, Гду, Ахалгори, Салбиен. Вне угрозы окружения находились позиции осетин в Джаве – Эрцо, Кемулта, Кешельта, Джава, Квемо Хвце, Бузала и Ванети. Единственным преимуществом осетин было то что они контролировали Рокский перевал через который русские могли оперативно перебросить силы. В Рокском ущелье осетины контролировали Земо Рока, Квемо Рока и Эдиса. В октябре-ноябре 1992 г. развернулся конфликт на Северном Кавказе. Осетины и ингу-

ши вели бои за Пригородный район. В этом конфликте федеральные власти приняли сторону осетин. Ингуши были вооружены только стрелковым оружием, а федеральная власть предоставила осетинам тяжелую технику. Б. Ельцин продолжал политику Советского Союза и Российской империи направленную на поддержку осетин. Как и армяне, они рассматривались как опора русской власти на Кавказе. Во время войны с Грузией роль президента Южной Осетии играл Т. Кулумбегов. В 1993 г. русские сменили его на Л. Чибирова. 2 ноября 1993 г. парламент Южной Осетии принял конституцию республики. Южную Осетию не признавало ни одно государство. Мировое сообщество продолжало считать Южную Осетию частью территории Грузии. 2 ноября 1993 г. Верховный Совет Южной Осетии принял конституцию. В 1996 г. при посредничестве русских, европейцев и американцев происходили грузино-осетинские переговоры. В ноябре 1996 г. первым президентом Южной Осетии стал Л. Чибиров. В 1999 г. прошли парламентские выборы в Южной Осетии. В 2001 г. президентом Южной Осетии стал Э. Кокойты. Летом 2004 г. грузинские военные осуществили неудачную попытку овладеть Цхинвали. В том же году прошли парламентские выборы в Южной Осетии, где победила партия "Единство". Кроме нее на выборах участвовали еще коммунисты и "Народное Единство". В 2006 г. грузинские правительство и парламент начали требовать вывода русских военнослужащих из Цхинвальского региона. В ответ на этот русские инициировали в Южной Осетии проведение референдума о независимости. Формально это инициировал президент Южной Осетии Э. Кокойты. Он также встретился с лидерами таких же непризнанных республик С. Багапшем (Абхазия) и И. Смирновым (Приднестровье). . На рубеже 2006-2007 гг. Генштаб Военных сил Российской федерации разработал план действий на случай эскалации в Цхинвальском регионе. Обострение грузино-русских противоречий обусловило возрастание напряженности в мире. В феврале 2008 г. страны Запада признали независимость Косово. В апреле 2008 г. Э. Кокойты заявил о стягивании грузинских сил к границам Южной Осетии. Министерство иностранных дел России заявило тогда же о переброске сил СНГ в районе осетино-грузинского конфликта. В мае 2008 г. русские начали переброску военных сил в район конфликта. Летом 2008 г. русские военные провели учения "Кавказ-2008". Это была фактическая подготовка к войне. В конце июля – начале августа 2008 г. начались перестрелки между осетинскими и грузинскими частями. 5 августа 2008 г. в район Цхинвальского региона прибывали русские добровольческие соединения, прежде всего казаки. 6 августа 2008 г. русские начали переброску сил Северокавказского федерального округа в район

Цхинвальского региона. 7 августа 2008 г. отвечая на провокации со стороны осетинских сепаратистов грузинские военные заняли Прирские высоты у Цхинвали. Ночью 8 августа 2008 г. грузинская власть огласила о возобновлении конституционного порядка в Цхинвальском регионе. Группировка войск Грузии на этом направлении составляла 12 тыс. воинов и 75 бронемашин. Им противостояла значительно превосходившие их по численности русские войска и осетинские сепаратисты. К 10 часам 8 августа 2008 г. грузины заняли почти все населенные пункты кроме Цхинвали и Джавы. Утром 2008 г. русская авиация бомбила Гори, Визани, Марнеули. 9 августа 2008 г. 58 армия РФ была развернута в Цхинвальском регионе. Из Крыма в район конфликта выдвинулся Черноморский флот ВС РФ. 10 августа 2008 г. он осуществил операцию в районе черноморского побережья Грузии. Русские корбали подавили сопротивление морских сил Грузии после чего русские морские десантники высадились в Поти. 11 августа 2008 г. русские войска перешли административные границы Абхазии и Южной Осетии. Тогда же русские войска вторгшиеся со стороны Абхазии заняли Зугдиди и Сенаки. Тогда же грузинские войска оставили Гори для того, чтобы занять позиции для обороны у Мцхеты. В случае если русские двинуться на Тбилиси было решено попытаться остановить их на этом рубеже. 12 августа 2008 г. Д. Медведев на совещании с русскими генералами огласил о принуждении Грузии к миру. Россия была намерена свергнуть Михо Саакашвили и поставить во главе Грузии своего ставленника. Русское наступление попытался остановить президент Франции Н. Саркози прибывший с визитом в Москву. 13 августа 2008 г. русские заняли Гори. В районе Гори действовал чеченский отряд "Восток" направленный в Грузию Рамзаном Кадыровым. Давление со стороны Запада вынудило Россию пойти на деэскалацию конфликта. 14 августа 2008 г. русские военные передали контроль над Гори грузинским полицейским. 16 августа 2008 г. Д. Медведев поставил свою подпись под договором об урегулировании конфликта. 8 августа 2008 г. обострение в Цхинвальском регионе привели к активизации грузино-абхазского конфликта. 9 августа 2008 г. абхазские сепаратисты начали обстрелы грузинских позиций в Кодорском ущелье. 10 августа 2008 г. сепаратистские власти Абхазии ввели в пограничных с Грузией районах военное положение. 12 августа 2008 г. абхазы заняли Кодорское ущелье. 20 августа 2008 г. правительство Абхазии обратилось к Дмитрию Медведеву с просьбой признать независимость Абхазии, а 25 августа 2008 г. с такой же просьбой к нему обратился Совет Федерации России. 26 августа 2008 г. Дмитрий Медведев признал Абхазию независимой. 28 августа 2008 г. парламент Грузии принял решение по которому назвал Абхазию и

Цхинвальский район оккупированными Россией. Еще ранее 18 августа 2008 г. Грузия вышла из всех структур СНГ. 9 сентября 2008 г. Россия установила официальные дипломатические отношения с Абхазией и Южной Осетией. 17 сентября 2008 г. в Москве был подписан "Договор о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи между Россией и Абхазией", в котором, в частности, предусматривалось сотрудничество в экономической и правовой областях, а также в области обеспечения безопасности, включая строительство и использование военных баз. Таким образом, Россия санкционировала нахождение в регионе своих военных баз. 23 октября 2008 г. парламент Грузии принял закон по которому Абхазия и Цхинвальский регион были признаны оккупированными регионами. В свою очередь, Госдума РФ ратифицировала договоры с Абхазией и Южной Осетией. В декабре 2008 г. была создана Международная комиссия по выяснению обстоятельств конфликта. Переговоры между Россией и Грузией были возобновлены в 2009 г. в Женеве. Вследствие военных действий в 2008 г. из Цхинвальского региона бежало 15 тыс. этнических грузин. В ходе русско-грузинской войны 2008 г. в конфликте приняли участие 250 украинских добровольцев из УНА-УНСО, эстонские добровольцы, добровольцы из Азербайджана бывшие этническими грузинами. На стороне русских, абхазов и осетин же сражались добровольцы из Приднестровья. Силы осетинских сепаратистов районе конфликта состояли в 3 тыс. воинов, а силы абхазов были в 5 тыс. воинов. **Русские развернули 70 тыс. группировку в Абхазии и Цхинвальском регионе.** Грузия же смогла развернуть 22 тыс. воинов. Поражение в войне нанесла большой урон репутации М. Саакашвили. Отобразилось это на имидже Грузии. Международная комиссия призванная расследовать причины конфликта пришла к выводу о том, что в войне виновата Грузия. С другой стороны международные организации отказались признавать действия грузин в 2008 г. геноцидом осетин, как это предлагали сепаратисты и русские. Кроме того, стоит упомянуть и о последствиях для грузино-турецких отношений. Турция и раньше вела особую политику касательно Абхазии. Турки поддерживали морское сообщение между Сухуми и Трабзоном. В Турции живет значительная община абхазских махаджиров. После блокады Грузией и Россией в 1996 г. турецкие суда регулярно пребывали в Абхазию. Ряд турецких суден был задержан грузинами по обвинению в нарушении грузинских территориальных вод. Турция, как и Россия, вела контрабандную торговлю с Абхазией. В то же время Турция признавала Абхазию составной частью Грузии. В 2010-2016 гг. абхазы увеличили объем торговли с Турцией. И только обострение русско-турецких отношений в 2016 г. вынудило свернуть торговлю. В своей

политике Абхазия являлась полностью зависимой от России. В 2009 г. независимость Абхазии признали представители режимов зависимых от русских – президенты Венесуэлы, Никарагуа, Науру. В том же году в Абхазии была создана российская военная база. В 2011 г. Вануату и Тувалу признали независимость Абхазии, но в том же году отозвали свое решение. В апреле 2014 г. Р. Хаджимба потребовал отправить в отставку абхазское правительство. От президента Абхазии А. Анкваба требовали отправить в отставку и генпрокурора и глав администраций Очамчирского, Гальского и Ткуарчалского региона. В мае 2014 г. состоялся 10 тыс. митинг. 28 мая 2014 г. в Абхазию как посредники прибыли В. Сурков и Р. Нургалиев. 29 мая 2014 г. парламент Абхазии предложил президенту подать в отставку. 31 мая 2014 г. А. Анкваб сложил с себя полномочия и исполняющим его обязанности стал В. Бганба. В отставку подали генеральный прокурор С. Миканба и главы Очамчирского, Гальского и Ткуарчалского районов. Также сложили с себя полномочия вице-премьеры. В июне 2014 г. были выставлены кандидаты на президентские выборы, которые прошли в августе 2014 г. Президентом стал Р. Хаджимба. Россия расценила выборы как внутреннее дело абхазов, грузинское руководство же обрелось с протестом в ООН против выборов в Абхазии как явления подрывающего основы международного права. Представители США, НАТО и Евросоюза поддержали позицию грузин. В 2016 г. был проведен референдум о досрочных выборах, который привел к тому, что досрочные выборы не произошли. В 2018 г. независимость Абхазии признал сирийский режим Б. Асада, который фактически являлся марионеткой России и Ирана. В сентября 2019 г. Р. Хаджимба был избран на второй срок набра более 47 % голосов. Его соперник А. Квициния, набравший более 46 % голосов не признал законности выборов. Стимулом для выступлений против Р. Хаджимба было убийство двух криминальных авторитетов А. Шамба и А. Авидзба. Президент уволил министра внутренних дел Г. Аршба и генпрокурора З. Ачба. Протест возглавил криминальный авторитет Ахра Авидзба, который воевал на стороне донецких сепаратистов в Украине в 2014 г. и находился на Донбассе до осени 2019 г. В ноябре 2019 г. он вернулся в Абхазию и в январе 2020 г. вывел оппозицию к правительственным зданиям. В середине января 2020 г. лидер оппозиции А. Бжания при посредничестве Р. Нургалиева встретился с Р. Хаджимба. На март 2020 г. были назначены новые выборы, на которых победил А. Бжания, который правит поныне. В 2009 г. в Южной Осетии прошли парламентские выборы, на которых победила партия "Справедливая Осетия". В том же году был открыт газопровод Владикавказ-Цхинвали. В ноябре 2011 г. состоялись выборы президента

Южной Осетии, где состязались А. Джигоева и А. Бибилев. Победила А. Джигоева, но суды признали выборы недействительными и в апреле-мае 2012 г. состоялись новые выборы на которых состязались Л. Тибилев и Д. Санаков. Победил на выборах Л. Тибилев, который и стал президентом. Он в 2016 г. огласил о проведении референдума о вхождении Южной Осетии в состав Российской Федерации, но не получил на его проведение отмашки из Москвы. Вместо него в 2017 г. был проведен референдум по поводу переименования республики в Южная Осетия-Алания. Тогда же прошли президентские выборы, на которых победил А. Бибилев. В 2018 г. А. Бибилев принял решение о расформировании военных сил Южной Осетии и включении их в состав вооруженных сил Российской Федерации. В конце марта 2022 г. А. Бибилев снова высказался по поводу референдума. На этот раз он предлагал объединить Южную Осетию с Северной Осетией. Глава Северной Осетии С. Меняйло позитивно об этом отозвался, что означало зеленый свет на референдум. В мае 2022 г. А. Бибилев огласил что референдум пройдет в июле 2022 г. В мае А. Бибилова на должности президента заменил А. Гаглоев в результате выборов прошедших в апреле-мае 2022 г. 30 мая 2022 г. А. Гаглоев заявил об отмене решения А. Бибилова о вхождении Южной Осетии в состав России. Реальной причиной для смены А. Бибилова стало дезертирство южноосетинских солдат с фронта боевых действий в Украине [Чочиев, Джигоев 1996, с. 10-48, 52-58, 121-167; Дзугаев 2020, с. 7; Чибиров 2009, с. 9; Дзугаев 2021, с. 32-37; Гогия 2009, с. 38-49; Шпицер 2014; Джергения 2019; Зухба 2012, с. 29; Андрианов 2012, с. 285-289; Капланян 2018; Чибиров 1990, с. 108-208].

Выводы. Проведя исследование, мы пришли к следующим выводам. Абхазо-грузинские существовали задолго до прихода в регион Российской империи. После выселения многих абхазов в Османскую империю опустевшие земли Абхазии заселили грузины. Активистами революций 1905-1907 гг. и 1917 гг. были преимущественно грузины. В том же 1917 г. абхазы создали Абхазские Народные сборы, которые имели функции парламента. В конце 1917 – весной 1918 г. абхазы блокировали с Союзом Свободных Горцев. Во время существования Закавказской Республики грузинам пришлось иметь дело с большевиками, которые попробывали разыграть национальную карту. Большевики попробывали взять регион под свой контроль кроме февраля 1918 г. еще в апреле 1918 г. Абхазские Народные сборы наладили связь с абхазскими махаджиром и спровоцировали их вторжение в Абхазию летом 1918 г. Попытки большевиков и махаджиров взять под свой контроль Абхазию встретили жесткий ответ со стороны грузин. В 1919 г. абхазский вопрос разыгрывали в своих интересах русские

белые. В 1921 г. абхазы поддержали русских большевиков. В 1921-1931 гг. Абхазия формально имела статус союзной республикой, но де-факто находилась в составе Грузинской ССР с 1922, а де-юре стало автономией в составе Грузии в 1931 г. В 30-х гг. XX в. грузинские большевики провели чистки среди абхазских национал-коммунистов. Абхазские националисты активизировались в 70-80-х гг. XX в. В 1989 г. развернулись уличные стычки между грузинами и абхазами в автономии. В 1992 г. дело дошло до открытого конфликта. Выстоять абхазам в войне 1992-1993 гг. помогла помощь Российской федерация, которая своими военными силами помогла абхазским сепаратистам. В 2008 г. абхазские сепаратисты поддержали осетин и русских в 2008 г. Абхазская республика является русским проэктом. В отличии от абхазов осетины не были выселены из Самачабло. Интересы осетинских крестьян вошли в противоречие с интересами местного грузинского населения в конце XIX в. – начале XX в. В событиях 1905-1906 и 1917 гг. приняли участие осетинские крестьяне. Их большевики использовали в своих интересах в 1918 и 1919 гг., однако их выступления без труда были подавлены местными грузинскими властями. Наиболее было организовано восстание осетинских большевиков в 1920 г., однако оно было подавлено силами грузинской Национальной гвардии. В 1992 г. был образована осетинская автономия на территории Самачабло. В 80-х гг. XX в. с процессами кризиса СССР подняли голову осетинские сепаратисты. Их, как и в случае, с абхазами использует в своих интересах центральная советская власть. Взять Цхинвальский регион под свой контроль в 1992-1993 гг. грузинам помешала собственна гражданская война, война в Абхазии и помощь осетинам со стороны русских. В 2008 г. осетинам снова помогла Россия. Во время войны 2008 г. осетинские сепаратисты вышли на административные границы Цхинвальского региона. До 2008 г. грузины контролировали часть Цхинвальского региона. В 2009-2018 гг. Россия с помощью части дружественных себе режимов инициировала частичное признание Абхазии и Южной Осетии. Попытки объединить Северную и Южную Осетию со стороны южных осетин не были санкционированы русскими. Политическая система Южной Осетии построена по образцу российской. Русская сторона де-факто назначает лидеров Цхинвальского региона. Воссоединение Абхазии и Самачабло с Грузией воозможны в случае политического кризиса в России.

Литература

1. Абхазия: геноцид абхазского народа (1992 – 1993 гг.). Документы и материалы. Составитель и ответственный редактор: доктор исторических наук, профессор АГУ, ака- демик АН Абхазии Т. А. Ачугба – Акэа-Сухум, 2019. 748 с.
2. Авидзба А. Ф. Абхазия и Грузия: завтра была война. Сухум: Абхазский институт гуманитарных исследований Абхазская академия наук, 2012. 412 с.
3. Проблемы военно-политической истории Отечественной войны в Абхазии (1992-1993 гг.) Книга I. Сухум, 2013. 640 с.
4. Авидзба А. Ф. Проблемы военно-политической истории Отечественной войны в Абхазии (1992-1993 гг.) Книга II. Сухум, 2013. 628 с.
5. Андрианов Н. С., Колобов О. А. К вопросу о стабилизации грузино-абхазских и грузино-южноосетинских отношений // Международные отношения. Политология. Регионоведение. **Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского.** № 1 (1). Нижний Новгород: **Нижегородский университет им. Н. И. Лобачевского**, 2012. С. 285–289.
6. Ардзинба В. Г. Моя жизнь. Воспоминания. Сухум: Фонд Первого Президента Республики Абхазия, 2019. 512 с.
7. Ачугба Т. А. Этническая история Абхазии XIX-XX вв. **Этнополитические и миграционные процессы.** Сухум: Абхазский институт гуманитарных исследований Д. Гулиа, 2010. 356 с.
8. Бабаян М. В. Идеологические аспекты грузино-абхазского, грузино-осетинского конфликтов в 1989-1991 гг. // Исторический журнал: научные исследования. № 3. М. : НБ-Медиа, 2018. <https://cyberleninka.ru/article/n/ideologicheskie-aspekty-gruzino-abhazskogo-gruzino-osetinskogo-voprosov-v-1989-1991-gg>
9. Бгажба О. Х., Лакоба С. З. История Абхазии с древнейших времен до наших дней. Сухум, 2007. 392 с.
10. Бежанов А. В. Проблемы квалификации грузино-осетинского конфликта в контексте процесса федерализации Российской Республики 1917–1922 гг. // Вестник Владикавказского научного центра РАН. Т. 21. № 3. Владикавказ: Владикавказский научный центр РАН, 2021. С. 21-25.
11. Бли М. Ш. Участие народов Карачаево-Черкесской республики в грузино-абхазской войне 1992-1993 гг. // Научная мысль Кавказа. № 3. Ростов-на-Дону: Южный федеральный университет, 2010. С. 116-123.

12. Болатов Д. В. Истоки национального самоопределения Южной Осетии // Вестник Владикавказского научного центра РАН. Т. 2. Вып. 4. Владикавказ: Владикавказский научный центр РАН, 2011. С. 40-43.
13. Бройдо А. И. Добровольческое движение в поддержку Абхазии 1992–1993 годов и процесс этногенеза абхазов // Вестник МГИМО университета. М.: Московский государственный институт международных отношений (университет) Министерства иностранных дел Российской Федерации, 2010. С. 14-17.
14. Вершинина М. И., Агапов П. В. Конфликты в Южной Осетии и Абхазии и российско-грузинские отношения: проблемы регионального и международного сотрудничества // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. № 2. М.: Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова, 2010. С. 115-129
15. Винокуров А. Ю. К вопросу о правовых основаниях пребывания российских миротворцев в зоне грузино-осетинского вооруженного конфликта (1992-2008 гг.) // Армия и общество. Вестник военного университета. № 2 (22). М.: Наука XXI, 2010. С. 142-145.
16. Гицба Х. Д. Война в Абхазии в 1992-1993 гг. и политика России // Исторический журнал. Научные исследования. № 5. М.: НБ-Медиа, 2017. https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=23379
17. Гогия Г. Грузия – Южная Осетия. Укрепила ли экономическая помощь позиции конкурирующих спойлеров в грузино-осетинском конфликте // Центральная Азия и Кавказ. № 6 (66). Lulea: SA and CC Press, 2009 С. 39-49.
18. Джергения А. М. О первом президенте Республики Абхазия В. Г. Ардзинба. Статьи, интервью. Сухум, 2019. 60 с.
19. Дзидзария Г. А. Очерки Абхазии, 1910-1921. Тбилиси: Сабчота Сакартвело, 1963. 405 с.
20. Дзидзоев В. Д. Политико-правовые аспекты выхода Республики Южная Осетия из состава Грузии в постсоветский период // Известия вузов. Северокавказский регион. Общественные науки. № 6. Ростов-на-Дону: Южный федеральный университет, 2009. С. 29-33.
21. Дзидзоев В. Д. Исторический, политические, правовые истоки противостояния Грузии с Южной Осетией в 1917-1920 гг. // Известия Кабардино-Балкарского научного центра РАН. № 5 (49). Нальчик: Кабардино-Балкарский научный центр РАН, 2012. С. 157-163.

22. Дзугаев К. Г. Южные осетины: борьба за идентичность // Вестник Поволжского университета управления. Т. 20. Вып. 6. М.: Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации, 2020. С. 4-9.
23. Дзугаев К. Г., Мокин К. С. Южная Осетия: ирредентизм и идентичность // Вестник Поволжского университета управления. Т. 21. Вып. 6. М.: Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации, 2021. С. 30-37.
24. Зухба М. И. К проблеме независимости Абхазии: от исторического прошлого к настоящему // Историческая и социально-образовательная мысль. № 3 (13). Краснодар : Кубанская многопрофильная академия подготовки, переподготовки, повышения квалификации специалистов, 2012. С. 27-30
25. Ибяттов Ф. М. Этнологические аспекты грузино-осетинского конфликта // Преподаватель. XXI век. № 2. М.: Московский педагогический государственный университет, 2011. С. 248-254.
26. История Абхазии. Сухум: Алашара, 1991. 407 с.
27. Кабисов В. А. Фазы грузино-осетинского конфликта // Альманах Казачество. История. № 18. М.: Казачество, 2016. С. 60-63.
28. Каменская Н. Е. Грузино-абхазский военный конфликт: причины и последствия // Научно-технический вестник информационных технологий, механики и оптики. СПб.: Санкт-Петербургский национальный исследовательский университет информационных технологий, механики и оптики, 2006. С. 58-63.
29. Капляян В. Последствия признания Российской Федерации независимости Абхазии на турецко-абхазские отношения // Международные отношения. № 2. М.: НБ-Медиа, 2018. <https://cyberleninka.ru/article/n/posledstviya-priznaniya-rossiyskoy-federatsiy-nezavisimosti-abhazii-na-turetsko-abhazskie-otnosheniya>
30. Клинов А. С. К вопросу о выходе Абхазии из состава Грузии // Теория и практика общественного развития. № 2. Краснодар: ХОРС, 2012. С. 265-266.
31. Ковалев В. В., Мирошник О. Н. (2008) Грузино-абхазский вооружённый конфликт 1992—1993 гг.: генезис противостояния сторон и миротворческие усилия России и ООН // Военно-исторический журнал. М.: Редакционно-издательский центр «Красная звезда» Министерства обороны Российской Федерации, 2008. <https://cyberleninka.ru/article/n/gruzino-abhazskiy-vooruzhyonnyy-konflikt-1992-1993-gg-genezis-protivostoyaniya-storon-i-mirotvorcheskie-usiliya-rossii-i-oon>

32. Котенко Д. Некоторые особенности развития конфликтов на Северном Кавказе и в Грузии в конце 1980-х – начале 1990-х гг. XX в. // Кавказ и глобализация. Т. 6. Вып. 4. Lulea: CA and CC Press, 2012. С. 172-182.
33. Кузуб М. В. Армяне в грузино-абхазском конфликте // Современная научная мысль. № 2. М.: Научно-исследовательский институт истории, экономики и права, 2015. С. 90-100.
34. Крыжановская О. А., Петрова С. В. Исторические корни грузино-осетинского конфликта и его развитие в современных реалиях // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 1: Регионоведение: философия, история, социология, юриспруденция, политология, культурология. Майкоп: Адыгейский государственный университет, 2012. <https://cyberleninka.ru/article/n/istoricheskie-korni-gruzino-osetinskogo-konflikta-i-ego-razvitie-v-sovremennyh-realiyah>
35. Лордкипанидзе М. (2010) Статус Абхазии в составе Грузии // Центральная Азия и Кавказ. № 4. Вып. 1-2. Lulea: CA and CC Press, 2010. С. 205-217.
36. Мацузато К. Патронное президентство и политика в сфере идентичности в непризнанной Абхазии // Вестник Евразии. Вып. 34. № 4. М.: Вестник Евразии, 2006. С. 132-159.
37. Мельситов В. В., Тужба Э. Н. (2013) Грузино-Абхазская война (1992-1993): этапы и последствия // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. № 2. М.: Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова, 2013. С. 135-145.
38. Папаскири З. Абхазия. История без фальсификации. Тбилиси: Издательство Тбилисского государственного университета, 2010. 595 с.
39. Папаскири З. Моя Абхазия. Воспоминания и размышления. Тбилиси: Меридиани, 2013. 603 с.
40. Погребова Е. С. Грузино-осетинский конфликт: этнополитический фактор // Социология власти. М.: Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации, 2010. <https://cyberleninka.ru/article/n/gruzino-osetinskiy-konflikt-etnopoliticheskiy-faktor>
41. Санаков И. Д. Этнический конфликт идентичностей в контексте национального самоопределения (на примере Южной Осетии и Грузии) // Вестник Московского университета. Сер. 14. № 2. Политические науки. М.: Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова, 2014. С. 72-79.

42. Тедеева У. Ш. Национальный вопрос в Грузии и проблема самоопределения южных осетин в 20-е гг. XX века // *Via in tempore. История. Политология.* № 19 (138). Вып. 24. Белгород: Белгородский государственный национальный исследовательский университет, 2012. <https://cyberleninka.ru/article/n/natsionalnyy-vopros-v-gruzii-i-problema-samoopredeleniya-yuzhnyh-osestin-v-20-e-gody-hh-veka%2075>
43. Трагедия Абхазии. Грузия на суд российской общественности. Тбилиси: Саари, 2016. 529 с.
44. Шпицер С. Д. (2014) Грузино-осетинский конфликт 2008 года // Электронный вестник Ростовского социально-экономического института. Ростов-на-Дону, Ростовский социально-экономический институт, 2014. <https://cyberleninka.ru/article/n/gruzino-osetinskiy-konflikt-2008-goda>
45. Чибиров А. Л. Южная Осетия: Тернистый путь к признанию независимости // Вестник Владикавказского научного центра. Т. 9. № 1. Владикавказ: Владикавказский научный центр РАН, 2009. С. 6-10.
46. Чибиров Л. А. История южных осетин. Цхинвали: Ирыстон, 1990. 240 с.
47. Чочиев Б. Е., Джиев М. К. Южная Осетия. Хроника событий грузинской агрессии. Цхинвал, 1996.

Yaroslav Valentynovych Pylypchuk

Doctor of Historical Sciences, Senior Lecturer, Department of History and Archeology of the Slavs, Faculty of History, National Pedagogical Dragomanov University

E-mail: pylypchuk.yaroslav@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9809-3166>

Abkhaz and Tskhinvali questions in the history of Georgia in the 20th century

Summary

This article is devoted to the history of Abkhazia and Samachablo in the XX-XXI centuries. Abkhaz-Georgian existed long before the arrival of the Russian Empire in the region. After the eviction of many Abkhazians to the Ottoman Empire, the deserted lands of Abkhazia were settled by Georgians. Activists of the revolutions of 1905-1907. and 1917 were predominantly Georgians. In the same 1917, the Abkhaz created the Abkhaz People's Assemblies, which had the functions of a parliament. At the end of 1917 - in the spring of 1918, the Abkhazians blockaded with the Union of Free Highlanders. During the existence of the Transcaucasian Republic, the Georgians had to deal with the Bolsheviks, who tried to play the national card. The Bolsheviks tried to take control of the region except in February 1918 as early as April 1918. The Abkhaz People's Assemblies established contact with the Abkhaz mahajirs and provoked their invasion of Abkhazia in the summer of 1918. The attempts of the Bolsheviks and mahajirs to take control of Abkhazia met with a harsh response from the side Georgians. The Abkhaz question was played out in their own interests by Russian whites in 1919. The Abkhazians supported the Russian Bolsheviks in 1921. Abkhazia formally had the status of a soviet republic in 1921-1931, but de facto was part of the Georgian SSR since 1922, and de jure became an autonomy within Georgia in 1931. Georgian Bolsheviks carried out purges among the Abkhaz national communists in the 30-ies of 20th century. Abkhazian nationalists became more active in the 70-80-ies of 20th century. Street skirmishes broke out between Georgians and Abkhazians in the autonomy in 1989. Things came to an open conflict in 1992. Survive the Abkhazians in the war of 1992-1993 help was provided by the Russian Federation. In 2008, the Abkhazian separatists supported the Ossetians and Russians in 2008. The Abkhazian Republic is a Russian project. Unlike the Abkhazians, the Ossetians were not evicted from Samachablo. The interests of the Ossetian peasants came into conflict with the interests of the local Georgian population at the end of the 19th

---

century, - the beginning of the XX century. In the events of 1905-1906 and 1917. Ossetian peasants took part. The Bolsheviks used them to their advantage in 1918 and 1919, but their speeches were easily suppressed by the local Georgian authorities. The uprising of the Ossetian Bolsheviks in 1920 was most organized, but it was suppressed by the forces of the Georgian National Guard. In 1992, the Ossetian autonomy was formed on the territory of Samachablo with the processes of the crisis of the USSR, the Ossetian separatists raised their heads in the 80-ies of 20th century. They, as in the case with the Abkhazians, are used in their own interests by the central Soviet government. Take the Tskhinvali region under your control in 1992-1993. the Georgians were hindered by their own civil war, the war in Abkhazia and Russian assistance to the Ossetians. In 2008, Russia again helped the Ossetians. During the 2008 war, Ossetian separatists reached the administrative borders of the Tskhinvali region. Until 2008, Georgians controlled part of the Tskhinvali region. Russia, with the help of some friendly regimes in 2009-2018, initiated the partial recognition of Abkhazia and South Ossetia. Attempts to unite North and South Ossetia by the South Ossetians were not sanctioned by the Russians. The political system of South Ossetia is modeled on the Russian one. The Russian side de facto appoints the leaders of the Tskhinvali region. The reunification of Abkhazia and Samachablo with Georgia is possible in the event of a political crisis in Russia.

Ярослав Валентинович Пилипчук

Доктор исторических наук, старший преподаватель кафедры всемирной истории и археологии историческо-философского факультета.

Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова, г. Киев, Украина

E-mail: pylypchuk.yaroslav@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9809-3166>

”Пороховой погреб” Российской Федерации. Северный Кавказ второй половины XX в. – начала XXI в.

Статья посвящена межэтническим отношениям на Северном Кавказе во второй половине XX в. – в начале XXI в. Наиболее спокойными регионами Северного Кавказа являлись Карачаево-Черкессия и Кабардино-Балкарии. Между карачаевцами и черкесами было соперничество, но оно никогда не переросло в войну. Балкарцы в 90-х гг. XX в., хотели создать независимую республику. В Карачаево-Черкессии карачаевцы доминируют над черкесами, а в Кабардино-Балкарии кабардинцы над балкарцами. Куда более сложная ситуация в Северной Осетии. До депортации в 1944 г. ингуши населяли Пригородный район. Осетино-ингушские противоречия вылились в открытый конфликт осенью 1992 г. В этом конфликте имперская метрополия выступала на стороне осетин. В дальнейшем времени Москва старалась сгладить осетино-ингушские противоречия. Однако конфликт сейчас находится в замороженном состоянии и ослабление России может привести к новому осетино-ингушскому конфликту. Создание независимой республики стало реальность для Ингушетии в 1992 г. С того времени Ингушетии пришлось защищать от чеченцев свою самостоятельность в 2009 г. Чеченцы в 2012 и 2018 гг. давили на ингушей стараясь достичь от них уступок. Чечня стала единственной республикой, которая в 1991 г. пошла на то, чтобы реально стать независимым государством. Чечня де-факто была независимым государством в 1992-1994 гг. Попытка русских вернуть Чечню в свою сферу влияния силами чеченской оппозиции в 1994 г. оказалась неудачными. Новогодний штурм Грозного в 1994-1995 гг. был одним из значительных русских поражений. Чеченцы вели ассиметричную войну в 1995-1996 гг. партизанскими методами. Летом 1996 г. чеченцы фактически одержали победу над Российской федерацией, в результате чего были заключены Хасавьюртовские соглашения. Молодое Чеченское государство раздирали противоречия. А. Масхадов был лишь номинальным президентом, Ахмадовы создали ваххабистский анклав в Урус-Мартане, Кадыровы и братья Ямадаевы фактически

были локальными князьями в Центорое и Гудермесе, большой вес имели С. Радуев и Ш. Басаев. Вторжение в Дагестан в августе-сентябре 1999 г. дал России повод покончить с независимостью Чечни. Фаза активного противостояния продолжалась с осени 1999 по лето 2000 г. После этого наступила повстанческая фаза, которая продолжалась с 2001 по 2006 гг. В дальнейшем чеченцы перешли к практике терактов. Дагестан фактически возглавлялся старой компартийной элитой. В республике наиболее сильные позиции у аварцев и даргинцев, которые оспаривают друг у друга власть над республикой. Советская практика переселения с гор на равнину привела к тому, что даргинцы и аварцы заняли часть земель кумыков, ногайцев и терских казаков. Фактически в Дагестане сейчас сильные противоречия между горными и равнинными этносами. Конфликты в нулевых годах XXI в. удавалось тушить переговорами авторитетных лидеров народов.

Актуальность. Северный Кавказ является регионом со сложной историей. Депортации в 1943-1944 гг. карачаевцев, балкарцев, ингушей и чеченцев обострили и без того сложные межэтнические отношения в регионе. На территории Чечни до Перестройки советская власть не доверяла власть выходцам из Чечни. В Дагестане межэтнические отношения были осложнены выселением горцев на плоскость. До того относительно мирный Дагестан стал местом противостояния в 90-х гг. – в начале XXI в. горных народов и плоскостных ногайцев, кумыков и русских. Традиционно сложные осетино-ингушские отношения были осложнены передачей Пригородного района осетинам. В Кабардино-Балкарии и Карачаево-Черкессии наблюдается обострение отношений между черкесами и балкарцами и карачаевцами. Кавказцы в целом же имеют сложные отношения с русскими, которые привыкли себя рассматривать как доминирующую группу. Две чеченских войны обострили отношения чеченцев с русскими. Весь Северный Кавказ грозит стать ареной межэтнических столкновений. Задачей данного исследования является анализ политических и демографических процессов на Северной Кавказе во второй половине XX в. – начале XXI в.

Адыгея, Кабардино-Балкария и Карачаево-Черкессия. Местные власти в Кабардино-Балкарии были критически настроены к депортации балкарцев. Грузинская ССР заселила бывшие балкарские земли грузинами-сванами. Когда после XX съезда и разоблачения культа личности балкарцы начали возвращаться на родину, то под пастбища и пашни приходилось 7,5 % земель. В 1948 г. имперский центр отправил в Кабардинскую ССР Д. Протопопова руководить республикой. В республике образование и государственные институты пользовались черкесским языком. Нужно сказать, что Кабарда была аграрным

регионом. Только 9,7 % населения были заняты в промышленности. Количество кабардинцев в администрации края возросло с 36 % в 1948 до 48 % в 1950 г. Балкарцы же находились в изгнании. Они потеряли 5 тыс. населения из 38 тыс. В 1948 г. их стало вообще 31,7 тыс. Только в 1959 г. их количество достигло 42 тыс. Балкарцы находились в Средней Азии на статусе спецпоселенцев и не могли вступать в компартию и поступать в университет. В 1953 г. умер Иосиф Джугашвили и в 1955 г. балкарцы отправили свою делегацию в Москву. В 1957 г. они начали возвращаться. Тогда Кабардой руководили Т. Мальбахов и А. Ахохов. В 1958 г. начала выходить Кабардино-Балкарская правда. Имперский центр выделил больше 19 млн. рублей на создание балкарских колхозов. 7 млн. из них пошло на обустройство жилищ. До 1967 г. балкарцы полностью вернулись на свои земли. Лидером балкарцев стал Ч. Уянаев. Вследствие преследований балкарского народа И. Джугашвили к Северной Осетии от балкарцев отошел Курпский район. Родственники встречали балкарцев на вокзалах в 1956-1958 гг. В 1989 г. кабардинцы создали организацию "Адыгэ Хасэ", а балкарцы "Ныгыш". Позже балкарцы образовали национальную организацию "Тёрё". В 1991 г. компартийная номенклатура Кабардино-Балкарии поддержала августовский путч. В ноябре 1991 г. "Тёрё" **собрала Первый конгресс балкарского народа**. На нем было принято декларацию о создании Республики Балкария. Однако Балкарскую Республику не признал имперский центр. В январе 1992 г. кабардинцы тоже выступили с инициативой создать свою республику. В ноябре 1992 г. Верховный Совет Кабардино-Балкарии признал решение своих национальных организаций создать национальные республики. Однако уже в 1994 г. абсолютное большинство кабардинцев выступили за сохранение Кабардино-Балкарской Республики. Балкарский же сепаратизм продолжался до 1996 г. В ноябре 1996 г. на **Втором Конгрессе балкарского народа** было принято решение создать собственные силы самообороны. Против этого выступили власти Кабардино-Балкарии во главе с Г. Черкесовым. 21 ноября 1996 г. балкарцам пришлось принять свое нахождение в составе Кабардино-Балкарии. В 1991-1992 гг. республику возглавлял Х. Кармоков. С 1992 по 2005 гг. республикой правил В. Коков. Он проводил выборы на безальтернативной основе и тем узурпировал власть. Только в сентябре 2005 г. он подал в отставку по состоянию здоровья. В. Коков был членом президиума Государственного совета России. Потом полномочия президента исполнял С. Губин. В 2005-2013 гг. республикой правил А. Кармоков. В 2013-2018 гг. республикой правил Ю. Коков. Его в 2019 г. заменил К. Коков. В Кабардино-Балкарии доминировали кабардинцы. При этом прези-

денты принадлежали к кланам Кармоковых и Коковых. В Карачаево-Черкессии происходили схожие процессы. В 1990 г. карачаевцы на съезде депутатов всех уровней провозгласили создание Карачаевской АССР. С 17 октября 1991 г. была создана Карачаевская республика. Это повлекло создание в августе 1991 г. создание двух казачих республик, которые в ноябре образовали одну казачью республику. 27 октября 1991 г. черкесы провозгласили создание Черкесской республики. В ноябре 1991 г. решили образовать свою республику и абазины. Б. Ельцин был вынужден отправить в Черкеск войска для сохранения мир. Метрополия не хотела допустить того чтобы Адыгея, Черкессия и Кабарда стали одним государством черкесов. В марте 1992 г. был проведен референдум на котором большинство людей высказалось за сохранение Карачаево-Черкессии. В 1992 г. Карачаево-Черкессия из автономной области превратилась в республику. В 1995 г. президентом Карачаево-Черкессии стал В. Хубиев до того бывший председателем Совета Министров. Он проправил четыре года и в 1999 г. В 1999 г. состоялся политический кризис в Карачаево-Черкессии. В. Хубиев не хотел отдавать власть и в ходе выборов состоялись нападения на позиции В. Семенова и С. Деревы. Для разрешения кризиса пришлось приехать С. Степашину летом 1999 г. в Карачаево-Черкессию. В. Хубиев был отправлен в отставку. В августе 1999 г. сторонники С. Деревы провозгласили, то что хотят создать Черкесскую автономную область в республике. В начале сентября 1999 г. происходили столкновения между сторонниками В. Семенова и С. Деревы. В. Семенов пришел к власти в середине сентября 1999 г. В 2003-2008 гг. президентом Карачаево-Черкессии стал М. Бадтыев. В 2008 г. президентом стал Б. Эбзеев. В 2011 г. он ушел в отставку по собственному желанию. В 2011-2016 гг. президентом был Р. Темрезов. Президентскую должность как правило занимали карачаевцы. В республике существует Ногайский район. Он был образован вместе с Абазинским районом в 2005 г. Только в конце 90-х гг. XX в. удалось наладить межэтнические отношения в Карачаево-Черкессии. В Кабардино-Балкарии кабардинцы владели черкесским языком и составляли 57 %. Балкарцы составляли только 12,7 % населения. В Карачаево-Черкессии уже карачаевцы были титульным этносом и составляли 41 % населения. Черкесы составляли 11,9 % населения. Кроме них в Карачаево-Черкессии проживали еще русские и ногайцы. На земли республики зарились теркские и кубанские казаки. В отличии от Кабардино-Балкарии в Карачаево-Черкессии власть принадлежала не титульным этносам, а русским. В Кабардино-Балкарии же доминировали кабардинцы. В 2018 г. возник новый конфликт между кабардинцами и балкарцами.

В 1990 г. было сформировано "Духовное управление мусульман Карачаево-Черкесии". На территории республики находилось свыше 100 мусульманских общин. В муфтияте доминировали карачаевцы. Первым муфтием стал И. Бердиев. Этим были недовольны черкесы. В 1993 г. в Карачаево-Черкесии был основан Исламский университет имени Абу Ханифы. Фактически самый влиятельным человек в республике был муфтий И. Бостанов чей стиль руководства характеризовался авторитаризмом. В 2006 г. духовенство начало получать поддержку от правительства республики. В республике насчитывалось 267 тыс. мусульман – карачаевцев, черкесов и ногайцев. В республике также живет 164 тыс. христиан, преимущественно русских. В 2009 г. Карачаево-Черкесии было ликвидировано 7 экстремистов. В 2010 г. на учете в правоохранительных органах находилось 500 ваххабитов. Несмотря на громогласные заявления некоторых русских Карачаево-Черкесия не рискует стать второй Чечней. В ней идет укрепление традиционного ислама. В 1990 г. адыгейские организации достигли того, что Адыгея сменила статус из автономной области на республику. В декабре 1990 г. Адыгея вышла из состава Краснодарского края. В июле 1991 г. Верховный Совет СССР признал за Адыгеей республиканский статус. В марте 1992 г. Адыгея была переименована в республику. В апреле 1992 г. добро на это дал Верховный Совет России. В 1993 г. адыгейский парламент был переименован в Хасэ. В 1995 г. Хасэ стало Государственным советом. Первым президентом Адыгеи стал А. Джаримов. Он поддержал абхазов в войне с Грузией. В 1993 г. он выступил против Б. Ельцина. Фактически при власти А. Джаримов находился до 2002 г. В 2003 г. он был отправлен консулом в Болгарию. В 2002-2007 гг. Адыгеей правил Х. Совмен. В 2007 г. его сменил А. Тхакушинов. В 2017 г. его сменил М. Кумпилов, который правит республикой по сей день [Бабич 2012, с. 23-39; Lanziotti 2022, р. 193-236; Гожева 2007, с. 230-236; Метелева 2003, с. 44-50; Лункин, Филатов 2018, с. 261-268; Кратовы 2009, с. 39-65].

Северная Осетия. Выселение ингушей в 1944 г. осуществленное НКВД и внутренними войсками позволило осетинам занять Пригородный район и часть территории современной республики Ингушетия. В 1946-1948 гг. имперская метрополия развернула в Северной Осетии борьбу с инакомыслящими осуществляя политические репрессии. С 1948 г. был введен персональный учет научных работников, чтобы отследить их контакты. Научные исследования проходили цензуру Главлита. В 1949 г. был арестован Г. Кокиев, а Б. Скитский был вынужден покинуть республику. В 40-50-х гг. XX в. осетинские ученые вели работу по изучению нартовского эпоса. В 1953 г. А.

Джикаева фактически написала донос на Б. Цуциева, написавши на него рецензию и обвинив его в отходе от линии партии в науке. В 1951 г. была предпринята критика концепции В. Абаева, который занимался сравнительно-историческим языкознанием. В 1948 г. обрушились репрессии на тех кто занимался генетикой и кибернетикой. Подвергся критике писатель Д. Мамсуров. Недостаточно идейными были названы писатели Д. Туаев, И. Джанаев, Т. Епхийев, Т. Джатиева. Т. Балаев был обвинен в декаденстве, а Х. Плиев был обвинен в голоц эстетике. В конце 1948 г. в Северной Осетии была проведена работа по борьбе с космополитизмом. Космополитами были названы Д. Мамсуров, Д. Туаев, А. Гулуев. В начале 50-х гг. XX в. было осуждено творчество Е. Бритаева, как буржуазнонационалистическое. В искусстве доминировал соцреализм, где практиковалось изображение только трудовой и революционной тематики. Подобная тематика была и среди театральных постановок. В 1956 г. культ личности И. Джугашвили (Сталина) был изобличен на XX съезде коммунистической партии. Это дало возможность ингушам вернуться в Пригородный район Северной Осетии и Орджоникидзе (Владикавказ). Количество осетин и русских в Чермене сократилось. С середины 50-х гг. XX в. в Северной Осетии языком обучения стал русский. В 1969 г. Северо-Осетинский педагогический институт получил статус государственного университета. В 1959 г. в республике отмечалось столетие К. Хетагурова. В 1960 г. имперская метрополия критиковала североосетинский обком за методы применяемые в подборе кадров, когда в органы местной власти продвигали преимущественно осетин. В 1958-1960 гг. было смещено 80 % обкомовской номенклатуры. В 1960 г. с поста первого секретаря Северо-Осетинского обкома был смещен М. Агкацев. Реабилитация ингушей как репрессированого народа обусловила их возвращение на прежнее место обитания. В 1957 г. делегация ингушей прибыла в Москве с требованием включить в состав Чечено-Ингушской АССР Пригородный район Северной Осетии. Также потерял должность председатель совета министров Северной Осетии Б. Зангиев. К 1964 г. Северная Осетия начала ощущать экономический кризис. В 1964 г. с должности руководителя страны был смещен Н. Хрущев и его место занял Л. Брежнев. В 1977-1978 гг. было осуществлено обсуждение новой конституции республики. Самой массовой организацией были профсоюзы. В 1969 г. среди населения республики доминирующими народами были осетины (269 тыс.) и русские (200 тыс.). Ингушей было 18 тыс. В январе 1973 г. ингушская интеллигенция провела митинг в Грозном. Это позволило облегчить ситуацию с ингушами в Северной Осетии. Ингушам позволили изда-

вать литературу на ингушском языке. 24-26 октября в 1981 г. в Орджоникидзе и Пригородном районе происходили масштабные выступления осетин связанные с убийством ингушами осетина. Осетины собрали 4-6 тыс. митингующих, которые вооружились арматурой и начали погром ингушских поселений. На подавление выступления осетин были мобилизованы курсанты, спецназ и военные из Владикавказа и Грозного. В ходе столкновений протестующие заняли обком. В 1982 г. метрополия вынесла постановление о крупных недостатках в работе североосетинского обкома. Б. Кабалоев, который до того 20 лет руководил республикой был снят с должности первого секретаря обкома. Вместо него назначили русского В. Одинцова. Он провел чистку партийных органов. 14 людей были исключены из партии, а 50 из комсомола. Касательно же ингушей то их ограничили в возможности прописки в Пригородном районе. На осетин эти ограничения не распространялись. К ответственности были привлечены к ответственности 25 участников беспорядков 1981 г. В 80-х гг. XX в. СССР находился в глубоком кризисе. Во второй половине 80-х гг. XX в. Северную Осетию затронула **Перестройка**. В 1988 г. с поста генерального секретаря сняли В. Одинцова, а на его место назначили А. Дзасохова, который до того был дипломатом в Саудовской Аравии. В 1989 г. представители Чечено-Ингушской республики выступали за включение Пригородного района в состав своей республики. В 1989-1990 гг. этот вопрос поднимала ингушская партия **"Нийсхо"**. В Декларации государственного суверенитета Чечено-Ингушетии также говорилось о пригородном районе. В 1990 г. А. Дзасохов был избран в политбюро КПСС. Первым секретарем Северной Осетии вместо него стал А. Галазов. Он сначала придерживался антиельцинской позиции. 21 июля 1990 г. была принята декларация о государственном суверенитете Северной Осетии. На выборах президента РСФСР в июне 1991 г. осетины проголосовали против Б. Ельцина отдав много голосов за Н. Рыжкова. В июле 1991 г. руководство Северной Осетии выступило против инициативы Б. Ельцина о прекращении деятельности политических партий и общественных организаций. Только 25 августа 1991 г. в Северной Осетии начали исполнять приказы Б. Ельцина. Часть партийцев вышла из состава КПСС. В 1988-1989 гг. были созданы организации **"Рух"** и **"Адамон Цедис"**. Также были созданы партии **"Фаедис"**, **"Фронтное братство"**, республиканская, демократическая и прогрессивно-демократическая. В 1988 г. теракт в Орджоникидзе в декабре месяце осуществила группа интернациональных террористов. Их оробезвредила **"Альфа"**. В сентябре 1991 г. в Назрани была принята декларация о создании Ингушской респуб-

лики в СССР. Ингуши ставили вопрос о включении Пригородного района в состав Ингушетии. Тогда же было создано общества "Наша Осетия" и общественные организации нацменьшин республик. "Стыр Ныхас" вела координационную деятельность с осетинскими диаспорами на Западе и в рамках Российской Федерации. Она также вела переговоры с ингушами и грузинами. В начале октября 1992 г. ингуши начали создавать парамилитарные формирования. 22 октября 1992 г. ингуши блокировали осетинских милиционеров в районе поселка Южный. В селении Чернореченское ингуши объединились против осетин. 120 работников милиции Северной Осетии перешли на сторону ингушей поскольку сами были этническими ингушами. 400 ингушей заняли КПП у селения Чермен. В поселках Карца, Редант, Спутник, Южный ингуши вступили в бой с осетинской милицией. В поселке Южный ингуши имели 2 тыс. людей входившие в парамилитарные формирования. К 1 ноября 1992 г. происходили бои в районе населенных пунктов Дачное, Куртат, Октябрьское, Камбилевское, Карц, Редант. 1-3 ноября 1992 г. начались активные боевые действия. Они продолжались и 4 ноября. 2 ноября 1992 г. президент России Б. Ельцин ввел чрезвычайное положение в Северной Осетии и Ингушетии. Русские оказали негласную помощь осетинам. Кроме того, помощь своим северным собратиям оказали южные осетины, которые к тому времени имели опыт противостояния грузинам и сформировали "Национальную гвардию". В ходе боевых действий было убито 608 человек, а ранено 900. Среди погибших было 490 ингушей и 118 осетин. Ингуши были вооружены ножами и срезецким оружием. Осетины имели бронетехнику и тяжелое вооружение в виде минометов и гранатометов. Позже осетинские историки попытаются изобразить дело так что у ингушей была бронетехника, но бронетехникой помогли осетинам русские. Ущерб причиненный Северной Осетии составил 12 млн. рублей. Столкновение привело к оттоку ингушей из Пригородного района в Республику Ингушетия. На момент конфликта ингушей в Северной Осетии было 38 тыс. и их численность росла. В 2002 г. избранный президентом Ингушетии М. Зязиков подписал со своим североосетинским коллегой договор по которому предусматривалась репатриация ингушей в Пригородный район. В 2004 г. В. Путин принял специальный указ регулировавший взаимоотношения осетин и ингушей. В 2005 г. депутаты Ингушетии обратились к российскому президенту с просьбой урегулировать вопрос границ с Северной Осетией и Чечней. В нулевых годах XXI в. ингуши вернулись в Пригородный район. Они расселились во Владикавказе (поселок Карца), поселках Новое, Балта, Тарское, Дачное, Куртат, Донгарон,

Чермен, Майское, Хурикау. В 2006 г. Н. Патрушев заявил, что на территории Ингушетии и Северной Осетии действуют вытесненные из Чечни боевики. В 2010 г. главы Северной Осетии и Ингушетии подписали програму о добрососедстве. 9 сентября 2010 г. во Владикавказе совершил теракт ингуш М. Латыров. Организатором же был И. Хашагульгов, который был осужден в 2014 г. На 2013 г. в Северной Осетии проживало 28 тыс. ингушей. В 1992 г. было организовано взаимодействие между "Стыр Ныхас" и "Нашей Осетией". Летом руководство Северной Осетии принимало участие в грузино-российских переговорах. В общественной жизни Осетии активно принимали участие всероссийские партии. В 1993 г. осетинские депутаты поддержали Верховный Совет и выступали за Россию как парламентскую республику. В ноябре 1993 г. Верховный Совет Северной Осетии проголосовал за то, чтобы республика была президентской. Президентом был избран А. Галазов. Выборы президента в 1998 г. засвидетельствовали непопулярность А. Галазова. На этих выборах за него проголосовали 9,6 % избирателей. Его соперник А. Дзасохов получил 76,9 % голосов. В 1994 г. была принята конституция Северной Осетии. Было снято прилагательное автономная в названии республики. В 90-е гг. XX в. Северную Осетию охватили процессы характерные и для всей России. Были закрыты многие предприятия и была большой безработица. Кризис обусловил и инфляцию русского рубля. Приобрел разгул криминал. В частности нелегальная торговля водкой позволила местному футбольному клубу Спартак-Алания стать чемпионом России по футболу в 1994 г. и в 1995-1996 гг. принять участие в Лиге Чемпионов. В марте 1999 г. теракт во Владикавказе на Рыночной площади осуществил осетинский ваххабит М. Цакиев по приказу полевого командира Хаттаба. В 2001 г. в Северной Осетии было 5 университетов. В 2002 г. началось выстраивание вертикали власти "Единой России" в Северной Осетии и там было основано региональное отделение Единой России. В 2002 г. ингуши начали создавать на территории Северной Осетии схроны с оружием. В сентябре 2004 г. на территории Северной Осетии в поселении Беслан был совершен террористический акт. Руководителем террористической группы был ингуш Р. Хучбаров. В террористическую группу "Риядус-Салихин" входили и русские и чеченцы. Все террористов было 32 человека. Погибших было более 800 человек, однако потом писавшая об этом событии М. Симоньян занизит количество погибших до 333. Освещавшая с точки зрения оппозиции А. Политковская была отравлена. А. Бабицкий же был арестован по статье оскорбление сотрудников УВД. ФСБ не пустила свободные медиа в Беслан, чтобы не допустить

переговоров. 1-3 сентября 2004 г. террористы удерживали школу № 1 города Беслана, где находилось 1128 заложников. 3 сентября 2004 г. силы ФСБ и русских военных открыли огонь по школе из танков, гранатометов, автоматов и пулеметов. В ходе боя выжил только один из террористов – чеченец Н. Куллаев. После теракта в Беслане была организована общественная организация “Матери Беслана”. Также возникла организация “Голос Беслана”. То, что террористической группой руководил ингуш способствовало распространению ингуш-фобских настроений в Северной Осетии. 17 сентября 2004 г. ответственность на себя за теракт в Беслане взял Ш. Басаев. На протяжении 2005 г. – начала 2006 г. произошел судебный процесс над Н. Куллаевым во Владикавказе. В мае 2006 г. ему был вынесен приговор в форме пожизненного заточения. В 2002 г. была проведена перепись по которой осетин в республике было 445 тыс., русских 174 тыс., ингушей 24 тыс. Следующая перепись выявила снижение численности русских и увеличение доли осетин и ингушей. В 2005 г. были проведены президентские выборы на которых победил Т. Мамсуров представитель партии “Единая Россия”. В 2007-2008 и 2013 гг. он был членом государственного совета Российской Федерации. В 2007 г. Т. Мамсуров был избран в состав Высшего совета партии. В ноябре 2008 г. у кинотеатра Дружба произошел теракт. В 2015 г. В. Путин снял Т. Мамсура с должности президента в связи с истечением полномочий. 5 июня 2015 г. Т. Агузаров был назначен президентом Северной Осетии по воле В. Путина. Парлемнт Северной Осетии одобрил решение российского президента. В 2016 г. Р. Агузаров скончался от гриппа. 19 февраля 2016 г. власть над республикой перешла к В. Битарову как к главе правительства. 18 сентября 2016 г. североосетинский парламент выбрал его президентом. В 2017-2020 гг. В. Битаров был членом Государственного Совета. В апреле 2020 г. ограничения связанные с пандемией коронавируса привели к волнениям. Инициатором народного схода осетин был оперный певец В. Чельдиев. Он был арестован в Санкт-Петербурге, но невзирая на это осетины собрались под памятником И. Плиеву во Владикавказе. Под памятником собралось 1,5 человек. Внутренние органы занижали количество протестующих до 200. Протестующие дошли до площади Свободы, где находились резиденция Президента и здание Парламента республики. К концу дня 17 апреля 2020 г. количество протестующих увеличилось до 3 тыс. Митинг был разогнан силами полиции и Росгвардии, которые применили спецсредства. Целью митинга была отставка В. Битарова и снятие ковидных ограничений. В феврале 2021 г. было инициировано уголовное дело против организаторов митинга. Тогда же произо-

шел процесс над участниками протеста. Судили их не во Владикавказе, а в Ростове-на-Дону и вменяли в вину экстремизм. Главным обвиняемым был Б. Чельдиев. В июле 2022 г. его приговорили к 10 годам заключения в колонии строгого режима. В апреле 2021 г. президентом Северной Осетии стал С. Меняйло. Это чиновник никоим образом не был связан с Северной Осетией и его политика символизирует закручивание гаек в регионе. При этом С. Меняйло естественно не является этническим осетином [Даудов 2005, с. 87-94; Дзидзоев 2008, с. 6-14; Евлоева 2018, с. 13-16; Исаев 2022, с. 159-168; Карданова 2017, с. 58-64; Маркедонов 2004, с. 10-13; Маркедонов 2009, с. 52-64; Никаев 2012, с. 8-12; Сампиев 2012, с. 69-84; Сек, Какадий 2019, с. 298-303; Слуцкий 2011, с. 43-59; Тумаков 2022, с. 439-484; Ушпаров 2020, с. 256-279; Кучиев 2011, с. 226-252; История Северной Осетии 2003, 377-578].

Ингушетия. Ингуши преимущественно были депортированы в Казахстан. Там для них открыли 24 спецкомендатуры в Джамбульской и Южноказахстанской областях. НКВД в отношении ингушей и чеченцев наделялось большими полномочиями. Депортированные были избавлены от уплаты сельхозналога и обязательных поставок продуктов государству. В 1948 г. 2 тыс. ингушей самовольно покинули предназначенные для них резервации и были за это наказаны советской властью. Они были приговорены к 20 годам каторжных работ. Разоблачение культа личности Иосифа Джугашвили на XX съезде КПСС открыло возможность ингушам вернуться в родные земли. В сентябре 1956 г. ингушская интеллигенция обратилась к компартии с инициативой возвращения на родные земли. В 1956-1957 гг. несколько делегаций чеченцев и ингушей побывали в Москве. Уже в 1956 г. ингуши начали возвращаться на родину. 24 ноября 1956 г. ЦК КПСС принял решение о восстановлении Чечено-Ингушской автономии. 9 января 1957 г. был принят указ предписывающий восстановить Чечено-Ингушскую республику. Упраздняялась Грозненская область. Министр внутренних дел Н. Дудоров однако настаивал на том, чтобы ингуши и чеченцы оставались в Казахстане. Указом Верховного Совета СССР населенным пунктам в Пригородном районе Северной Осетии были вернуты их ингушские названия. В 1957 г. союзные власти делали все возможное чтобы огравничить репатриацию ингушей. Однако весной 1957 г. в Чечено-Ингушетию вернулось 140 тыс. человек. К концу 1957 г. количество репатриантов ингушей достигло 200 тыс. человек. В 1958 г. ингушам выделили единовременную помощь в размере 1 тыс. рублей на человека чтобы восстановить свои хозяйства. На территории земель ингушей строили нефтеперерабатывающие и

другие предприятия. В 1963 г. власти Северной Осетии включили в Пригородный район земли по Тереку. В 1972 г. ингушская интеллигенция обратилась к компартию по поводу нарушения национальной политики, поскольку ингушей ущемляли при приеме на квалифицированную работу. В 1973 г. было создано коллективное письмо "О судьбе ингушского народа". В январе 1973 г. ингуши вышли с митингом в Грозном, где требовали передать Пригородный район Чечено-Ингушетии. Митинг был разогнан войсками. В 1973 г. С. Апраткин был уволен с должности первого-секретаря чечено-ингушского обкома. Его заменил А. Власов. В октября 1981 г. осетины устроили в Северной Осетии погром поселений населенных ингушами. Ингуши были задействованы в агрессии СССР против Афганистана в 1979-1989 гг. В ходе этой войны особо отличился Р. Аушев. В мае 1988 г. была создана инициативная группа "Нийсхо", которая в 1989 г. стала политической партией. Она требовала возвращение Пригородного районе Ингушетии. Более 51 тыс. ингушей подписались под инициативой возврата Пригородного района и города Орджоникидзе как столицы Ингушетии. В 1989 г. в Назрани было организовано общество "Дьякбасте". В ноябре 1989 г. КПСС осудила депортацию ингушей в 1944 г. В конце марта 1989 г. ингуши выступили с инициативой выделить Ингушетию в отдельную автономную советскую республику. В октябре 1991 г. был создан Народный Совет Ингушетии. В марте 1990 г. в Назрани был проведен масштабный митинг. На митинге стоял вопрос о возвращении отторгнутых территорий. Летом 1990 г. Х. Костоев организовал поездку ингушских депутатов всех уровней в Москву. Был устроен автопоход. 13 августа 1990 г. М. Горбачев восстановил все права депортированных ингушей. 27 ноября 1990 г. верховный совет Чечено-Ингушетии принял решение о государственном суверенитете республики. 15 октября 1990 г, в Назрани открылся Исламский институт имени Шафии. В октябре 1991 г. власть в Чечне взял Дж. Дудаев. Это стало стимулом к тому, чтобы федеральные власти признали Ингушетию как особый субъект. В октябре 1991 г. состоялся общенациональный митинг в котором принимало участие 120 тыс. ингушей. 30 ноября 1991 г. был проведен референдум о создании Ингушетии как республики в составе России. 5 февраля 1992 г. Государственная Дума приняла решение об образовании Ингушской республики. Развитие национального движения ингушей спровоцировало обострение отношений с осетинами. Уже 19 апреля 1991 г. произошли первые столкновения осетин и ингушей у Куртата. 17 ноября 1991 г. М. Дарсигов выступил на митинге перед ингушами и озвучил желание Б. Ельцина о создании республики Ингушетия, если

она останется в составе России. 30 ноября 1991 г. был проведен всенародный референдум за создание республики. В июне 1992 г. Верховный Совет России принял закон об образовании Ингушской республики. Представителем России в Ингушетии стал И. Костоев. Инициатива создания республики принадлежала ингушской интеллигенции. В октябре 1992 г. осетины обстреляли ингушские села Камбилеевка и Шолохи. В Ингушетии же были сформированы силы самообороны. Они проникли в Северную Осетию 30-31 октября 1992 г. Ингушская самооборона заняло село Базоркино. В ноябре 1992 г. развернулись бои за поселок Карц. 19 мотострелковая дивизия передала осетинам тяжелое вооружение и бронетехнику. 1 ноября 1992 г. С. Шойгу подписал распоряжение выдать осетинам бронетехнику в количестве 57 танков Т-72 и 18 бронетранспортеров БМП-2. Также осетинам было выдано 642 автоматов. Еще в июне 1992 г. русские передали осетинам РСЗО "Град" и "Алазань". При освещении конфликта российские СМИ заняли проосетинскую позицию. Был сформирован образ двух врагов – грузинского империализма и ингушского национализма. В ходе ноябрьских боев осетины захватили в заложники 1,2 тыс. ингушей. Было уничтожено 13 из 16 поселений где проживали ингуши. В ходе этих событий от 40 до 70 тыс. человек стали вынужденными переселенцами. Последствием боев стала массовая миграция ингушей из Пригородного района в Ингушетию. В 1993 г. при посредничестве федеральных властей были проведены переговоры между осетинами и ингушами. В январе 1993 г. было вынесено решение о проведении президентских выборов в Ингушетии. Выборы были проведены в феврале месяце и закончились победой Р. Аушева. В марте 1993 г. он вступил в должность. Были созданы органы власти – Президентский совет, Совет безопасности и Контрольное управление. В мае 1993 г. в Назрани был проведен съезд народов Ингушетии. В октябре 1993 г. было принято решение о Конституционном Собрании. В 1994 г. в Ингушетии были созданы районные администрации и система судов. Тогда же были утверждены герб, гимн и флаг Ингушетии. Во время Первой Чеченской войны Ингушетия приняла 300 тыс. беженцев. В сентябре 1994 г. было подписано Бесланское соглашение между ингушами и осетинами, которое было первым шагом к примирению сторон. В 1994 г. было принято решение сделать столицей республики Магас. Этот город достроили в 1998 г. и туда перенесли столицу из Назрани. В 1996 г. представитель Кабардино-Балкарии В. Коков ездил в Северную Осетию и Ингушетию чтобы урегулировать противоречия между ингушами и осетинами. В 1998 г. Р. Аушев был переизбран на должность президента. В 2002 г.

на новых выборах президента победил М. Зязиков. Он попытался наладить отношения с осетинами. В июне 2004 г. отряд Ш. Басаева напал на Назрань и Карабулак. В 2005 г. по представлению В. Путина М. Зязиков был наделен новыми полномочиями на 5 лет. Представитель Южного Федерального округа Д. Козак высказал желание вернуть беженцев на территории с которых они мигрировали. Н. Сек и И. Какадий видели возможность примирить осетин и ингушей в одной республике, а также создать комиссию, которая бы рассмотрела территориальный спор. Также предлагались компенсации вынужденным переселенцам. К 2005 г. на территории Ингушетии находилось 12 тыс. вынужденных беженцев из Северной Осетии и 50 тыс. беженцев из Чечни. В 2007 г. в Ингушетию было введено 2,5 тыс. полицейских. Р. Кадыров находился в напряженных отношениях с М. Зязиковым. Против последнего выступила светская оппозиция во главе с Р. Аушевым. Они собрали подписи и обратили В. Путину. Однако с сентября 2008 г. новым президентом стал Ю. – Б. Евкуров. Население республики возросло с 308 тыс. человек до 466 тыс. При этом ингушей было 359 тыс., чеченцев – 85 тыс., русских – 15 тыс. Ингушетия традиционно является дотационным регионом. Несмотря на присутствие промышленных предприятий она остается сельскохозяйственным регионом. Крупной проблемой является безработица, что вынуждает искать работы в сопредельных русских регионах Северного Кавказа, а также в Москве и Санкт-Петербурге. Центром научной жизни является Ингушский государственный университет. Также действуют Научно-исследовательский институт гуманитарных наук имени Ч. Ахриева и Горский кадетский корпус. 22 июня 2009 г. на Ю. – Б. Евкурова было осуществлено покушение. В том же году президент отправил в отставку правительство. В 2010 г. был ликвидирован лидер мусульманского ингушского подполья Саид Бурятский. Тогда же были убиты в Ингушетии организаторы нападения на Центорой. В 2012 г. Р. Кадыров обвинил Ю. – Б. Евкурова в том, что он недостаточно борется с исламистами на своей территории. В 2013 г. Ю. – Б. Евкуров подал в отставку, но парламент ее не принял. В 2018 г. он был переизбран на должность президента. Тогда же он передал часть ингушской территории Чеченской республике. 4 октября 2018 г. ингуши начали митинги против этого у здания парламента. 7 октября протестующих поддержал Р. Аушев, заявив что Ю. – Б. Евкуров допустил ошибку пойдя на поводу у чеченцев. 16-17 октября ингуши митинговали на границе с Чечней. 19 октября 2018 г. Р. Кадыров был вынужден приехать в селение Сурхахи, где встретился с представителями ряда ингушских тейпов. 24 октября 2018 г. представители чеченцев

встретились с ингушами. 25 октября 2018 г. ингушский парламент сделал запрос о конституционности решения об уточнении границ. 26 октября 2018 г. к экс-министру внутренних дел Ингушетии приехали Р. Кадыров, М. Даудов, А. Делимханов. 27 октября 2018 г. муфтий Ингушетии И. Хамхоев заявил, что в случае визита к нему М. Даудова он не отвечает за свою молодежь. В Назрани же состоялся съезд ингушских тейпов. В ноябре решение о новой чечено-ингушской границе было направлено в Конституционный суд Российской Федерации. В октябре-ноябре 2018 г. происходили митинги ингушей. В декабре 2018 г. Конституционный суд России установил что новая граница установлена справедлива. В марте 2019 г. в Магасе произошли митинги протеста против решения Конституционного суда. В апреле 2019 г. в апреле российские власти сфабриковали "Ингушское дело". В организации беспорядков были обвинены А. Барахоев, Б. Чемурзиев, М. Мальсагов, М. Ужахова, Х. Кациев, А. Нальгиева, И. Нальгиева. В июне 2019 г. Ю. – Б. Евкуров подал в отставку и временно исполняющим обязанности президента стал М. – А. Калиматов. Сам Ю. – Б. Евкуров стал замом министра обороны РФ. В сентябре 2019 г. М. – А. Калиматов был выбран Президентом Ингушетии. В Ингушетии большое влияние имеют вирдовые братства тариката кадирийя [Албогачева 2012, с. 48-60; Арпаханова 2017, с. 67-74; Вережкин 2008, с. 74-77; Цекиева 2009, с. 26-27; Даудов 2005, с. 87-94; Дзидзоев 2008, с. 6-14; Евлоева 2018, с. 13-16; Исаев 2022, с. 159-168; Карданова 2017, с. 58-64; Маркедонов 2004, с. 10-13; Маркедонов 2009, с. 52-64; Никаев 2012, с. 8-12; Сампиев 2012, с. 69-84; Сек, Какадий 2019, с. 298-303; Слуцкий 2011, с. 43-59; Тумаков 2022, с. 439-484; Ушпаров 2020, с. 256-279; Хизриева 2006, с. 58-72; История Ингушетии 2012, с. 458-529; Соене 2010, р. 156-160;].

Чечня. Из Чечни в феврале 1944 г. депортировали местное население. Чеченцы делились на тейпы и тукхумы в этническом отношении и вирды в религиозном отношении. Чеченский этнос состоит из 170 тейпов. Из них 100 горных и 70 равнинных. Среди чеченцев доминировал тарикат Кадирийя. Кадирийя распространен в Горной Чечне, а Накшбандия в равнине ее части. Наиболее радикальным был вирд Вис-Халди Загиева. Небольшое количество спрятавшихся оказывало сопротивление. Так небольшая группа Б. – М. Байсогурова вела партизанскую борьбу в горах. Х. Исраилов пытался объединить разрозненных повстанцев. В Веденском районе борьбу вел У. – А. Зелимханов. В мае 1944 г. в Чечню были введены два полка внутренних войск. Летом 1944 г. в Хильдерхоевском ущелья русские обнаружили повстанческие схроны. До конца 1944 г. в Казахстан отправилось еще 6,5

тыс. чеченцев которых удалось выловить по горам. 29 декабря 1944 г был ликвидирован Х. Исраилов. Однако сопротивление некоторых повстанческих отрядов фиксировалось и в 1948 г. А. Хучбаров удалось схватить только в 1954 г. Х. Магомадов был ликвидирован только в 1973 г. Внутренние войска и части НКВД грабили чеченцев и конфисковывали у них стада скота. На опустевшие земли заселили 6800 семей из Ставрополя. Из регионов нечерномоземной полосы было заселено также много населения. В период с 1947 по 1951 г. в Грозненскую область образованую на месте Чечено-Ингушетии и Калмыкии заселили еще 6 тыс. Из них только 4 тыс. обустроились на новом месте. Также велась компания заселения даргинцами, аварцами и лакцами территорий Чечено-Ингушетии и чеченских районов Дагестана. Для чеченцев в Казахстане и Кыргызии были организованы спецкомендатуры. В январе 1945 г. вышло специальное постановление о том, что переселенцы должны информировать властио изменениях в составе своих семей. В 1944 г. среди чеченцев было 4,8 тыс. заболевших тифом. В 1945 г. голодовало 80 тыс. чеченцев. Демографические потери чеченцев и ингушей за 1944-1953 гг достигли 300 тыс. человек. Только в 1959 г. чеченцы достигли показателянаселения в 1939 г. 412 тыс. населения. В 1946 г. чеченцы приняли участие в выборах в советы по указанию своих мулл. В 1948 г. советская власть постановила что чеченцы и ингуши высланы навечно, а нарушение предписания не возвращаться на родину каралось 20 годами каторги. В 1950 г. в Лениногорске состоялись чеченские погромы. В 50-х гг. XX в. чеченцы и ингуши начали жить компактно. Летом 1954 г. КПСС освободила от учета чеченцев которым не исполнилось 18 лет. В 1955 г. чеченцы начали издавать газету "Знамя труда". Находясь в высылке чеченцы не могли получать образования в полной мере и из них училось только 22 тыс. В 1956 г. с разоблачением культура личности Иосифа Джугташвили с чеченцев был снят статус спецпереселенца. В мае 1956 г. группа бывших компартийных работников Чечено-Ингушетии прибыла в Москву, где встретилась с представителями Грузии, Дагестана и Северной Осетии. В июне было решено ликвидировать Грозненскую область. Также предусматривалась обратная миграция дагестанцев и грузин. В декабре 1953 г. были расстреляны Л. Берия и Б. Кобулов. Советская власть сопротивлялась репатриации чеченцев. 9 января 1957 г. была восстановлена Чечено-Ингушетия. По планам властей чеченцы должны были возвращаться небольшими группами на протяжении 4 лет. "Организационный комитет", который должен был организвывать возвращение чеченцев, возглавил М. Гаирбеков. В 1957 г. чеченцы были вынуждены распродавать имущество, которое

принадлежало им в Кыргызии и Казахстане. Переселение чеченцев саботировал Грозненский обком во главе с А. Костериним. К весне 1958 г. в Ауховский район вернулось 9 тыс. чеченцев из 21 тыс. выселенных. В 1957 г. из Грозненской области выехало 36 тыс. русских. В августе 1958 г. произошел чеченский погром в Грозном который устроило русское население края. Возвращение чеченцев закончилось к 1961 г. когда вернулось 356 тыс. чеченцев. Репатрианты получили по 1 тыс. рублей на обустройства хозяйств. В Чечне развивалась добыча нефти. В 50-60-х гг. XX в. были воссозданы советские колхозы для чеченцев. Советские власти препятствовали восстановлению хуторов. Большую часть репатриантов расселили на плоскости, а Горная Чечня осталась заброшенной. Хуторские хозяйства начали восстанавливаться в 70-х гг. XX в. В 80-х гг. XX в. республиканские власти уже поощряли создание хуторских хозяйств. Проблемой была эрозия почв. Во второй половине 80-х гг. XX в. начали разваливаться колхозы и совхозы. Школа утратила для репатриантов национальный характер. В Чечено-Ингушской республики при советской власти отдавался приоритет русскому языку. С 1972 г. Чечено-Ингушский педагогический институт приобрел статус университета. Из каждых 10 тыс. чеченцев только 19 имели высшее образование. Образовательный уровень чеченцев был в 17 раз ниже чем в среднем по СССР. В республике существовал Чечено-Ингушский НИИ истории, языка и литературы. Число чеченцев живущих в городах составляло 137 тыс. Если в середине века многие чеченцы не владели русским, то к концу советской эпохи практически каждый чеченец владел русским. Большинство чеченцев жили в сельской местности и составляли 227 тыс. человек. Пролетариями же стало 74,9 %. В конце 80-х гг. XX в. чеченцы составляли 57 % населения республики, а доля русских упала с 50 % в 50-х гг. XX в. до 23,5 %. Для Чечни было характерно аграрное переселение. Часть чеченцев мигрировали на Ставрополье и в Ростовскую область, а также в Калмыкию. 100 тыс. чеченцев ежегодно ездили на сезонные работы. Для чеченцев даже в советское время важным было принадлежность к тейпам. Ислам продолжал играть большую роль в жизни чеченцев. В 1969 г. произошло собрание алимов в Ингушетии. Подпольно чеченцев судили шариатские суды. Также подпольно действовали тарикаты. В 1988 г. был восстановлен муфтият. Чеченцы начали преодолевать национальную замкнутость браков. В 1972 г. чеченцы направили в Москву "Письмо 26-ти", где обвинили руководство республики в шовинизме. В 1981 г. произошло "Обращение 23-х", которое было направлено против первого секретаря обкома А. Власова. Только в середине 80-х гг. XX в. ком-

партия перешла к практике коренизации компартийных кадров. Х. Бугаев и А. Осмаев создали общество Кавказ. В 1989 г. был создан комитет "Барт". В июле 1989 г. первым секретарем Чечено-Ингушетии стал Д. Завгаев. Весной 1990 г. по селам Чечни прокатилась волна митингов с требованием отставки районного руководства. Первые альтернативные выборы были проведены в том же году. В апреле 1991 г. начались первые межнациональные конфликты между русскими и чеченцами. Осенью 1991 г. произошел конфликт между Д. Завгаевым и Дж. Дудаевым. Последний представлял Общенациональный конгресс чеченского народа. В Москве чеченцев представляли депутаты С. Умалатова, М. Эсамбаев, С. Хаджиев, Р. Хасбулатов. Первый съезд чеченского народа был проведен 23 ноября 1990 г. 27 ноября 1990 г. была принята Декларация о государственном суверенитете Чечено-Ингушетии. Весной 1990 г. была образована "Вайнахская демократическая партия" (ее возглавлял З. Яндарбиев). Летом 1990 г. появляется "Партия исламского возрождения". Также была создана партия "Исламский путь". Весной 1991 г. в Чечню возвратился генерал-майор авиации Дж. Дудаев. Летом 1991 г. произошло обсуждение законов о приватизации и о аренде. Республиканские власти начали наступление на хозяйственников не связанных с Д. Завгаевым. 8 июня 1991 г. Дж. Дудаев провозгласил создание Чеченской республики. В июле 1991 г. он заявил, что она не входит в СССР. В августе 1991 г. Д. Завгаев поддержал ГКЧП. В сентябре 1991 г. люди Дж. Дудаева взяли штурмом здание правительство Чечено-Ингушетии и выкинули из окна В. Куценко, который был председателем грозненского городского совета. 27 октября 1991 г. в Чечне произошли выборы. Президентом стал Дж. Дудаев. В ноябре 1991 г. Б. Ельцин подписал указ о чрезвычайном положении в Чечено-Ингушетии. После распада СССР Дж. Дудаев заявил о выходе Чечни из состава России. Чеченцы захватывали склады оружия, которые принадлежали советской армии. В июне 1992 г. министр обороны России П. Грачев распорядился о передаче оружия чеченцам, таким образом расписавшись в полном бессилии российских властей повлиять на ситуацию в Чечне. 9 января 1993 г. Чечено-Ингушетия де-юре распалась. В Чечне существовали свои войска, суды, парламент, правительство, президент. Также Чечня имела свои герб, флаг и гимн. В начале 90-х гг. XX в. в Грозном начал действовать Исламский институт. В Чечню совершали рейсы самолеты. Но Чечню не признало ни одно государство мира. В 1993 г. Дж. Дудаев назначил З. Яндарбиева вице-президентом. В 1992-1993 гг. в Чечне произошел разгул криминалитета. Подвергались разграблению поезда следующие через Чечню. Весной 1993 г. обострились отношения между Дж.

Дудаевым и парламентом Чечни. 17 апреля 1993 г. Дж. Дудаев огласил о роспуске парламента. 4 июня 1993 г. вооруженный отряд под руководством Ш. Басаева разогнал парламент. В новой Конституции были прописаны особые права Дж. Дудаева. Функционирование парламента было возобновлено в августе 1994 г. В 1992-1994 гг. из-за бандитизма Чечню покинуло 200 тыс. русских из Грозного и Надтеречного района. Отстраненные от власти создали "Комитет Национального спасения" во главе с И. Сулейменовым. Верные им воины попробовали свергнуть Дж. Дудаева в декабре 1993 г., однако полевые командиры к началу 1994 г. перешли на сторону Дж. Дудаева. В 1994 г. был введен в действие шариятский кодекс Чечни. В январе 1994 г. люди Сулейменова сделали попытку захватить Грозный но были разгромлены, а сам И. Сулейменов попал в плен. В июне 1994 г. в Надтеречном районе Чечни У. Автурханов создал "Временный Совет Чечни". В июле 1994 г. войска верные "Временному Совету" провели наступление на Урус-Мартан и Аргун. Урусмартановский район взял под свой контроль Б. Гантамиров, а Аргун - Р. Лабазанов. В Толстой-Юрт действовала группа Р. Хасбулатова. На встрече в Надтеречном районе 29 августа 1994 г. было решено объединить силы противников Дж. Дудаева. В августе-сентябре 1994 г. снабжаемые техникой формирования "Временного Совета" повели наступление на позиции сторонников Президента Чечни. 15 октября 1994 г. силы оппозиции вошли в Грозный, однако уже 19 октября силы Б. Гантамирова были рассеяны и правительственные войска взяли Урус-Мартан. Еще 16 октября войска оппозиции были вынуждены убежать из Грозного и отступить на позиции в Знаменском и Гехи. К ноябрю 1994 г. оппозиция контролировала ряд районов, а Дж. Дудаев удерживал жизненно важные районы. Русские отправили своих наемников, чтобы помочь оппозиции. 23-24 ноября 1994 г. был предпринят новый штурм Грозного. У. Автурханов заявил, что власть в руках Временного совета. Части Р. Хасбулатова из Толстой-Юрта пробились до Театральной площади, но в районе площади Шейх-Мансура попали в окружение. Гантамировцы попали в окружение в Заводском районе. Президентский дворец был захвачен отрядом Р. Лабазанова, но после разгрома основных сил оппозиции он был вынужден отойти. 9 декабря 1994 г. Б. Ельцин подписал закон о пресечении действий незнакомых бандформирований, что фактически значило то, что федеральные войска осуществляют вторжение в Чечню и отказываются от практики использования своих прокси-формирований. 29 ноября 1994 г. Н. Егоров заверял Б. Ельцина в том, что если русские введут войска то 70 % населения республики поддержат федеральные силы. 1 декабря 1994 г. российская

авиация нанесла удары по чеченским аэродромам Ханкала и Калининская вывел из действия чеченские воздушные силы. Русские создали на границах Чечни моздокскую, владикавказскую и кизлярскую группы войск. С вторжением русских среди чеченцев стали популярны идеи газавата и джихада. Ислам стал средством этнической мобилизации чеченцев. 11 декабря 1994 г. все три группировки вступили на территорию Чечни. Кизлярская группировка была блокирована чеченцами в Хасавьюртовском районе чеченцами-ауховцами. Владикавказская группа попала под обстрел в селе Барсуки, но прорвалась в Чечню. Моздокская группа вошла в поселок Долинский и там была подвергнута обстрелу из РСЗО "Град". Пройдя с боями Долинское 12-22 декабря 1994 г. моздокская группировка устремилась на Грозный. Кизлярская группировка достигла Толстой-Юрта 15 декабря 1994 г. продвигаясь окольными путями через степи. 19 декабря владикавказская группировка блокировала Грозный с запада обходя Сунженский хребет. Кизлярская группировка блокировала Грозный с северо-востока, а 104 полк русских десантников блокировал Грозный со стороны Аргунского ущелья. 19 декабря 1994 г. русские самолеты начали бомбить Грозный. Западная группа войск была остановлена на окраинах. Восточная группа войск получив отпор не предпринимала никаких действий до 2 января. 131-я мотострелковая бригада и 81-го мотострелковый полк прошли далеко в город и пробились до вокзала и Президентского дворца где попали под жесткий огонь и понесли большие потери. Из 81-го мотострелкового полка уцелело меньше трети личного состава и он потерял 20 танков, командир бригады И. Савин погиб. 7 января Л. Рохлин объединил войска группировок "Северо-Восток" и "Север". Командующим группировки Запад стал И. Бабичев. Две группировки двинулись в Грозный. К 9 января 1995 г. они заняли район нефтяного института и аэропорта Ханкала. Отряды чеченцев отошли к реке Сунжа и заняли оборону на площади Минутка. К началу февраля 1995 г. количество войск в Чечне было повышено до 70 тыс. Только 3 февраля 1995 г. была образована группировка "Юг". 13 февраля 1995 г. А. Масхадов вел переговоры о перемирии. Еще в 20-х числах февраля в Грозном продолжались бои. 6 марта 1995 г. Ш. Басаев отступил из Черноречья. В Грозном была сформирована пророссийская администрация во главе с С. Хаджиевым и У. Автурхановым. 3 января 1995 г. российская авиация бомбардировала Шали касетными бомбами. 15-23 марта 1995 г. велись бои за Аргун. 30 и 31 марта без боя пали Шали и Гудермес. 10 марта 1995 г. начались бои за Бамут. 15 апреля русскими был принят первый штурм, но штурмом взять его не удалось. 17 апреля

русские отвели свои подразделения на исходные позиции. 18 апреля при штурме высоты Лысая гора был разбит отряд спецназа Росич. Бои за Бамут продолжались до июня 1995 г. 7-8 апреля 1995 г. отряды СОБРа, ОМОНа и внутренних войск вошли в Самашки и устроили там резню мирного населения. А. Политковская говорила о Самашках как о "Втором Лидице". С ней солидаризовалась Ю. Латынина. В Самашках было всего 40 вооруженных чеченцев. При входе в Самашки русские потеряли всего 16 человек убитых и 44 ранеными. В Самашках было убито 112 мирных граждан. Русские солдаты забрасывали гранатами подвалы где укрывались чеченские женщины и дети. До штурма Самашек поселение обстреливалось из РСЗО "Град" и "Ураган". В марте 1995 г. Дж. Дудаев огласил о шариатском правлении и его распространении на всю Чечню. В апреле 1995 г. под контроль русских была взята равнинная часть Чечни. В начале января 1995 г. высадившиеся в Горной Чечни десантники Аксайского спецназа были взяты в плен в Урус-Мартановском районе в Алхазурово. В 3 июня 1995 г. русские взяли под свой контроль Ведено. 12 июня 1995 г. были взяты Шатой и Ножай-Юрт. 14 июня 1995 г. диверсионно-разведовательная группа под руководством Ш. Басаева взяла под свой контроль Буденовск находящийся в глубоком российском тылу. Россия была вынуждена пойти на переговоры 19-22 июня 1995 г. В переговорах 27-30 июня 1995 г. было решено обменять всех на всех и назначить новые выборы. Чеченцы должны были разоружиться. 18-19 августа 1995 г. русские блокировали Ачхой-Мартан. 21 августа 1995 г. А. Хамзатов взял Аргун, однако после обстрела российской бронетехникой покинул город. В сентябре 1995 г. Ачхой-Мартан и Октябрьское были блокированы русскими 6 октября на русского командующего было осуществлено покушение в результате чего он оказался в коме. 8 октября в Рошни-Чу была осуществлена неудачная попытка ликвидировать Дж. Дудаева. 10-12 декабря 1995 г. отряды С. Радуева, Х. – П. Исраилова, С. Гелисханова взяли Гудермес. Русским пришлось вести бои за город до 20 декабря 1995 г. чтобы взять его под свой контроль. 14-17 декабря 1995 г. в Чечне прошли выборы которые сторонники Дж. Дудаева бойкотировали. Зимой 1995-1996 гг. чеченцы сконцентрировали значительные силы в Горной Чечне и в марте 1996 г. предприняли штурм Грозного. В январе 1996 г. С. Радуев имея 250 воинов осуществил теракт в Кизляре пройдя сквозь русские КПП и захватив 200 заложников. Используя их как живой щит С. Радуев ушел в Чечню. 6-8 марта 1996 г. в городе происходили бои. Отходя из города чеченцы захватили один танк и два бронетранспортера. В апреле 1996 г. состоялся бой за Ярышмарды, где войска

чеченцев А. – М. Меджидова и арабских наемников Хаттаба нанесли поражение 245-му гвардейскому мотопехотному полку. 21 апреля 1996 г. русские ликвидировали Дж. Дудаева. В мае 1996 г. в Москве З. Яндарбиев провел переговоры с Б. Ельциным. В июне 1996 г. в Ингушетии произошел очередной раунд переговоров. В июле 1996 г. русские вынесли ультиматум чеченцам и не получив утвердительно-го на него ответа возобновили боевые действия. Российская авиация нанесла удары по базам чеченцев в Шатойском, Веденском и Ножай-Юртовским районах. В августе 1996 г. чеченцы собрав 2 тыс. воинов провели операцию Джихад. Они снова атаковали Грозный. Чеченцами руководили З. Яндарибиев, А. Масхадов, Д. Умаров, Ш. Басаев и Хатаб. Бои продолжались до 22 августа. Федеральные силы понесли значительные потери – около 2 тыс. убитыми и не смогли выбить чеченцев из Грозного. Одновременно с Грозным чеченцы заняли Гудермес и Аргун. 31 августа 1996 г. Российская федерация в лице А. Лебеда и чеченцы в лице А. Масхадова подписали в Хасавьюрте мирный договор по которому Чечня де-факто стала независимой. По плану Масхадова-Ахмадова Чечня должна была стать светским демократическим независимым от России государством. По плану Яндарбиева-Удутова предполагалось, что Чечня станет исламским государством с исламским шариатским правом. По плану Хасбулатова-Бжезинского Чечня должна была войти в состав России на тех же правах что и Палестинская автономия в состав Израиля. По плану Нухаева предполагался раздел Чечня на равнинную и горную. Равнинная Чечня должна было быть гражданским обществом в составе России, а Горная Чечня в рамках независимого народа нохчи. Значительно позже, в 2000 г. возник план Путина – Кадырова по которому Чечня была в составе России на правах широкой автономии наподобие Татарстана. В Первой Чеченской войне приняли участие арабские боевики число до 200 человек, а также сопоставимые контингенты из азербайджанцев и турков. 80 человек представляло страны Балтии. Украинская УНА-УНСО выставила 300 воинов во главе с Сашком Билым. В ходе войны общие потери составили в 35 тыс. людей. Более 450 тыс. оказались беженцами. Российские официальные власти говорят о 4,3 тыс. погибших (из них 3,8 тыс. солдат). Больше всего – 2, 5 тыс. русских погибло при первой осаде Грозного зимой 1994-1995 гг. Чеченцы вырезали 30 тыс. русского мирного населения. Образ русского в сознании чеченца это образ врага. Слово россиянин в 90-х гг. XX в. было ругательным в Чечне. Россия воспринималась как империя которая угнетала чеченцев. В чеченской коллективной памяти Шейх-Мансур и Дж. Дудаев освящены как борцы против русского

империализма. Коллективной травмой является депортация 1944 г. Чеченцы удачно использовали условия города для того чтобы вести асимметричную войну. Комитет солдатских матерей же говорил о 15 тыс. убитых и пропавших без вести. При освещении событий Первой Чеченской войны СМИ разделялись на проправительственные и оппозиционные. Когда еще русские официально не вторглись мировые СМИ продемонстрировали такистов славянской внешности воюющих на стороне чеченской оппозиции. Также это показал российский канал НТВ. Российская власть хотела закрыть НТВ из-за его позиции. Коммунистические газеты также критиковали Б. Ельцина. Также широко освещался новогодний штурм Грозного. Тогда А. Невзоров вел эфиры с проправительственной точки зрения, в то время как европейские и американские СМИ отображали прочеченскую точку зрения. З. Яндарбиев огласил о введении шариата и создал "Шуру" во главе с собой. 27 января 1997 г. в Чечне были проведены президентские выборы которые победил А. Масхадов. Он был сторонником мира с Россией и светского государства в Чечне. Оппозицию ему составляли Ш. Басаев и З. Яндарбиев, которые были сторонниками шариатского государства. В 1997 г. в Чечне был внедрен ваххабизм. А. Кадыров выступил против ваххабитов. 27 июля 1998 г. по инициативе А. Кадырова произошел "Конгресс мусульман Северного Кавказа". Участники конгресса поддержали А. Кадырова огласив его как экстремистское течение. После войны Чечня была квази-государством с разрушенной экономикой. Около 400 тыс. человек были безработными. А. Масхадов заняв должность президента назначил вице-президентами Ш. Басаева и М. Удугова. З. Яндарбиев отказался подчиняться А. Масхадову. Чеченское общество было расколото на умеренных А. Масхадова, Р. Гелаева, А. Исмаилова и радикалов М. Удугова, А. Бараева, братьев Ахмадовых. Нужно сказать, что на протяжении 1995-2000 гг. существовало противостояние между А. Масхадовым и А. Кадыровым. Последний выступал как муфтий Чечни. Вместе же они были противниками ваххабитов. В 1997 г. государственной религией Чечни стал ислам. Тогда М. Удугов основал "Конгресс исламской уммы". В армии Чечни допускалось существование исламских формирований. С 1997 г. в Тбилиси было открыто представительство Чеченской республики. Особое значение имел район ущелья Панкиси на границе с Чечней. Там жили православные вайнахи – кистины. В 1999-2000 гг. там нашли укрытие 8 тыс. чеченцев. В Грузию мигрировал Р. Гелаев. В 2001 г. он совершил вторжение в Абхазию. В Грузии действовал ряд чеченских СМИ. В декабре 1998 г. была создана "Шура Чечни", которая взяла на себя функцию парламента. На А. Кадырова

было осуществлено несколько покушений. А. Кадыров создал армию кадырийского тариката которая насчитывала 4 тыс. В Чечне действовали организации "Исламская нация" и "Кавказская конфедерация". В марте 1998 г. А. Масхадов предпринял попытку ликвидации Урус-Мартановского джамаата. 25 апреля 1998 г. состоялся "Конгресс народов Чечни и Дагестана" на котором председателем избрали Ш. Басаева. 21 июня 1998 г. группа сторонников С. Радуева сделала попытку захватить телевышку в Грозном. В ходе столкновений погиб человек С. Радуева полковник В. Джафаров. 22 июня 1998 г. А. Масхадов ввел в Чечне чрезвычайное положение. В июле 1998 г. он распорядился расформировать "Шариатской гвардии" и "Исламского полка" особого назначения. Летом 1998 г. братья Ямадаевы выгнали ваххабитов из Гудермеса. Также в оппозиции к ваххабитам находился А. Кадыров контролирующей Центорой. Ваххабитов же возглавляли братья Ахмадовы в Урус-Мартане. В сентябре 1998 г. Ш. Басаев и С. Радуев потребовали отставки А. Масхадова. В октябре 1998 г. А. Масхадов отправил в отставку правительство Ш. Басаева. Тогда же в Чечне были взяты в заложники европейцы. В ноябре 1998 г. А. Масхадов разжаловал С. Радуева в рядовые. Однако это не помешало последнему иметь личную армию, которую он назвал "Армией Джохара Дудаева". На протяжении весны-лета А. Масхадову удалось умиротворить оппозицию. В 1999 г. в Чечне функционировало 400 мечетей. В феврале 1999 г. А. Масхадов издал указ о шариатской конституции. Резиденция ваххабитов в Чечне находилась в Урус-Мартане. Начиная с весны 1999 г. начались столкновение на чечено-дагестанской границе. В июле 1999 г. чеченцы призывали создать исламское государство на всей территории Северного Кавказа. В августе 1999 г. Ш. Басаев, Хаттаб, А. Бараев и А. – М. Межидов вторглись в Дагестан и оставили этот край только в сентябре 1999 г. 6 августа 1999 г. они огласили о создании Исламской Шуры Дагестана. Дагестанцы оказали сопротивление ваххабитов и выставили ополчение в 13 тыс. воинов. В начале марта 1999 г. в Чечне был похищен представитель России Г. Шпигун. А. Масхадов был не в силах контролировать всех чеченцев. В начале сентября 1999 г. российским руководством было предпринято решение о проведении военной операции на территории Чечни. В сентябре были осуществлены бомбардировки российской авиацией городов и селений Чечни. В октябре 1999 г. чеченцы образовали три направления для отражения наземного вторжения. 15 октября 1999 г. войска под руководством В. Шаманова вошли в Чечню со стороны Ингушетии. Уже 16 октября 1999 г. русские захватили Надтеречный район. В октябре-ноябре 1999

г. А. Кадыров и братья Ямадаевы сдали русским Гудермес. 18 октября 1999 г. русские войска форсировали Терек. 15 ноября 1999 г. происходил бой под Серноводской. 16 ноября 1999 г. русские заняли Новый Шарой. 17 ноября 1999 г. под Шатоем чеченцы уничтожили 91-й батальон 131-ой бригады. 18 ноября 1999 г. пал Ачхой-Мартан. 4-7 декабря 1999 г. федеральные войска вели бои за Аргун и взяли его. К декабрю 1999 г. русские контролировали всю равнинную часть Чечни. 8 декабря 1999 г. русские вступили в Урус-Мартан. 17 декабря 1999 г. – 15 февраля 2000 г. русские высадили десант в Горной Чечне. Значительные силы русских высадились в Итумкалинском районе и перерезали сообщение Итум-кале с Шатили. В декабре 1999 г. началась новая осада Грозного. Еще 9 декабря 1999 г. русские войска заняли Шали. 14 декабря 1999 г. передовые отряды русских вошли в Грозный. 26 декабря 1999 г. началась операция по ликвидации чеченских отрядов в Грозном. 27 декабря прорусский чеченский отряд Б. Гантимирова занял Старопромысловский район Грозного. 17 января 2000 г. русские войска перешли к общему штурму Грозного. План штурма 6 января 2000 г. был предотвращен рейдом отряда А. Бараева вышедшего из Грозного через Алхан-Калу и Алхан-Юрт. 17-20 января 2000 г. центром столкновений стал Шейх-Мансуровский район Грозного. 23 января 2000 г. был разгромлен чеченский спецназ "Борз". В конце января 2000 г. отряды Ш. Басаева, Т. – А. Атгериева, Х. – П. Исрапилова, Р. Гелаева, А. Закаева, А. Бараева планировали выйти из Грозного в направлении Самашек и далее двинуться на Бамут и в Горную Чечню. В феврале 2000 г. В. Шаманов возглавил операцию "Охота на Волков", которая предусматривала уничтожение чеченских отрядов в Грозном. 1 февраля 2000 г. русские заняли автовокзал. 2 февраля 2000 г. они заняли площадь Минутку. 3 февраля 2000 г. велись бои в районе консервного завода и нефтеперерабатывающего комбината. 4 февраля 2000 г. велись бои в Ленинском и Старосунженском районах Грозного. 6 февраля 2000 г. В. Путин заявил о том, что федеральные войска контролируют Грозный. В боях за Грозный принимало участие от 3 до 5 тыс. чеченцев и 13,7 тыс. сухопутных войск, 1, 7 тыс. ОМОНа и СОБРа, а также 2,2 тыс. внутренних войск. В боях погибли Л. Дудаев, А. Исмаилов, Х.- П. Исрапилов. Иным чеченским командирам удалось прорваться из окружения. 29-31 декабря 1999 г. Хаттаб и Р. Ахмадов вели бои под Дуба—Юртом, который еще известен как "Волчьи Ворота". Отряд чеченцев и арабских наемников численностью в 1 тыс. сумел прорваться в Гоную Чечню. 5 февраля 2000 г. русские совершили массовое убийство мирных жителей в поселках Новые Алды и прилегающих районах Грозного. 10 февраля 2000 г.

русские взяли под контроль Итум-Кали. 21 февраля русский отряд был разбит в бою у Харсеноя. 12 марта 2000 г. русские захватили в плен С. Радуева. 23 апреля 2000 г. чеченцы напали на русскую колонну у Сержень-Юрта. 12 июня А. Кадыров был назначен главой администрации Чечни. При назначении на должность его поддержали всего-лишь 3 из 18 глав районов. 12 глав районов обратились к В. Путину с просьбой не назначать А. Кадырова. 25 июля 2000 г. А. Кадыров издал указ о запрещении ваххабизма в Чечне. 10 октября 2000 г. был убит полевой командир Б. Бакуев. 24 марта 2001 г. чеченцы осуществили теракт в Кавказских Минеральных водах. 25-26 июня 2001 г. чеченцы под командованием И. Чалаева напали на Ханкалу. 25 августа 2001 г. был ликвидирован М. Сулейменов в Аргуне. 17-18 сентября 2001 г. чеченский отряд З. Яндарбиева осуществил нападение на Гудермес. 20 марта 2002 г. был ликвидирован Хаттаб. 9 мая 2002 г. чеченцы осуществили теракт в Каспийске. 23-25 сентября 2002 г. Р. Гелаев и А. М. Меджидов осуществили рейд на Ингушетию, однако в бою у Галашки с превосходящими силами русских чеченцам пришлось отступить. В октябре 2002 г. чеченцы захватили заложников в театральном центре на Дубровке в Москве. Федеральные силы уничтожили диверсионную группу М. Бараева. 5 декабря 2002 г. был проведен теракт в Ессентуках с большим количеством жертв. В декабре 2002 г. главы силовых ведомств республики Чечня написали в центр жалобы на А. Кадырова. 23 марта 2003 г. был проведен референдум на котором 96 % голосов было подано чтобы сделать А. Кадырова президентом. В 2003 г. А. Кадыров находился в конфликте с М. Бабичем назначенным председателем правительства Чечни. В том же году был восстановлен чеченский парламент. Первые выборы в него прошли в 2005 г. Чеченские депутаты шли по спискам Единой России, Справедливой России и КПРФ. 9 мая 2004 г. чеченцы ликвидировали президента Чечни А. Кадырова на стадионе Динамо в Грозном. После этого правителем Чечни В. Путин назначил исполняющим обязанности президента С. Абрамова. В 2004 г. на должность президента Чечни был избран А. Алханов. Его первым помощником стал сын А. Кадырова Рамзан. В 2005-2006 гг. интересы А. Алханова и премьер-министра Чечни Р. Кадырова вошли в противоречие. А. Алханова защищало ГРУ. 15 февраля 2007 г. В. Путин отправил в отставку А. Алханова. В марте 2007 г. Р. Кадыров провел переговоры с главой ФСИН Э. Петрухиным чтобы освободить из заточения чеченцев и дать им амнистию. Фактически он был хозяином республики и создал в Чечне квазигосударство. 21-22 июня 2004 г. чеченцы осуществили второй рейд на Ингушетию, где отряд Д. Умарова и Ш.

Басаева уничтожил пограничный отряд ингушей. В сентябре 2004 г. был совершен теракт в Беслане. 8 марта 2005 г. в Толстой-Юрт был ликвидирован А. Масхадов. 13-14 октября 2005 г. чеченцы совершили налет на Нальчик, который осуществил Ш. Басаев. В Кабардино-Балкарии находилось 7 тыс. полицейских. В районе села Экажево в Ингушетии в ночь с 9 на 10 июля 2006 г. был ликвидирован Ш. Басаев. В июле 2006 г. выступил Н. Патрушев с требованием к боевикам сдать оружие. Р. Кадыров пролонгировал время до 1 сентября 2006 г. В 2007 г. Д. Умаров заявил о прекращении существования Ичкерии и был образован "Имарат Кавказ". Правда он так и остался правительством в изгнании. В октябре 2007 г. чеченцы захватили Норд-Ост и федеральные силы пошли на то чтобы убить газом заложников чтобы не исполнять требования чеченцев. 13 июня 2008 г. в районе Беной-Ведено состоялся бой чеченцев с федеральными силами. В 2009 г. фактически была завершена повстанческая фаза Второй Чеченской войны которая ознаменовалась многими терактами в Чечне и за ее пределами. В сентябре 2013 г. русские ликвидировали Д. Умарова. В 2013-2014 гг. множество радикально настроенных исламистов с Северного Кавказа отправились воевать в Сирию. В январе 2021 г. ликвидирован последний полевой командир эпохи чеченских войн А. Бютукаев. Если говорить о власти в Чечне, то еще в 1999 г. пользуясь слабостью А. Масхадова А. Кадыров подчинил себе силовые структуры в Чечне. 10 октября 1999 г. из-за перехода на сторону русских он был объявлен врагом чеченского народа и снят с должности муфтия. Летом 2001 г. А. Кадыров запретил деятельность ваххабитов в Чечне. В Чечне самые сильные позиции занял тарикат Кадирийа. В октябре 2003 г. на выборах в Чечне А. Кадыров был избран президентом. Тогда же он и вступил в должность президента. 9 мая 2004 г. А. Кадырова ликвидировали чеченские исламисты вследствие теракта на стадионе Динамо. В целом русское общество негативно восприняло чеченцев. Этому способствовала и телевизионная пропаганда, а также деятельность чеченского криминалитета. В 2006 г. был устроен чеченский погром в карельском городке Кондопога. При власти Р. Кадырова небольшие группы русских вернулись в Чечню. Р. Кадыров стал президентом Чечни в феврале 2007 г. Его кандидатуру поддержали 56 из 58 депутатов чеченского парламента. С 2008 г. Р. Кадыров начал получать огромные деньги со стороны Кремля. На парламентских выборах 2007 и 2011 гг. Р. Кадыров возглавлял список Единой России по региону. В 2010 г. Р. Кадыров внес предложение, чтобы правители республик назывались глава республик, а не президентами. В 2009 г. Р. Кадыров высказался в пользу объединения

Чечни и Ингушетии. В 2011 г. Д. Медведев утвердил Р. Кадырова на должности главы Чеченской республики. В 2012 г. между Р. Кадыровым и Ю. -Б. Евкуровым произошел конфликт по поводу того где должна пролегать чечено-ингушская граница. В 2014 г. Евросоюз наложил санкции на Р. Кадырова. В 2016 г. Р. Кадыров победил на новых выборах в Чечне получив 97 % голосов. В 2021 г. за него было подано уже 99,7 % голосов что являлось мировым рекордом. В Чечне существует культ личности Р. Кадырова. Также существует культ личности А. Кадырова. В честь отца Р. Кадырова был назван футбольный клуб и клуб вольной борьбы. Лозунгами чеченских силовиков является "Ахмат сила!". Правой рукой Р. Кадырова является А. Делимханов. У Р. Кадырова фактически есть частная армия количеством в несколько десятков тысяч силовиков. Также важную роль при нем играет М. Даудов, который исполнял поручения чеченского президента в 2017 г. в Дагестане и в 2018 г. в Ингушетии. В 2008 г. отсутствовала четкая граница между Ингушетией и Чечней. Чеченцы старались оторвать часть территории от ингушей. Задачей максимум они видели воссоздание Чечено-Ингушетии. Р. Кадыров называет себя пехотинцем В. Путина и высказывает ему личную преданность. Он пресекает вражду тарикатов и вирдов между собой. Он ввел коллективную ответственность и за действия боевиков отвечают представители их тейпов. На деньги даваемые Кремлем был отстроен Грозный, который является одним из самых фешенебельных городов России. В 2008 г. по приказу Р. Кадырова в Москве был застрелен Р. Ямадаев, который находился в оппозиции к власти президента Чечни. Фактически в Чечне установлен авторитарный режим правления Р. Кадырова. Оппозиции фактически не существует. Многие чеченцы и российские чиновники в 10-х гг. XXI в. были вынуждены публично извиняться перед Р. Кадыровым. Отряды чеченцев принимали участие в войне в Грузии в 2008 г. и в украинско-российской войне в боях на Донбассе в 2014 г. Также чеченцы приняли участие в полномасштабном вторжении России в Украину в 2022 г. На стороне Украины воюет батальон Шейх-Мансура. Боевое крещение он получил в битве при Широкино на Донбассе в 2015 г. Возглавляет батальон У. Автаев который более известен под псевдонимом Муслим Чеберлоевский. Батальон был создан из тех чеченцев, которые смогли выехать через Грузию в Европе. Именно их Р. Кадыров называл шайтанами. С. Ямадаев же обвинял Р. Кадырова, что на его стороне воюют шайтаны. Под ними он понимал бывших боевиков. Батальон Шейх-Мансура принял участие в битве за Киев весной 2022 г. Чеченцы приняли участие в боях за Ирпень и Бучу. Сейчас батальон Шейх-Мансура

расквартирован в Днепропетровской области. Президент Украины В. Зеленский заявил о признании правительства Чечни в изгнании. Украина оказывает помощь поневоленным Россией народам. Р. Кадыров же имеет в современной России практически свою личную армию размером в несколько десятков тысяч воинов. Своими популистическими выступлениями он надеется завоевать популярность среди русских. Чеченский президент метит на место в российском руководстве. Глубоко симптоматично, что он критикует русских генералов и лично министра обороны Российской Федерации С. Шойгу. Р. Кадыров создал ситуативный союз с главой ЧВК Вагнер Е. Пригожиным. После смерти В. Путина не исключен вариант того что Р. Кадыров начнет борьбу за власть в России. Последние заявления Р. Кадырова выдержаны в сталинском духе. Жителям Чечни президент Чечни подает войну в Украине как джихад. В случае распада России Чечня же будет поставлена в сложную ситуации. За годы правления В. Путина нефтегазовая отрасль в Чечне пришла в окончательный упадок. Республика существует только за счет институализованной дани с населения в казну Кадыровых, а также за счет дотаций со стороны федерального центра. Р. Кадыров понимает, что его власть во многом зависит от Москвы. Кадыровские чиновники пытаются запугать чеченцев живущих за границей. Показателен случай с Тумсо Абдурахмановым. Этот блогер является одним из немногих, кто говорит правду о Чечне. Вместе с тем он является главой партии "Нохчийчоьнан Аз" (Голос Чечни), которая создана европейскими чеченцами. Кадыровцы пытались ликвидировать Т. Аюдурахманова. В феврале 2020 г. это пытался сделать Р. Мамаев. Потом были угрозы блоггеру со стороны М. Даудова [Ахмадов, Хасмагоматов 2005, с. 859-966; Тишков 2001, с. 97-133, 146-149, 204-237, 246-256, 274-294, 322-324, 333-349, 364-383; Александров 2011, с. 60-64; Александров 2012, с. 17-19; Вольтер 2016, с. 63-75; Гуров 2012, с. 45-56; Журавель, Лебедев 2012, с. 38-45; Елизаров, Ибрагимов 2016, с. 9-17; Какагасанов 2019, с. 11-16; Кильметева, Гайбараева 2018, с. 41-45; Ковальская 2003, с. 43-48; Малашенко 2009, с. 66-77; Маркедонов 2007, с. 28-35; Марков 2011, с. 179-182; Меликова 2012, с. 84-93; Молодикова 2015, с. 99-119; Мусайханов 2011, с. 257-263; Мусайханов 2009, с. 2009, с. 72-80; Осмаев 2008, с. 195-202; Рау 2020, с. 127-137; Речкалов 2007, с. 39-50; Сошин 2010, с. 79-87; Тумаков 2018, с. 87-118; Тумаков 2021, с. 217-255; Ханбабаев 2010, 104-119; Шайхаев 2018, с. 132-142; Шарафутдинова 2007, с. 65-72; Цветкова 2008, с. 252-260; Цветкова 2011, с. 102-106; Цекиева 2009, с. 26-27; Lieven 2018, p. 56-368; Pokalova 2015, p. 25-171; Colombo, Souleimanov 2022, p. 12-102; Billingsley 2001, p.

21-243; Williams 2015, p. 1-205; German 2003, p. 14-154; Olikier 2001, p. 16-86; Coene 2010, p. 141-145; Marshall 2010, p. 286-289, 293-301; Malko 2015, p. 35-64; Evangelista 2002, p. 11-189; King 2008, p. 231-242; Zurcher 2007, p. 70-114]

Дагестан. В 1944 г. к Дагестану были присоединены Курчалоевский, Ножай-Юртовский, Чеберлоевский, Шароевский, Веденский, Саясанский районы Чечено-Ингушетии. На земли выселенных чеченцев заселяли дагестанцев – преимущественно аварцами, даргинцами, лакцами и кумыками числом 54 тыс. В Дагестан же переселили 3 тыс. кварельских аварцев из Грузинской ССР. В Грузию и Азербайджанцев ушло некоторое количество переселенцев. В 1954 г. дагестанский обком обращался с просьбой восстановить бывший Цунтинский район Дагестана. В 1950 г. Дагестан не выполнил поставленный имперской метрополией план сбора сельскохозяйственных продуктов не по одному из показателей. Осуществление планов требовало перераспределения между совхозами и колхозами земель. В 1947-1948 гг. произошло разукрепление колхозов. В 1950 г. было принято решение об укреплении колхозов. В Агульском районе не торопились реализовать планы имперского центра по укрупнению колхозов. Также трудности с этим были в Гунибском и Ботлихском районах. Колхозы имени Маленкова и "Серп и молот" были на грани краха. В 1948-1967 гг. первым секретарем обкома Дагестана был аварец А. Даниялов. В 50-х гг. XX в. продолжалось раскрестьянивание дагестанцев. Часть из них направляли на промышленные работы. Приобрело распространение отходничество. Отходник-кустарь был индивидуальным предпринимателем и выпадал из плановой экономики. "Отходники" обходили оградительную политику колхозов. Проблема паспортизации была актуальна до 70-х гг. XX в. Дагестанцы выезжали в Грузию, Азербайджан и Туркменистан. Возвращение отходников началось только в 90-х гг. XX в. из-за национализма в среднеазиатских республиках. В 1956 г. с развенчанием культа личности И. Джугашвили (Сталина) многие дагестанцы вернулись в свои родные аулы. Переселяли как правило представителей высокогорных аулов, которые плохо контролировались советской властью. Их планировалось расселить на плоскости. Наиболее это затронуло Агульский район который считался неперспективным в хозяйственном отношении. Горские совхозы опротестовывали отторжение кутанов от высокогорных районов. В 1964 г. отмечались просчеты в организации прикутаных хозяйств. Вместе с тем советская власть преследовала вепующих мусульман. К середине 80-х гг. XX в. находящиеся на плоскости прикутаные хозяйства и кутаны собрали в себя значительное количество

людей согнанных из гор. На базе "Дагестанской правды" советская власть вела агитацию среди горцев переселяться на летние пастбища. Печатались брошюры в которых изображались преимущества жизни на равнине. Переселение горцев на равнину осуществлялось в весь период 40-80-х гг. XX в. Например дидойцев из селения Хушет выселили под Махачкалу. План переселения горцев на плоскость удавалось полностью осуществить редко. Полностью план на год был осуществлен только в 1964 г. К тому же в 1957 г. чеченцы и ингуши начали возвращаться из депортации. В обратную сторону вернулось 14, 7 тыс. дагестанцев и 2,4 тыс. чеченцев-ауховцев. В конце 50-х и начале 60-х гг. XX в. аграрная перенаселенность гор снизилась, но не была ликвидирована. План постройки домов на плоскости был выполнен только на 22,2 %. Дагестанская компартийная бюрократия же была заинтересована в продолжении политики переселения. В 1966 и 1970 гг. в Дагестане произошли разрушительные землетрясения. Республикой в 1967-1983 гг. управлял М. С. Умаханов, который был даргинцем. Его преемник М. Магомедов правивший в 1983-2006 гг. также был даргинцем. В целом в советское время Дагестаном управляли аварцы и даргинцы. Эта же черта была характерна и для Дагестана в составе Российской империи. Из аварцев и дагестанцев как правило происходили высшие духовные лица, а в советское время представители этих народов образовали мощные кланы в компартийной номенклатуре. После первого землетрясения переселили 5476 семей. На главу семьи выдавали 100 рублей, на других членов семьи 35 рублей. Общее количество горцев вовлеченных в переселенческое движение насчитывало 200-300 тыс. человек. Было создано 100 новых колхозов и совхозов. В Дагестане до советской власти хозяйства в связи с высотностью региона имели три типа. Первый тип это земледельцы и стационарные скотоводы на плоскости. Второй тип это среднегорные пашенные земледельцы и отгонные скотоводы. Третий тип это мобильные высокогорные скотоводы. В Советский период времени была два типа. Первый это равнино-предгорный ареал земледельцев, механизаторов и ирригаторов. Второй это горный ареал отгонных скотоводов и земледельцев. Значительные капиталовложения в хозяйство на равнине привели к тому, что они стали главными поставщиками зерна и кормовых культур для скота. Земледелие в среднегорном поясе же переживало кризис. Местные совхозы и колхозы были вынуждены сконцентрироваться на отгонном скотоводстве. Наделение хозяйств угодьями на равнине сблизило хозяйственные типы среднегорья и высокогорья. Под кормовые культуры уходило 43 % от всей посевной площади республики. Засушливый характер равнинных ре-

гионов Дагестана и без того увеличивал излишнее скотоводство. Поголовье мелкого рогатого скота оценивалось в 3,2-3,5 млн. голов. 60, 4 % сельскохозяйственных угодий и 64 % пашен приходились на равнины. Там же находилось 70 % производственной базы. Колхозы горной зоны получали только 65 % общего объема производимой ими сельскохозяйственной продукции. Население горных регионов уменьшалось. В период с 1970 по 1985 гг. показатель снизился до 7,9 % населения. Наибольшее уменьшение населения было в Акушинском, Гергебильском, Гунибском, Дахадаевском, Кулинском, Лакском районах. Джамаатские общины сохранились в тех общинах которые не имели кутанов. Пример этому Карата в Ахвахском районе. Пострадали же от переселенческой политики даргинские и агульские поселения. В 1949 г. в Махачкале был создан Дагестанский научный центр Академии наук ССР. Центрами науки и образования стали Махачкала, Буйнакск, Дербент. В 1977 г. была принята Конституция Дагестана. До Перестройки Дагестаном управлял генеральный секретарь этой автономии А. Умалатов. В августе 1987 г. генеральным секретарем был избран М. Магомедов, который был председателем Совета Министров республики до того. 12 июня 1990 г. была принята декларация государственного суверенитета Республики Дагестан. 17 марта 1991 г. голосующие дагестанцы выступили за сохранение ССР. 23 марта 1991 г. Р. Абдулагипов выступил с поддержкой линии партии. В Дагестане есть 16 народов которые есть государствообразующими. Аварцы составляют 28 % республики, даргинцы - 16 %, кумыки - 14 %, лезгины - 13 %, русские - 7 %, лакцы - 6 %, табасараны - 5 %, чеченцы - 3 %, ногайцы - 1,4 %. В Дагестане образование велось на девяти языках - русском, аварском, азербайджанском, кумыкском, даргинском, лакском, лезгинском, табасаранском, чеченском. Из них три представлены народами живущими вне Дагестана. В 1993 г. была принята Конституция Российской Федерации. Верующие Дагестана одобрительно отнеслись к предоставлению им свободы вероисповедания. Еще 13 марта 1992 г. президент Дагестана как и другие северокавказские лидеры поставил свою подпись под проектом конституции. В 1994 г. в Дагестане была принята новая конституция республики. Председателем Собрания Республики Дагестан был избран даргинец М. Магомедов. Дагестан был традиционно консервативным краем. В 1994 г. когда советы были заменены районными администрациями начались разговоры о сельской общине и местном самоуправлении, поскольку крах СССР привел к краху плановой экономики и как следствие к краху совхозов и колхозов. Только наиболее продуктивные хозяйства превратились в агрофирмы. Прежние хутора

остались заброшенными. В горах как правило оставались жить старики. На местах было нередким всевластие имамов. В целом Дагестан возвращался к реалиям досоветской эпохи. В 90-х гг. XX в. вели разговор о восстановлении вакуффов. Однако восстановления вакуффов так и не произошло. Закят был заменен добровольным взносом за пользование мечетью. Было принято давать пожилым людям приезженные садака. (милостыню). У горских тухумов были свои общественные касы. В условиях постсоветского пространства много дагестанцев устремились на заработки. При этом уровень безработицы в Дагестане составляет 23,9 %, что является одним из самых высоких по России. Каждый десятый безработный это молодой человек в возрасте до 20 лет. Каждый третий безработный это мужчина в возрасте от 20 до 39 лет. Многие дагестанцы выезжали в составе строительных бригад в Подмоковье и в район Сочи. В Центральной России дагестанские строители делали ремонт в квартирах. Трудовые мигранты занимали ниши непривлекательные для местных жителей. В 90-х гг. XX в. при экономическом кризисе у себя на родине в Дагестан приезжали на заработки грузины и азербайджанцы, когда же конъюнктура изменилась, то они находили работу у себя дома. На Ставрополье мигрировали дагестанские скотоводы. На Дону и на Кубани дагестанские трудовые мигранты выращивают овощи и фрукты. Астрахань же является центром коммерции для дагестанцев. В Сибирь дагестанские трудовые мигранты ехали работать в нефтегазовой сфере. В Санкт-Петербурге дагестанцы часто осваивают работу таксистов. Число дагестанских трудовых мигрантов в Санкт-Петербурге достигает 13,4 тыс, а в Москве 8,2 тыс. В Ростовской области цумадинцы занимались луковым бизнесом. Дагестанцы работают на стройках от Смоленска до Владивостока. Нужно отметить, что из Ногайского района 88 % трудовых мигрантов попадали на Урал. Трудовые мигранты из Дагестана в Ростовской области живут в условиях сел и небольших городов. Диаспоры в аграрных регионах играют роль покровителей для мигрантов и играют активную роль в жизни трудовых мигрантов. В Нижнем Новгороде, Москве, Санкт-Петербурге дагестанцы живут в условиях больших городов. Там существуют организации "Дагестанский общественный центр" и "Культурный центр народов Дагестана". При этом это лишь формальные организации, которые не принимают активного участия в общественной жизни местных дагестанцев. В условиях Дагестана рабочие образуют землячества. Встречается и возвратная трудовая миграция в Дагестан для дагестанцев проживших длительное время вне родины. На родину они едут доживать жизнь. Дагестан является самым бедным регионом России. Для

дагестанцев сезонные работы это данность. Высокая рождаемость обуславливает высокую концентрацию населения в республике и большую безработицу. Кроме того, патриархальный уклад и необходимость оплатить организацию свадьбы вынуждает многих молодых людей ехать на сезонные работы. Для более старших людей мотивом отъезда является необходимость обеспечивать семьи. Заниматься же скотоводством в Дагестане и быть чабаном считается непрестижным. Достоянием же Дагестана считается работа кубачинских кустарей по серебру и в изготовлении оружия. Практика выезда за границу Российской Федерации же не получила распространения. В 1995 г. федеральные власти закрыли границы Чечни с Дагестаном. В 1996 г. был совершен теракт в Каспийске. 21 мая 1998 г. в Махачкале группа террористов во главе с Хачилаевыми захватила здания Госсовета и Правительства. В 2002 г. чеченские террористы осуществили теракт в Каспийске. 20 февраля 2006 г. по представлению В. Путина руководить республикой был назначен М. Алиев, аварец по происхождению. В Дагестане остро стоит русский вопрос. Русские становились верх социальной иерархии при Российской империи и во время правления в СССР И. Джугашвили. В 1959 г. численность русских в республике составляла 200 тыс. человек. В 60-70-х гг. XX в. наметилась тенденция выезда русских из Дагестана в другие регионы России. В 80-90-х гг. XX в. русские и евреи еще более активно начали покидать Дагестан. В 1993 г. терские казаки обратились с открытым письмом к Б. Ельцину сетуя на то, что дагестанцы их угнетают, а количество мечетей значительно превосходит количество церквей. Они требовали ввода этнически русских частей в Кизляр. В 1993 г. особо чувствовалось ощущение распада империи. Русские утратили чувство защищенности и привилегированной группы населения. Терские казаки требовали отторжения Кизлярского и Тарумовского района от Дагестана. Б. Ельцин принял указ о государственной службе казаков. В сентябре 1993 г. был создан "Координационный совет по делам северного региона Дагестана". Впрочем это не остановило того, что русские из Дагестана выезжали тысячами в 90-х гг. XX в. Возврат к русскому вопросу состоялся в 2001 г. уже при новом тогда президенте В. Путине. Летом 2002 г. были проведены выборы нового состава Государственного Совета Дагестана. К 2002 г. количество русских в Дагестане находилось в районе 120 тыс. и они жили преимущественно в больших городах таких как Кизляр и Махачкала. Причиной убыли русского населения был еще демографический переход. Русские уже не видели необходимости в большом количестве детей, в то время как многодетность была характерна для местного кавказского населения. Тер-

ские казаки требуют выделения для себя земельных участков из госфонда. В ходе местных выборов 2005 г. аварцы вошли в союз с русскими и оттеснили от власти даргинцев. В Кизляре власть взял С. Паламарчук. В Дагестане кадровая политика имеет этнический характер. Также важной является кумыкская проблема. До прихода власти Российской империи на Северный Кавказ кумыки были доминирующей этнической группой и кумыкский язык был лингва-франка для населения Дагестана. В начале 90-х гг. XX в. кумыки организируются вокруг общества "Тенглик". Кумыки считают себя потомками гуннов и хазар. Главным принципом является тюркизм. В этом отношении они солидаризируются с ногайцами и азербайджанцами. Они отличаются этнично от большинства народов Дагестана. О своем сложном положении заявляли в 90-х гг. XX в. деятели лезгинского общества "Садвал". Они пеняли на разделение лезгинской этнической территории Россией и Азербайджаном. Кумыки выступали с лозунгами создания Кумыкии. Лезгины с лозунгами создания Лезгистана. Казаки хотели создания Терско-Ногайской автономии. В 2004 г. "Тенглик" обратился к Государственной Думе с инициативой изменений в закон о местном самоуправлении. В 2008 г. кумыки говорили о своем катастрофическом положении в республике. В частности обращали внимание на потерю компактности проживания. Переселение горцев на плоскость вызвало размывание этнической территории кумыков которые занимались плоскость до советской власти. Кумыки заявляли, что если федеральная власть будет игнорировать их обращение, то они обратятся к международной общественности. Аварцы же во время советской власти обвиняли кумыков в пантюркизме и то что они пятая колонна в Дагестане. Также остро стоит ногайская диллема. Ногайцы разделены между субъектами Российской Федерации. Они были традиционными противниками горцев в Средние века и занимали плоскостные территории в степи. Российская имперская и советская власть традиционно рассматривала их как нелояльное население. Враг у них и у кумыков общий – аварцы. В 10-х гг. XX в. особое значение приобрел факт Ногайского геноцида, осуществленного в 1771 г. А. Суворовым. В 1922-1923 гг. земли Ачикулакского и Караногайского приставств Терской области были присоединены к Дагестану. В Дагестане ногайцы национальное меньшинство. В 30-х гг. XX в. ногайские земли отошли к Ордоникидзенскому краю, а в 1944 г. вошли в Грозненскую область. В 1957 г. был осуществлен новый передел. Караногайский район вместе с Крайновским и Кизлярским районами стал частью Дагестана, Каясулинский и Ачикулакский стал частью Ставропольской области. Шелковской район стал

частью Чечено-Ингушетии. Этот акт не оставил никаких возможностей для ногайской автономии. В 1990 г. чрезвычайный съезд ногайцев и терских казаков высказался за создание своей автономии в составе России, в 80-х гг. XX в. К. Калиновская и Г. Марков указывали на чинимое ногайцам со стороны горцев экономическое вытеснение. В составе Республики Дагестан существует Ногайский район в рамках существовавшего ранее Караногайского района. Кроме того, русские и ногайцы в 80-х гг. XX в. отказывались от скотоводства. Начинают формироваться противоречия в Ставропольской области, где местное русское и ногайское население негативно встретило дагестанских трудовых мигрантов. В 90-х гг. XX в. Ставропольская краевая дума приняла ряд документов которые регламентировали пребывание на территории края мигрантов. Дагестанцы же пиняли на неадекватную реакцию казаков и местной власти. На Дон мигрируют же значительные группы даргинцев. Местные казаки имеют проблемы с ними, а также с чеченцами и турками-месхетинцами. Особо напряженная ситуация в Мартыновском районе, где местное русское население ксенофобно настроено по отношению к кавказцам. В Калмыкии же дагестанцы арендуют некоторое количество отгонных пастбищ. Отсутствие конфликтов в ней связано с тем, что край депрессивный и полупустынный. Из Калмыкии массово отъезжали русские. Да и калмыки часто искали в других регионах лучшей судьбы. Для Калмыкии как и для Дагестана характерна безработица. Однако в 2005, 2007 и 2010 гг. в ряде сел происходили межэтнические столкновения калмыков с дагестанцами. В Астраханском крае насторожено-негативное отношение к дагестанцам наблюдалось с 90-х гг. XX в. Причиной этому была деятельность ваххабита А. Омарова который более известен как "Айуб Астраханский" выходец из Цумадинского района Дагестана. В 2000 г. под давлением федеральных властей А. Омаров и его сторонники покинули край. В Астрахани дагестанскую диаспору возглавляет Ч. Магомедов офицер в отставке. В Астрахани Большие Исады является регионом компактного проживания дагестанцев. Политическая борьба при выборах в дагестанский парламент велась не между партиями, а внутри между этническими кланами в составе Единой России. В 2007 г. произошло противостояние между даргинцами и кумыками Карабудахкентского района, которое чуть не привело к выделению даргинских сел и образованию моноэтничного района. В 1994 г. чеченцы Ауховского и Хасавьюртовского районов были депортированы Б. Ельциным в Кыргызию и Казахстан. На 1989 г. их численность достигала 60 тыс. Нужно отметить, что аварско-чеченские столкновения в Аухе в 2017 г. имеют долгую предысторию.

В 1964 г. происходили столкновения между чеченцами и аварцами в селе Новокули, в 1976 и 1985 гг. в селе Чапаево, в 1989 г. в селе Новолакское. В 1989 г. комиссия приняло решение отселить лакцев в горы, в места откуда они пришли, а также в район между Махачкалой и Каспийском. Также предлагалось осуществить обмен территорий между чеченцами и аварцами. В 1991 г. было принято решение о восстановлении Ауховского района, где компактно жили чеченцы. В 1994-1998 гг. в Дагестан прибыло 200 тыс. беженцев из Чечни. В 2007 г. в Махачкале заседал комитет по реабилитации высланого населения Новолакского района. В 2007 г. состоялся конфликт в Ленинкенте. Местный имам инициировал создание вакуфа при содействии местной власти. Против этого поднялись безземельные которые долго ждали своих паев. 21 апреля 2007 г. они подожгли здание местной администрации. В районе Нового Костека это был конфликт жителей кумыкского Костека и даргинского Нового Костека. Даргинцы были недовольны распределением земель Аджиевским совхозом, который произошел в советское время. В 1994 г. часть земель была передана новокостеского совхоза имени Нурова. Кумыки в 2007 г. утверждали, что даргинцы проводят экспансию на их земли, а свои земли не особо возделывали. Республиканская власть после конфликта пошла на поводу у даргинцев и передала им еще 175 га земли. В марте 2007 г. министр внутренних дел А. Магомедтагиров отправил в отставку начальника Карабудахкентского РОВД кумыка по национальности. Кумыкская общественность требовала назначения на этот пост кумыка по национальности чтобы не нарушать баланса сил. Джемаат Карабудахкентского района был возмущен тем что министр не согласовал отставку главы РОВД с депутатским корпусом. Кумыки организовали митинг. Даргинцы выходцы из Губдена ответили на это своим митингом. Межэтническому столкновению должны были помешать три грузовика с ОМОНОм. Однако и кумыков и даргинцев было по 2-3 тыс. и они прорвали оцепление. Столкновению помешали только авторитетные персоны с двух сторон. Было принято назначить главой Карабудахкентского РОВД русского. Даргинцы же хотели выйти из Карабудахкентского района. В этом регионе они пришлое население. В апреле 2007 г. состоялся сход даргинских сел. Понадобилось вмешательство самого президента республики Дагестан, чтобы загасить конфликт. В 2007 и 2009 гг. был проведена контртеррористическая операция в районе Губдена. В мае 2008 г. в Новолакском регионе произошло столкновение лакской и чеченской молодежи. Это переросло в массовую драку, которую пришлось разнимать ОМОНу. Конфликт в селе Калинуал Казбековского района Дагестана произошел

между аварцами и чеченцами. Каждая из сторон имела от нескольких десятков до сотни бойцов. Произошла драка, которая была остановлена силами местного РОВД. Для улаживания конфликта прибыл депутат Государственной Думы Г. Махачев, и авторитетные чеченцы С. Умаханов и Э. Джабраилов. В 2007 г. возник конфликт у села Ботлих на землях вокруг которого должен был возникнуть военный городок для выводимых из Грузии военных. Местное кавказское население выступило против строительства, которое с 2004 г. встречало противодействие местных. Приезд В. Сердюкова в 2007 г. только его распалил. Конфликт разрешил В. Путин, который взял под личный контроль ситуацию в Ботлихском и Цумадинском районе. Цумадинский район предложили газифицировать за счет "Газпрома", а также строились общежития для сотрудников РОВД. По указанию М. Алиева был решен до того нерешаемый вопрос о поставке продовольствия военным со стороны ботлихцев. На местах местная власть в виде Д. Гаджимагомедова имела злоупотребления с земельным фондом. В 2008 г. ногайцы грозили выходом Ногайского района из состава Дагестана. В 10-е гг. XXI в. **переезд сельского населения из аулов в города** и из гор на равнину продолжался. В 2014 г. федеральные власти хотели разрешить Ауховский вопрос. В рамках целевой программы на юге России предлагалось восстановление Ауховского района. В октябре 2016 г. чеченцы заявили о своих правах на Ауховский район как регион компактного расселения чеченцев. Они подали петиции Р. Абдулатипову. 12 июня 2017 г. четырнадцать чеченцев избili девять представителей аварцев в Калининауле. Дагестанская власть сделала вид, что ничего не произошло. 25 июня 2017 г. аварцы отреагировали на событие. Депутат Государственной думы Б. Сайтиев заявил об избиинии аварцев чеченцев. На это чеченская община ответила маршем который поддержали старейшины дагестанских чеченцев. На место событий прибыл авторитетный чеченец М. Даудов который больше известен по кличке "Лорд" и который входит в ближайшее окружение Р. Кадырова. Из Дагестана больше людей выезжает чем въезжает. С целью ограничения количества мигрантов федеральное правительство вводит программы "Горы", "Возрождение", "Юг". Также стимулируется миграция в Дагестан кварельских аварцев из Грузии. Махачкала имеет ключевое значение для республики поскольку это порт, а также принимает судна от компаний "Глинюр" и "Vitol". Порт состоит из сухогрузной и нефтянной гаваней. Махачкала может перерабатывать до 7 млн. тонн нефти. 70 % нефтянной отрасли на Каспии прилегает к Дагестану. В 2002 г. введена в действие переправа Махачкала – Актау. Махачкала имеет значение как и рыбный порт.

Население Махачкалы составляет 465 тыс. человек. В городе находятся главные административные и научные учреждения республики. Город подчернуто космополитичен. Вторым по значению городом республики является Дербент, где главным образом проживают азербайджанцы и лезгины и население составляет 110 тыс. человек. Через Дербент проходит автомагистраль Кавказ и железная дорога на Баку. В Каспийске проживают лезгины и даргинцы. К морю из 41 района Дагестана выходят 8 приморских районов. В Дагестанских огнях проживают лезгины и табасараны, а в Изербаше преимущественно даргинцы. В Дагестане действуют компании Роснефть-Дагнефть, Геотермнефтегаз, Мегатрон НВК. В структуре экономики Дагестана до сих пор доминирует сельское хозяйство составляющее 40 % экономики, в то время как промышленность составляет 25 % которая представлена нефтегазовым комплексом, пищевой и легкой промышленностью. Дагестан традиционно дотационный регион. Если говорить об исламе на территории Дагестана то 97 % верующих мусульман являются суннитами и только 3 % приходится на шиитов которые являются этническими азербайджанцами. Среди населения республики 7,9 % приходится на христиан из которых православных 7,6 %. Иудаизм исповедует 1 % населения и это горские евреи. Для республики характерно патриархальное воспитание. Женщины ограничены в правах. Распространен бытовой ислам характерный для региона еще в советское время. В республике действуют религиозные тарикаты. Они сотрудничают с "Духовным управлением мусульман Дагестана". Ваххабитами являются 3 % от населения республики. Для Дагестана традиционен суфизм. В 1987 г. в Дагестане была создана "Партия Исламского возрождения". Ее основал А. Ахтаев. Ваххабизм был распространен в Кызылюртовском, Хасавьюртовском, Казбековском, Цумадинском, Буйнакском, Гунибском, Карабудахкентском, Дербентском районах. Ваххабизм в Дагестане не опирается на какой-то один этнос. Группа "Исламский джамаат" ведет свою деятельность с 1997 г. и находила поддержку со стороны Ш. Басаева и С. Радуева. В Буйнакском районе существовала организация "Отдельная Исламская территория". С осени 1998 г. радикалов поддерживал Союз мусульман России во главе с Н. Хачилаевым. Официальные власти республики поддерживает "Исламская демократическая партия Дагестана" во главе с А. Саидовым. Также протекцией светских властей пользуется Всероссийский исламский конгресс которую в Дагестане возглавляет А. Кадиев. В мае 2001 г. создана "Исламская партия России". В Дагестане выходит более 200 газет и журналов на разных языках. Среди исламских газет присутствуют "Ислам", "Путь ислама", "ас-Салам",

Шариат”, ”Халиф”, ”Исламская истина”, Ихлас”, Хофаим”, Нурул ислам”, ”Исламский вестник”. В эфире есть 31 телерадиопрограм. Газета ”Дагестанцы” является рупором аварской общины. Газета критикует С. Амирова за создание в Дагестане мафиозного режима. Среди телеканалов то там действуют основные российские телеканалы. В Дагестане главные позиции при власти находятся в руках аварцев, даргинцев и кумыков. В парламенте заседает 121 депутат. До 2003 г. в Дагестане было заметно отторжение должности президента, однако федеральные власти в 2003 г. сделали ставку именно на эту должность. Первые президентские выборы прошли в республике в 2006 г. М. Алиев в должность президента столкнулся с огромными проблемами обусловленные конфликтогенностью республики. Власти на местах коррумпированы. Остры противоречия между горными и равнинными народами. Среди аварских организаций заметное место занимает ”Народный фронт имени Шамиля”, который возглавляет Г. Махачев. Среди лакцев популярно движение ”Казии-Кумух”. Кумыков возглавляют Тенглик и Милли Меджлилис. Лезгин возглавляет движение Садвал. Чеченцев возглавляет ”Народный фронт чеченцев-аккинцев”. Даргинцев возглавляют общества ”Цадеш” и ”Маслихат”, а табасаранов движение ”Табасаран”. Русских представляют терские казаки. В период 1989-1994 гг. в Дагестане прошел стремительный процесс реисламзации. В дагестанском исламе складываются два течения – вахабизм и суфизм. В 1994-1999 г. ”Духовное управление мусульман Дагестана” играет значительную роль в общественной жизни. В августе-сентябре 1999 г. был разгромлен вахабистский анклав в Карамахи-Чабанмахи. Еще во время Перестройки М. Горбачев позволил мусульманам Дагестана открывать на работе моленные комнаты. В 1989 г. в Буйнакске возникли беспорядки касательно того кто должен руководить мечетью. В мае 1989 г. в Махачкале состоялся съезд мусульман Северного Кавказа. 13 апреля 1989 г. здание Духовного управления мусульман Северного Кавказа было захвачено противниками М. Геккиева. Свергнутого муфтия сменил М. Бабатов более известный как ”Мухаммед-Мухтар”. Однако он не продержался долго и его сменил А. Алигаджиев. В январе 1990 г. был проведен первый съезд мусульман Дагестана. На этом съезде муфтием был избран кумык Б. Исаев известный больше как ”Багаутдин-хаджи”. В 1992 г. ”Духовное управление мусульман Дагестана” не прошло регистрации в Минюсте. В 1989 г. кумыки создали ”Тенглик”, а ногайцы ”Бирлик”. В 1990 г. лакцы создали движение Казии-Кумух. Тогда же было создано лезгинское движение ”Садвал” и аварское общество ”Джамаат”. В 1992 г. г. Махачев основал аварское народное движение.

В 1990 г. Хасбулат Губденский (Х. Хасбулатов) основал организацию "Джамаат ал-Муслими". Тогда же в Астрахани было создано "Нахдатун". В Махачкале прошло учредительное заседание "Нахдатун". 15 сентября 1990 г. была учреждена "Исламская демократическая партия ислама. В середине 90-х гг. XX в. она была переименована в "Исламскую партию Дагестана". В июне 1991 г. Махачкале состоялось выступление людей собиравшихся в хадж. Они требовали уменьшения платы за хадж с 30 тыс. рублей до 3 тыс. рублей. В последующие годы тысячи и тысячи дагестанских мусульман совершали хадж. При этом гобщей тенденцией стало увеличение количества паломников. Если в 1987 г. было всего 27 мечетей, то уже в 1994 г. их было больше 1 тыс. мечетей. В примечетных мектебах обучалось около 5 тыс. учеников. В Дагестане возникло 130 медресе. В Махачкале были созданы Исламский университет имени Мухаммеда Арифа и Исламский университет имени имама Шафии, в Буйнакске был сформирован университет Сайпулла-Кади, в Хасавьюрте же это был университет имени Д. Саидова. Духовное управление мусульман Дагестана имеет печатный орган газету "ас-Салам". Также этот орган власти издает с 2002 г. журнал "Исламский вестник". Общество Нур издает назету Нурул-Ислам. С 1998 г. в Дагестане выходит журнал "Мусульманин". С 1995 по 1999 гг. выходили журналы "Путь ислама", "ал-Мухаджир" и "Ар-Райат ал-Ислам", где пропагандировались идеи объединения мусульман и создание мусульманского государства. С 1991 г. дагестанские студенты могли получать образование в мусульманских университета Алжира, Египта, Саудовской Аравии, Сирии, Иордана, Пакистана, Малайзии. В 1992 г. А. Ахтаев был избран как депутат в парламент Дагестана. В Дагестане существовало от 16 до 18 суфийских братств. Самым влиятельным был тарикат Накшбандийа. Потом шел тарикат Шабазилийа. Ваххабиты в отличии от суфиев не поклонялись мусульманским святым и могилам. Дагестанский ваххабизм появился в середине 80-х гг. XX в. Ваххабизм получил распространение в Махачкале, Карабудахкентском, Буйнакском, Дербентском, Кызылортовским районах. Ваххабитов было не более 3-6 % от всего количества дагестанцев. В 1997 г. ваххабиты напали на воинскую часть в Буйнакске. Сам А. Ахтаев умер в марте 1998 г. А. Ахтаев создал организацию "Исламское движение Кавказа", которую после его смерти возглавил З. Яндарбиев. Организацию ал-Исламия возглавлялась С. Рамазановым. Б. Кебедов выдвигал шесть тезисов против суфиев обвиняя их в том, что шейхи сотрудничают с властями, а также кладут на себя функцию посредников между собой и богом, а также тому что они мешают ваххабитам выходить в СМИ чтобы

показать свою позицию. Первые публичные диспуты между ваххабитами и суфиями проходили с 1993 г. С 1996 г. это противостояние стало важным фактором в общественной жизни республики. В Чиркее и Кванаве в 1995 и 1996 гг. дошло до серьезных столкновений верующих. В 1992 г. в Карамахи прибыл аоим из Иордании распространяющий ваххабизм. В 1996 г. состоялся конфликтвокруг карамахинской мечети. В мае 1997 г. ваххабиты этого района имели 500-600 бойцов. А. Гамзатов заявлял, что ваххабиты проблема не только Карамахи, но и всего Дагестана. В мае 1998 г. в Карамахи произошли новые столкновения. В августе 1998 г. был совершен теракт против муфтия Дагестана. У ваххабитов Карамахи до 1999 г. были свои органы власти, законы, суд и тюрьма. В тренировочных лагерях проводилось военное обучение молодежи. 7 августа 1999 г. началось вторжение из Чечни в Дагестан. Чеченцы называли эту операцию "Операцией Гази-Мухаммед" в Ботлихском районе, а в районе Новолакского региона – "Операцией Гамзат-бек". Силы чеченцев и арабских и афганских наемников вторглись в Цумадинский, Ботлихский, Буйнакский и Новолакский районы. 12 мая 1999 г. русские власти обратились с протестом к А. Масхадову, но тот ответил 13 мая 1999 г. с заявлением что происходящие события являются внутренним делом России. К 1999 г. А. Масхадов контролировал только часть территории Чечни. Большим влиянием пользовался Ш. Басаев который возглавил исламскую "Шуру". Выступление чеченцев поддержали 150 бойцов Б. Кебедова. В событиях также приняла участие "Исламская международная миротворческая бригада" во главе с полевым командиром Хаттабом. В Новолакский район вторглось около 2 тыс. чеченских боевиков. Чеченские войска возглавляли Абу Зайр аш-Шишани, А. Бараев, Р. Ахмадов, А. – М. Межидов, А. Умалатов, Б. Бакуев. Еще в апреле 1998 г. был создан Комитет народов Ичкерии и Дагестана, что указывает на продолжительную подготовку к вторжению. 9-25 августа 1999 г. происходили бои за высоту Ослинное ухо. 13 августа происходили бои за за селение Галатли. 17 августа 1999 г. боевики отбили наступление федеральных сил на Тандо. 23 августа 1999 г. Ш. Басаев отступил со своими людьми на территорию Чечни. В период 29 августа – 13 сентября 1999 г. был уничтожен ваххабитский анклав в Кадарской зоне. 24 августа 1999 г. русские восстановили контроль над Тандо, Ансалта, Рахата, Шодрода. В начале сентября 1999 г. чеченские боевики заняли Новолакское, Чапаево, Шушию, Ахар, Новокули, Тухчар, Гамиях. 7 сентября 1999 г. федеральные силы остановили вторжение чеченцев только в нескольких километрах от Хасавьюрта. 10-11 сентября 1999 г. в районе высоты Телевышка погиб

отряд армавирского спецназа. Только 14 сентября 1999 г. федеральные силы вернули контроль над Новолакском. 15 сентября 1999 г. чеченцы отступили с территории Дагестана. Большую роль в отражении вторжения сыграла помощь русским со стороны местных дагестанских горцев. Духовные управления мусульман существовали при Российской империи. При советской власти они были упразднены так как советская власть находилась в антагонизме с исламом. Только в январе 1990 г. было учреждено "Духовное управление мусульман Дагестана". К 1994 г. власти республики установили хорошие отношения с Духовным управлением мусульман. В начале 1994 г. С. Дарбишгаджиева на посту муфтия сменил М. Дарбишев. Среди отдельных народов Дагестана сложились свои духовные управления. Такими моноэтническими были духовные управления кумыков, лацев, ногайцев. Им отказали в регистрации, как и даргинскому кадияту. Кадровый состав Духовного управления мусульман Дагестан был в кадровом отношении сформирован республиканской властью. С 1995 г. духовное управление получила лидером Саид-эфенди. Когда же был убит влиятельный в республике Г. Гамидов во главе духовного управления встал С. Абубакаров. Этот лидер был противником западного влияния в России. Он добился подчинению Духовному управлению мусульман Дагестана локальных джамаатов. Как лидер дагестанских мусульман С. Абубакаров поддерживал связь с Чечней. Во главе духовного управления стоял гумбетовский клан. Выходцы из Гумбета со времен Средневековья поддерживали активную связь с Чечней. В июне 1997 г. А. Кадыров провел в Грозном общую конференцию по исламу. 21 августа 1998 г. взрывом бомбы был убит С. Абубакиров. Во главе "Духовного управления мусульман Дагестана" встал А. Абдуллаев. В сентябре 1999 г. дагестанские власти запретили деятельность ваххабитов на своей территории. К 2007 г. на территории Дагестана находилось более 1700 мечетей. При этом духовное управление контролировало не более 800 мечетей. В 2006 г. с приходом к власти в Дагестане аварца М. Алиева был упразднен Комитет по делам религий. Касательно отношений Дагестана с Азербайджаном, то оно поддерживается через национальные меньшины в Азербайджане. Связь дагестанских и азербайджанских лезгин поддерживает движение "Садвал". **В Баку с 1998 г. существовал филиал Дагестанского государственного университета с факультетом дагестанской филологии.** Он был нужен для лезгин и аварцев. Лезгины компактно проживают на севере Азербайджана в районе реки Самур и у поселений Куба, Хачмаз и Кусары. В Закавказском районе же проживало значительное количество аварцев. "Садвал" декларировал принцип прозрачности

границ и создании условий для общения между северными и южными лезгинами. В 2010 г. между Д. Медведевым и И. Алиевым была достигнута договоренность о делимитации границ. При И. Алиеве был закрыт филиал Дагестанского государственного университета в Баку. В Закаталы прекратили преподавание на аварском языке. Это связано с тем, что аварскую карту в своих руках могли разыграть российские политики как талышский вопрос в свое время. Перед Дагестаном же стоит несколько вызовов. Кумыкское общество Тенглик требует депортации аварцев с территорий которые в прошлом были этническими землями кумыков. Лезгинское движение "Садвал" поднимает вопрос о лезгинской автономии в Азербайджане, что осложняет отношения Дагестана с южным соседом. Отношения с чеченцами отстаются сложными в связи с ситуацией в Новолакском районе. В 2010-2013 гг. Дагестаном правил М. Магоматов, который был даргинцем. В 2014-2017 г. президентом Дагестана стал Р. Абдулатипов. Он принадлежал к аварцам. В 2018-2020 гг. Дагестаном управлял Д. Васильев не принадлежавший ни к одному из автохтонных этносов Дагестана. С 2021 г. Дагестаном управлял наполовину лезгин наполовину русский С. Меликов. Дагестан является дотационной республикой в составе Российской Федерации. Во время русского вторжения в Украину в 2022 г. много дагестанцев были мобилизованы в российскую армию [Адиев 2011, с. 30-131; Ланда 2011, с. 65-208, 291-318, 375-415; Какагасанов 2019, с. 11-16; Карпов, Капустина 2011, с. 98-408; Кисриев 2004, с. 96-121; Ware, Kisriev 2010, p. 39-202; Marshall 2010, p. 289-292, 308-314; Zurcher 2007, p. 186-200].

Выводы. Проведя исследование, мы пришли к следующим выводам. Наиболее спокойными регионами Северного Кавказа являлись Карачаево-Черкессия и Кабардино-Балкарии. Между карачаевцами и черкесами было соперничество, но оно никогда не переросло в войну. Балкарцы в 90-х гг. XX в., хотели создать независимую республику. В Карачаево-Черкессии карачаевцы доминируют над черкесами, а в Кабардино-Балкарии кабардинцы над балкарцами. Куда более сложная ситуация в Северной Осетии. До депортации в 1944 г. ингуши населяли Пригородный район. Осетино-ингушские противоречия вылились в открытый конфликт осенью 1992 г. В этом конфликте имперская метрополия выступала на стороне осетин. В дальнейшем времени Москва старалась сгладить осетино-ингушские противоречия. Однако конфликт сейчас находится в замороженном состоянии и ослабление России может привести к новому осетино-ингушскому конфликту. Создание независимой республики стало реальность для Ингушетии в 1992 г. С того времени Ингушетии пришлось защищать от чеченцев

свою самостоятельность в 2009 г. Чеченцы в 2012 и 2018 гг. давили на ингушей стараясь достичь от них уступок. Чечня стала единственной республикой, которая в 1991 г. пошла на то, чтобы реально стать независимым государством. Чечня де-факто была независимым государством в 1992-1994 гг. Попытка русских вернуть Чечню в свою сферу влияния силами чеченской оппозиции в 1994 г. оказалась неудачными. Новогодний штурм Грозного в 1994-1995 гг. был одним из значительных русских поражений. Чеченцы вели ассиметричную войну в 1995-1996 гг. партизанскими методами. Летом 1996 г. чеченцы фактически одержали победу над Российской федерацией, в результате чего были заключены Хасавюртовские соглашения. Молодое Чеченское государство раздирали противоречия. А. Масхадов был лишь номинальным президентом, Ахмадовы создали ваххабистский анклав в Урус-Мартане, Кадыровы и братья Ямадаевы фактически были локальными князьями в Центорое и Гудермесе, большой вес имели С. Радуев и Ш. Басаев. Вторжение в Дагестан в августе-сентябре 1999 г. дал России повод покончить с независимостью Чечни. Фаза активного противостояния продолжалась с осени 1999 по лето 2000 г. После этого наступила повстанческая фаза, которая продолжалась с 2001 по 2006 гг. В дальнейшем чеченцы перешли к практике терактов. Дагестан фактически возглавлялся старой компартийной элитой. В республике наиболее сильные позиции у аварцев и даргинцев, которые оспаривают друг у друга власть над республикой. Советская практика переселения с гор на равнину привела к тому, что даргинцы и аварцы заняли часть земель кумыков, ногайцев и терских казаков. Фактически в Дагестане сейчас сильные противоречия между горными и равнинными этносами. Конфликты в нулевых годах XXI в. удавалось тушить переговорами авторитетных лидеров народов.

Литература

1. Адиев А. З. Земельный вопрос и этнополитические конфликты в Дагестане. Ростов-на-Дону: Издательство СКНЦ ВШ ЮФУ, 2011. 144 с.
2. Албогачиева М. Осетино-ингушский конфликт причины и последствия трагедии осени 1992 г. // Кавказ и глобализация. Т. 6. Вып. 4. Lulea: CA and CC Press, 2012. С. 48-60
3. Александров А. А. Формирование и принятие политического решения о вводе российских войск в Чечню (1992-1994 гг.) // Известия Саратовского университета. Т. 11. Сер. История. Международные отношения. Вып. 1. Саратов: Саратовский национальный исследовательский государственный университет имени Н. Г. Чернышевского, 2011. С. 60-64
4. Александров А. А. Возникновение и развитие Чеченской проблемы в конце XX в. в России // Историческая и социо-образовательная мысль. № 6 (16). Краснодар: Кубанская многопрофильная академия подготовки, переподготовки, повышения квалификации специалистов, 2012. С. 17-19
5. Арпаханова Л. Я. 25 лет ингушской государственности: особенности формирования и развития // Современная научная мысль. М.: Научно-исследовательский институт истории, экономики и права, 2017. С. 67-74
6. Ахмадов Я. З., Хасмагоматов Э. Х. История Чечни в XIX-XX вв. М.: Путь, 2005. 996 с.
7. Бабич И. Мобилизация черкесов на горизонте Олимпиады 2014 года // Центральная Азия и Кавказ. Т. 15. Вып. 2. Lulea: CA and CC Press, 2012. С. 23-39
8. Веревкин С. Анализ ситуации в Ингушетии // Россия и мусульманский мир. М.: Институт научной информации по общественным наукам Российской академии наук, 2008. С. 74-77
9. Вольтер О. В. Ахмат-Хаджи Кадыров как политический лидер в современной России // Вестник Забайкальского государственного университета. Т. 22. № 4. Чита: Забайкальский государственный университет, 2016. С. 63-75
10. Гожева О. К. Об истории межэтнических отношений в Карачаево-Черкессии // Ученые записки Санкт-Петербургского имени В. Б. Бобкова филиала Российской таможенной академии. СПб., Санкт-Петербургский имени В. Б. Бобкова филиал государственного казенного образовательного учреждения высшего образования Российская таможенная академия, 2007. С. 230-236

11. Гуров В. А. Применение вооруженных сил Российской Федерации в наведении конституционного порядка на Северном Кавказе в 1994-1995 гг. // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. Исторические науки. Самара: Самарский научный центр Российской академии наук, 2021. С. 45-56
12. Даудов А. Х. У истоков осетино-ингушского конфликта // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 6. Вып. 3. СПб.: Санкт-Петербургский государственный университет, 2005. С. 87-94
13. Дементьева О.Е., Моргоева Д.Э., Нестеров А. В. Терроризм в Российской Федерации в 2002-2020 гг. // Постсоветские исследования. Т.5. № 2. М.: Центр исследований постсоветских стран, 2022. С. 220-231
14. Дзидзов В. Д. Историко-правовые проблемы народов Северного Кавказа в начале XXI века (анализ историографии) // Вестник Владикавказского научного центра Российской академии наук. Т. 8. № 2. Владикавказ: Владикавказский научный центр Российской академии наук, 2008. С. 6-14
15. Дзидзов В. Д. Влияние осетино-ингушского кризиса на этнополитические процессы в Осетии (90-е гг. XX в. – начало XXI в.) // Известия вузов. Северокавказский регион. Общественные науки. № 5. Ростов-на-Дону: Южный федеральный университет, 2012. С. 15-23
16. Евлоева Д. М. Осетино-ингушский конфликт (осень 1992 г.) // Вопросы науки и образования. Иваново: Олимп, 2018. С. 13-16
17. Елизаров Е. Д., Ибрагимов М. М. Эволюция восприятия личности Рамзана Кадырова российской общественностью // Приволжский научный вестник. № 9 (61). Ижевск: Самохвалов А. В. 2016. С. 9-17
18. Журавель В., Лебедев А. Второй штурм Грозного // Научно-аналитический журнал Обозреватель - Observer. № 8. М.: Институт диаспоры и интеграции (Институт стран СНГ) 2012. С. 38-45
19. Исаев Ш. Т. Ингуши и осетины в составе российского и советского государства (XVIII–первая половина XX в.): к предыстории конфликта 1992 г. // Государственное управление. Электронный вестник Выпуск № 92. Июнь 2022 г. М.: Факультет государственного управления Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова, 2022. С. 159-168
20. История Ингушетии. Ростов-на-Дону: Южный федеральный университет, 2012. 536 с.
21. История Северной Осетии. XX век. М., Наука, 2003. 632 с.

22. Какагасанов Г. И. Август-сентябрь 1999 года в Дагестане хроника военных событий // Acta Historica. Труды по истории, археологии, этнографии и обществознанию Т. 2. № 1. Махачкала: Институт истории, археологии и этнографии Дагестанского научного центра Российской академии наук 2019. С. 11-16
23. Карданова К. А. Миротворческая деятельность органов государственной власти Кабардино-Балкарской республики по урегулированию осетино-ингушского конфликта. // Вестник Адыгейского государственного университета. Вып. 3 (204). Майкоп: Адыгейский государственный университет, 2017. С. 58-64
24. Карпов Ю. Ю., Капустина Е. Л. Горцы после гор. Миграционные процессы в Дагестане XX – начала XXI вв. их социальные и этнокультурные последствия и перспективы Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, 2011. 448 с.
25. Кильметова Р.Р., Гайбараева Г. А. История становления и развития чеченского парламентаризма // Право и государство: теория и практика. Королев: Право и государство, 2018. С. 41-45
26. Киреев Р. Аспекты вооруженной борьбы с этносепаратизмом в Чеченской республике // Власть. № 5. М.: Власть, 2007. С. 23-27
27. Кисриев Э. Ф. Ислам и власть в Дагестане. М.: ОГИ, 2004 224 с.
28. Ковальская Г. Ахмат Кадыров не выбирал свой жизненный путь, он действовал по обстоятельствам // Россия и мусульманский мир. М.: Институт научной информации по общественным наукам Российской академии наук, 2003. С. 43-48
29. Корф О. Об особенностях медиасопровождения Первой Чеченской войны // Власть. № 10. М.: Власть, 2008. С. 50-54.
30. Кратов Е., Кратова Н. Ислам в Карачаево-Черкесской республике // Россия и мусульманский мир. М.: Институт научной информации по общественным наукам Российской академии наук, 2009. С. 39-65
31. Кучиев В. Д. История Осетии. XX век. Владикавказ, Ир, 2011. 255 с.
32. Ланда К. Г. Дагестан и геостратегия России на Каспии. Махачкала, Наука-Дагестан, 2012. 499 с.
33. Литвинова Т. Н. Чеченская революция 1991 г. и ее краткосрочные и долгосрочные последствия // Теория и практика общественного развития. № 4. Краснодар: ХОРС, 2013. С. 44-49
34. Лункин Р., Филатов С. Ислам в Карачаево-Черкессии и международный диалог // Научно-аналитический вестник Института Евроры Российской академии наук. № 1. М., Институт Европы Российской академии наук, 2018. С. 261-268.

35. Малашенко А. Рамзан Кадыров российский политик чеченской национальности. // Россия и мусульманский мир. М.: Институт научной информации по общественным наукам Российской академии наук, 2009. С. 66-77
36. Маркедонов С. Осетинская проблема: связанный конфликт // Европейская безопасность: события, оценки, прогнозы. М.: Институт научной информации по общественным наукам Российской академии наук, 2004. С. 10-13
37. Маркедонов С. Чеченизация Российской власти // Россия и мусульманский мир. М.: Институт научной информации по общественным наукам Российской академии наук, 2007. С. 28-35
38. Маркедонов С. Политическая ситуация в Ингушетии // Россия и мусульманский мир. М.: Институт научной информации по общественным наукам Российской академии наук, 2009. С. 52-64
39. Марков С. Задачи Рамзана Кадырова // Россия и мусульманский мир. М.: Институт научной информации по общественным наукам Российской академии наук, 2007. С. 35-38
40. Марков Е. А. Первая Чеченская война в материалах российских СМИ // Теория и практика общественного развития. Краснодар: ХОРС, 2011. С. 179-182
41. Меликова С. Первая Чеченская война (1994-1996) источники и факторы этнической мобилизации // Кавказ и глобализация. Т. 6. Вып. 3. Lulea: SA and CC Press, 2012. С. 84-93
42. Метелева С. Получиться ли из Карачаево-Черкессии вторая Чечня? // Россия и мусульманский мир. М.: Институт научной информации по общественным наукам Российской академии наук, 2003. С. 44-50
43. Молодикова И. Н. Мигранты с Северного Кавказа в ЕС проблемы интеграции и гендерных ролей // Наука. Инновации. Технологии. Ставрополь: Северо-Кавказский федеральный университет, 2015. С. 99-119
44. Мусайханов С. Исламский фактор в политических процессах Чечни // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. М.: Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации, 2011. С. 257-263
45. Мусайханов С. С. Шариатское государство в реалиях Ичкерии (Чечни) // Социология власти. М.: Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации, 2009. С. 72-80
46. Никаев Р. М. Взгляд на события осени 1992 г. 20 лет спустя // Вестник Владикавказского научного центра Российской академии

- наук. Т. 12. № 3. Владикавказ: Владикавказский научный центр Российской академии наук, 2012. С. 8-12
47. Осмаев А. Д. Общественно-политическая ситуация в Чеченской республике в 1996-1999 гг. // Известия Адыгейского государственного университета. Майкоп: Адыгейский государственный университет, 2008. С. 195-202
  48. Рау И. Проблема Панкисского ущелья в отношении России и Грузии времен чеченских войн (1996-2002) // Современная научная мысль. М.: Научно-исследовательский институт истории, экономики и права, 2020. С. 127-137
  49. Речкалов В. Реальный портрет Рамзана Кадырова // Россия и мусульманский мир. М.: Институт научной информации по общественным наукам Российской академии наук, 2007. С. 39-50
  50. Рошин М. Исламский фундаментализм на Северном Кавказе // Россия и мусульманский мир. М.: Институт научной информации по общественным наукам Российской академии наук, 2003. С. 73-81
  51. Сампиев И. Конфликт в Пригородном районе и г. Владикавказе сущность, роль государства, пути разрешения // Кавказ и глобализация. Т. 6. Вып. 3. Lulea: SA and CC Press, 2012. С. 69-84
  52. Сек Н. В., Какадий И. И. Этнополитический осетино-ингушский конфликт // Бюллетень науки и практики. Т. 5. № 7. Нижневартовск: Наука и практика, 2019. С. 298-303
  53. Слуцкий С. Террористическое подполье в Ингушетии // Россия и мусульманский мир. М.: Институт научной информации по общественным наукам Российской академии наук, 2011. С. 43-59
  54. Сошин Ю. Вечный враг. Образ России в чеченском самосознании // Вопросы национализма. М.: Род-инфо, 2010. С. 79-87
  55. Тишков В. В. Общество в вооруженном конфликте (этнография чеченской войны). М.: Наука, 2001. 552 с.
  56. Тумаков Д. В. Публикации иностранных журналистов в российских масс-медиа как источник по первой чеченской кампании 1994–1996 гг. // *Historia provinciae* – журнал региональной истории. Череповец: Череповецкий государственный университет, 2018. С. 87-118
  57. Тумаков Д. В. Радикальные исламисты в публикациях центральной прессы в период дагестанской кампании 1999 года // *Historia provinciae* – журнал региональной истории. Т. 5. № 1. Череповец: Череповецкий государственный университет, 2021. С. 217–255.
  58. Тумаков Д. В. Осетино-ингушский конфликт 1992 года в освещении российской центральной печати // *Historia provinciae* – жур-

- нал региональной истории. Т. 6. № 2. Череповец, Череповецкий государственный университет, 2022. С. 439–484
59. Ушпаров И. А. Спящий конфликт: интерпритации событий вокруг Пригородного района в Северной Осетии и Республике Ингушетия // Политическая наука. № 2. М.: Институт научной информации по общественным наукам Российской академии наук, 2020. С. 256–279.
  60. Ханбабаев К. В. Экстремизм в современной Чечне // Исламоведение. № 3. Махачкала: Дагестанский государственный университет, 2010. С. 104-119
  61. Хизриева Г. Вирдовые братства в Ингушетии // Россия и мусульманский мир. М.: Институт научной информации по общественным наукам Российской академии наук, 2006. С. 58-72
  62. Шайхаев Т. И. Политическая ситуация в Чеченской республике 1990-1991 гг. // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: История и политические науки. № 2. М.: Московский государственный областной университет, 2018. С. 132-142
  63. Шарафутдинова Э. Ф. Мусульманская молодежь Чечни и неправительственные религиозно-политические организации России и мусульманский мир. М.: Институт научной информации по общественным наукам Российской академии наук, 2007. С. 65-72
  64. Чакалиди Ф. Г. Формирование факторов кризиса политического управления в осетино-ингушских отношениях Власть. № 2. М.: Власть, 2018. С. 118-124
  65. Чибиров А. Л. О причинах вызвавших осетино-ингушское противостояние // Вестник Владикавказского научного центра Российской академии наук. Т. 14. № 3. Владикавказ, Владикавказский научный центр Российской академии наук, 2014. С. 20-26
  66. Чибиров Л. А. Первые шаги по урегулированию осетино-ингушского конфликта. Бесланское соглашение // Вестник Владикавказского научного центра Российской академии наук. Т. 16. № 1. Владикавказ: Владикавказский научный центр Российской академии наук, 2016. С. 21-26
  67. Цветкова В. Ф. Цена Чеченского конфликта (по материалам отечественной периодической печати) // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. СПб.: Российский государственный педагогический университет им. А. И. Герцена, 2008. С. 252-260
  68. Цветкова Т. Ф. Первая чеченская кампания (1994-1996 гг.): Хроника локального конфликта // Общество. Среда. Развитие (Terra Humana). СПб.: Астерион, 2011. С. 102-106

69. Цекиева Р. А. Чечня и Ингушетия возможно ли объединение // Вестник Челябинского государственного университета. № 31 (169). Право. Вып. 21. Челябинск: Челябинский государственный университет, 2009. С. 26–27.
70. Печоев И. Ингушетия в геополитике России на Кавказе // Власть. № 1. М.: Власть 2007. С. 50-53
71. Billingsley D. Fangs of lone wolf. Chechen tactics in the Russian-Chechen wars, 1994-2009. Solihull: Helion and co, 2013. 254 p.
72. Coene F. The Caucasus. An Introduction. London – New York: Routledge, 2010. XVI, 239 p.
73. Colombo R., Souleimanov E. A. Counterinsurgency warfare and brutalization. The second Russian-Chechen war. London – New York: Routledge, 2022. X, 110 p.
74. Evangelista M. The Chechen wars. Will Russia go the way of Soviet Union. Washington DC: Brookings institution press, 2002. XII, 245 p.
75. German T. C. Russian's Chechen war. London – New York: Routledge, 2003. X, 247 p.
76. King Ch. The ghost of freedom. History if Caucasus. Oxford: Oxford University Press, 2008. XXIV, 290 p.
77. Lieven A. Chechnya. Tombstone of Russian power. New Haven – London: Yale University Press, 2018. XII, 443 p.
78. Malko V. A. The Chechen wars. Responses in Russia and USA. Saarbrücken: Lambert Academy Publishing, 2015. X, 147 p.
79. Marshall A. The Caucasus under Soviet Rule. London – New York: Routledge, 2010. XIII, 387 p.
80. Oliker O. Russia's Chechen wars 1994-2000. Lessons from Urban combat. Santa Monica: RAND, 2001. XXV, 102 p.
81. Pokalova E. Chechnya's terrorist network. The Evolution of Terrorism in Russian's North Caucasus. Santa Barbara, Denver, Oxford: Praeger, 2015. XVI, 261 p.
82. Ware R. B., Kisriev E. Dagestan. Russian hegemony and Islamic resistance in Northern Caucasus. Armonk – London: M. E. Sharpe, 2010. XVI, 252 p.
83. Williams B. G. Inferno in Chechnya. The Russian-Chechen wars, the al-Qaeda myth, and the Boston marathon bombings. Lebanon: University Press of New England, 2015. XIV, 290 p.
84. Zurcher Ch. The Post-Soviet wars. Rebellion, ethnic conflict and Nationhood in Caucasus. New York – London: New York University Press, 2007. XII, 291 p.

Yaroslav Valentinovich Pylypchuk

Doctor of Historical Sciences

Senior Lecturer, Department of World History and Archeology

Faculty of History and Philosophy

National Pedagogical Dragomanov University

Kyiv, Ukraine

E-mail: pylypchuk.yaroslav@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9809-3166>

**“Powder cellar” of the Russian Federation
North Caucasus in the second half of the 20th century - the beginning
of the 20th century**

The article is devoted to interethnic relations in the North Caucasus in the second half of the 20th century. - at the beginning of the XXI century. The calmest regions of the North Caucasus were Karachay-Cherkessia and Kabardino-Balkaria. There was rivalry between the Karachais and the Circassians, but it never grew into a war. Balkars in the 90s XX century, they wanted to create an independent republic. In Karachay-Cherkessia, the Karachays dominate the Circassians, and in Kabardino-Balkaria, the Kabardins over the Balkars. Much more difficult situation in North Ossetia. Before the deportation in 1944, the Ingush inhabited the Prigorodny district. The Ossetian-Ingush contradictions resulted in an open conflict in the fall of 1992. In this conflict, the imperial metropolis took the side of the Ossetians. In the future, Moscow tried to smooth out the Ossetian-Ingush contradictions. However, the conflict is now in a frozen state and the weakening of Russia may lead to a new Ossetian-Ingush conflict. The creation of an independent republic became a reality for Ingushetia in 1992. Since that time, Ingushetia had to defend its independence from the Chechens in 2009. Chechens in 2012 and 2018. put pressure on the Ingush trying to achieve concessions from them. Chechnya was the only republic that, in 1991, agreed to actually become an independent state. Chechnya was de facto an independent state in 1992-1994. An attempt by the Russians to return Chechnya to their sphere of influence by the forces of the Chechen opposition in 1994 was unsuccessful. New Year's assault on Grozny in 1994-1995. was one of the significant Russian defeats. The Chechens waged an asymmetric war in 1995-1996. partisan methods. In the summer of 1996, the Chechens actually defeated the Russian Federation, as a result of which the Khasavyurt agreements were concluded. The young Chechen state was torn apart by contradictions. A. Maskhadov was only a nominal president, the Akhmadovs created a Wahhabist enclave in Urus-Martan, the Kadyrovs and the Amadaev brothers were in fact local

---

princes in Tsentoroy and Gudermes, S. Raduev and Sh. Basaev had great weight. The invasion of Dagestan in August-September 1999 gave Russia a pretext to end Chechnya's independence. The phase of active confrontation lasted from autumn 1999 to summer 2000. After that, the insurgency phase began, which lasted from 2001 to 2006. In the future, the Chechens switched to the practice of terrorist attacks. Dagestan was actually led by the old Communist Party elite. In the republic, the strongest positions are held by the Avars and Dargins, who challenge each other for power over the republic. The Soviet practice of moving from the mountains to the plains led to the fact that the Dargins and Avars occupied part of the lands of the Kumyks, Nogais and Terek Cossacks. In fact, in Dagestan now there are strong contradictions between the mountainous and lowland ethnic groups. Conflicts in the zero years of the XXI century. it was possible to put out the negotiations of authoritative leaders of the peoples.

Ярослав Валентинович Пилипчук

Доктор исторических наук, старший преподаватель кафедры всемирной истории и археологии историко-философского факультета Национального Педагогического университета им. М. П. Драгоманова, Киев, Украина

E-mail: pylypchuk.yaroslav@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9809-3166>

От Баркука до Туманбая II. Черкесские мамлюки в Египте

Данная статья посвящена истории мамлюкского государства на Ближнем Востоке в период доминирования черкесской династии. Приход к власти черкесских мамлюков-бурджи был подготовлен эпидемиями чумы, сокращением потока тюркских рабов вследствие исламизации населения Золотой Орды и внутренними склоками между мамлюками-кыпчаками. Первый черкесский султан Баркук был вынужден вести жесткую борьбу за власть против Йалбуги ан-Насири и Минташа прежде чем черкесы утвердились на престоле в Каире. Баркук наладил связи с государствами Османов и Джелаиридов, а также с Золотой Ордой. Приемник Баркука султан Фарадж оказался слабым правителем и в его правление Египет пережил внутренний политический кризис, эпидемии и вторжения чагатаев. Стабилизировать ситуацию смог султан Шейх, который обуздал бедуинов и вынудил караманских беев покориться мамлюкам. При Барсбае Мамлюкский султанат осуществлял активную внешнюю политику. Было осуществлено несколько удачных морских рейдов против Королевства Кипр, а также мамлюки вели войну с туркманской конфедерацией Кара-Коюнлу. Бей Карамана и Зулкадыра признавали свою зависимость от Каира. Султан Джакмак подавил восстания мамлюкских эмиров и направил флот под командованием Инала против госпитальеров с Родоса. Султан Инал участвовал в усобице в королевстве Кипр. Хушкадам продолжил курс Инала во внешней политике. Временем наибольшего могущества мамлюков стало правление Каитбая. При нем мамлюки смогли выйти победителями из череды конфликтов с османским султаном и беями Зулкадыра. Доходы мамлюков росли. Также удалось обуздать мамлюков. Только в конце правления Каитбая система утратила стабильность. Период 1496-1501 гг. был периодом кризиса из которого вывел страну Кансу ал-Гаури, последний великий султан. Чтобы усмирить оппозицию ему пришлось прибегать к жестким мерам. Кансу столкнулся с вызовами которых не было перед предыдущими султанами. Проникновение в Индийский Океан португальского флота вынудило султана тратить большие деньги на содержание флота. Кроме того, португальцы уничтожили мамлюкскую монополию на торговлю пряностями. В 1516 г. пора-

жение при Мардж-Дабике в котором погиб Кансу символизировало конец мамлюкского доминирования на Ближнем Востоке. Сопrotивление оказное Османам со стороны Туманбая II в 1516-1517 гг. и мамлюкское восстание 1521 г. Джанберди ал-Газали было агонией режима мамлюков. С 1521 по 1707 г. реальное управление землями мамлюков находилось в руках Османов. В XVIII в. Египтом правили грузинские мамлюки.

Кавказ всегда был регионом, который был важен в плане торговли и политики. На его территории проживало воинственное население. История кавказцев не ограничивалась только своей родиной. Кавказцы сыграли большую роль в истории таких стран как Ирак и Египет. Собственно данная статья будет посвящена истории черкесских мамлюков. Мы рассмотрим историю черкесского доминирования в Египте и Сирии. В период правления в этих регионах черкесских мамлюков правители Каира противостояли могущественным соперникам Тимуридам, туркоманским конфедерациям и Османской империи. Черкесы в этих войнах покрыли себя славой. Российская историография проблема представлена исследованиями Е. Зеленева, Т. Рыженковой и М. Илюшиной. С. Хотко представляет черкесскую историографию. Работы Дж. Муслу и И. Миргалеева относятся к тюркской историографии проблемы. Среди арабов историей мамлюков занимались А. Ельбэндари и А. Л. С. Марсо. В еврейской историографии вопросами мамлюков занимались Д. Айалон, Е. Аштор, Й. Коби. Западная историография представлена работами Д. Кречелиуса, Ж. – К. Гарсена, П. Холта, Н. Луза, У. Муира, К. Петри, М. Винтера. Заданием этой статьи является исследование истории черкесов на Ближнем Востоке в период 1382-1523 гг.

Приход черкесских мамлюков к власти. После того как Хулагуиды прекратили военные действия против Мамлюкского султаната мамлюки-бахри по сути начали утрачивать свое значение в султанате. Мамлюки осуществляли эпизодические набеги на Киликийскую Армению и Нубию, которые не могли по могуществу сравниться с монголами и крестоносцами. Поход крестоносцев с Кипра на Александрию в 1365 г. обозначил кризис мамлюков-бахри, которые происходили из кыпчаков. Упало и значение султанов. Из правивших после ан-Насира Мухаммеда двенадцати султанов-бахри только ан-Насир Хасан оказывал влияние на события в государстве. Власть находилась в руках могущественных эмиров, которые организовывались в клики. Могущество бахри также было подорвано эпидемиями чумы и следовавшим за ним голодом. В 1359 г. мамлюкский султанат поразил финансовый кризис обусловленный нехваткой золотых монет

и недостатком экспорта. Во внешней торговле было негативное saldo. На этом фоне и происходило возвышение Баркука. В 1361 г. мамлюкский эмир Йалбуга убил ан-Насира Хасана. Йалбуга стал регентом при ал-Ашрафе Шабане. Также при его дворе большую роль играл эмир Аргун. Ал-Ашраф Шабан правил до 1377 г., когда совершил паломничество в Мекку и там был убит заговорщиками. Баркук не был султанским мамлюком, а был мамлюков эмира Йалбуги ал-Йахьяви. Баркук был доставлен в Египет работоторговцами в 1363 и 1364 гг. До того как Баркук стал мамлюком он был чабаном и происходил из рода Каса. Исторической родиной Баркука было Центральное или Западное Закубанье. Он был захвачен в рабство генуэзцами на черкесском побережье и продан в рабство в Каффе. Черкесским именем Баркука было Малихук. Спрос на черкесских рабов обуславливался тем, что они не были мусульманами. В то же время число рабов из тюрок сокращалось поскольку от Узбека до Эдиге тюркское население Дешт-и Кыпчака стремительно исламизировалось, а мусульман в рабство не можно было продавать. Черкесы еще в конце XV в. были или язычниками или исповедовали христианство в синкретичной форме. Отдельные племена враждовали между собой и поставляли живой товар после набегов на соседей. Нужно также упомянуть, что черкесские семьи могли продавать своих детей в рабство из-за бедности. В конце XIV в. процент кавказских рабов в числе рабов поставляемых из причерноморья достигал от одной пятой до одной третьей. Больше продавали только славянских рабов. Османская экспансия также обусловила продажу в рабство и греков. Рынками работоторговли были Воспоро, Каффа и Тана. В 1377-1381 гг. Египтом формально правил ал-Малик Мансур за которого фактически правили мамлюкские эмиры. В 1376 г. умер от чумы Таш-Тимур. В 1378 г. Баркук достиг должности атабака ал-аскера и стал одним из старших эмиров. Баркук имел две нисбы. Первая его нисба это ал-Йалбугави поскольку он был мамлюком Йалбуги ал-Йахьяви. Вторая его нисба была ал-Усмани. Усманом назывался купец который купил его в Каффе у генуэзцем. Отцом Баркука был Анас ал-Джаркаси. Еще в 1377 г. он купил 5 тыс. черкесов и сделал из них мамлюков. В 1379 г регентами при султানে стали черкесы Баркук и Берек мамлюки Йалбуги ал-Йахьяви. В 1381 г. Баркук разделался с Береком. В 1382 г. Баркук был провозглашен мамлюками султаном. Он разделался с шестилетним ас-Салихом Хаджи. Баркук сразу столкнулся с мятежами эмиров в Сирии подобные тем, которые подавлял Бейбарс в XIII в. Символично, что Баркук принял мусульманское имя ал-Малик аз-Захир, которое носил Бейбарс. Баркук разделил Египет на три

наибства, а также восстановил роль султанских мамлюков в государстве, что бы противостоять растущей силе бедуинов. Берберы-хаввара из Дельты были перемещены в Верхний Египет дабы держать бедуинов в узде. С 1383 г. курды и кыпчаки пытались свергнуть власть черкесов при помощи аббасидского халифа ал-Муватакиля. Последний вступил в переговоры с эмирами Куртом и Ибн Кутлук-Тимуром. Заговор был раскрыт. Курта казнили, а Ибн Кутлук-Тимура заточили в самую страшную каирскую тюрьму Хизанат Шамаиль. Ал-Муватакиля арестовали и заточили в одну из башен цитадели города. Халифом был назначен ал-Васик, который занимал эту должность до 1386 г. В 1384 г. наибом Халеба был Йалбуга ан-Насири. На протяжении полугода Баркук соблюдал статус-кво. Потом Баркук сместил Йалбугу с должности. Йалбуга временно смирился с этим. Черкесских мамлюков Баркук подчинил дивану ал-муфраду. Механизм закупки большего количества мамлюков для захвата власти потом были использованы султанами Шейхом и Татаром. Финансовые возможности эмиров позволяли осуществить большие закупки. Потом они как султаны консолидировали в своих руках финансовые потоки. В 1386 г. Баркук отправил послов к османскому султану Мураду I и поздравил его в связи с победами над христианами. В том же году часть мамлюков устроила заговор против султана. Однако он был раскрыт, а его зачинщик Темир-Буга ал-Хаджиб был казнен. В 1387 г. мамлюки вынудили бея Эретны Гази Бурхан ад-Дина признать власть Каира. В том же году Баркук вызвал к себе Йалбуга. Последний имитировал покорность и за это был одарен султаном. Против Баркука выступил Минташ из Малатьи. Когда Йалбуга прибыл в Халеб против него выступил атабек войска Судун ал-Музаффари. В 1388 г. Баркук сместил с должности евнуха Бахадура. В 1389 г. Баркук планировал вызвать к себе Йалбугу ан-Насири, чтобы сместить его с должности. Однако Йалбуга отказался это сделать и это послужило предлогом для начала усобицы. Чтобы обеспечить себе верность эмиров Баркук щедро одарил их перед походом. Все потомки Калавуна были арестованы и изолированы. В Сирию был отправлен отряд султанских мамлюков, который проник сначала к Газе. Там черкесские мамлюки арестовали местного мамлюкского наместника из числа тюрок. Это насторожило тюрок Дамаска. Многие из них покинули город и присоединились к Йалбуге ан-Насири. Йалбуга собрав войска двинулся из Халеба в Дамаск. В двух битвах Баркук разбил Йалбуга. Но в третьей битве два эмира Баркука изменили султану и перешли на сторону Йалбуги. Пленных черкесов Йалбуга заточил в тюрьмы Баальбека. Йалбуга въехал в Дамаск с

триумфом. Когда весть о поражении Баркука достигла Египта, то в Каире начались погромы. Перешедший на сторону Йалбуги Инал ал-Йусуфи занял Рамалу и Газу и реально угрожал Египту. В 1389 г. Йалбуга провозгласил султаном принца из династии Калавунидов. На некоторое время власть мамлюков-бахри из кыпчаков была восстановлена. Баркук был схвачен и доставлен в Керак. Однако против Йалбугим выступил Минташ. К Минташу примкнули мамлюки Баркука. В августе 1389 г. начались столкновения. Йалбуга оказался в меньшинстве. Йалбула ан-Насири был схвачен и заточен в тюрьму. Мамлюки Баркука надеялись на то, что Минташ освободит их лидера, но их надежды оказались напрасными. При поддержке своих людей Баркук был освобожден из тюрьмы в Кераке и направился к Дамаску. Минташ правил как тиран и требовал 100 тыс. дирхемов от главы коптов и 50 тыс. дирхемов от главы евреев. Минташ направил свою армию в Сирию. Но как только она покинула в Египте, Бута ат-Тулутамури сбросил власть Минташа в Египте и провозгласил, что султаном Египта является Баркук. В Сирии же Баркука поддержал Йалбуга ас-Салими, который освободил содержащихся в сафадской тюрьме эмиров Баркука. В битве которая состоялась 2 января 1390 г. Баркук разбил войска Минташа. В 1390 г. Баркук восстановил на престоле халифа ал-Муваатакиля стараясь заручиться поддержкой мусульман. В июле 1391 г. Минташ был вынужден бежать к бедуинам и Йалбуга ан-Насири преследовал его до Халеба. Минташ продолжал сопротивление до 1393 г. Баркук нашел общий язык с общиной друзов в Южном Ливане. В 1382 г. друзья Танухидского эмирата боролись против генуэзских пиратов. Попытка европейцев овладеть Бейрутом была неудачной. Им удалось ограбить только Сидон. В 1391 г. Баркук написал письмо султану Байазиду I с просьбой заступиться за мусульман взятых в плен генуэзцами в Каффе. В 1392 г. Баркук направил османскому султану подписаную халифом инвестиру. Байазид в знак вежливости назвал себя рабом Баркука. Также мамлюкский султан писал бею Карамана Ала ад-Дину. В 1394 г. Баркуку написал письмо Тимур. В ответ Баркук его оскорбил назвав его ангелом смерти. В 1394 г. мамлюки столкнулись с туркманами Кара-Коюнлу на Евфрате поскольку поддерживали Ахмеда б. Шех-Увейса Джелаирида. Также Баркук заключил альянс с золотоордынским ханом Токтамышем и беем Эретны. В это время бей Карамана был вынужден покориться Османам и стать их вассалом. Ибн Тагриберди указывал, что мамлюки вступили в союз с Османами. Байазид обещал мамлюкам 200 тыс. войско против Тимура, что есть конечно большим преувеличением. В 1397 г. Байазид нанес большое пораже-

ние бею Карамана Ала ад-Дину. В 1399 г. в возрасте 60 лет Баркук скончался от дизентерии. Престол от него унаследовал его сын от греческой женщины Фарадж. Окружение султана составляли два старших эмира Тагриберды, Айтамуш, эмир Байбарс который был начальником канцелярии. Байбарс был кузеном Фараджа. В 1399 г. состоялось столкновение между Османами и черкесскими мамлюками. Турки заняли Зулкадыр и часть Киликии с Малатьей, которая принадлежала мамлюкам. Еще одной проблемой для мамлюков стали чагатаи. Эмир Тимур в 1400 г. взял Халеб. Гарнизон этого города не получил подмоги и сражался сам против превосходящих сил Чагатаев. В начале 1401 г. пал Дамаск. При султани Фарадже сирийские мамлюкские эмиры фактически стали независимыми правителями. Пользуясь тем что основные мамлюкские силы в Сирии бунт подняли бедуины в Верхнем Египте и налоги фактически не поступали из этого региона. В 1402 г. османы и чагатаи столкнулись в битве при Анкаре. Байазид был разгромлен Тимуром, а Османская империя на пару десятилетий распалась на части. В 1403 г. в Египте был голод из-за низкого уровня Нила в том году. С 1399 г. страну поразил внешнеполитический кризис. Сторонники Фараджа выступили против Айтамуша. На стороне Айтамуша выступил Тагриберды и большая часть мамлюков Баркука. В двух сражениях близ Газы мамлюки-ветераны были разбиты, а Айтамуш и другие омандиры были убиты. Тагриберды остался благодаря заступничеству Ширин, которая приходилась Фараджу сестрой. С 1399 по 1404 гг. продолжались конфликты между мамлюкскими эмирами. В 1403 г. султан Фарадж подписал союзный договор с магистром госпитальеров Филибером де Найаком против Тимура. Госпитальеры после падения Смирны под ударами чагатаев удерживали на анатолийском побережье крепость Петролио (Бодрум). В том же 1403 г. генуэзцы предприняли рейд на Триполи. Друзья смогли выбить генуэзцев с улиц города. Генуэзцам пришлось довольствоваться ограблением Сидона. Госпитальерам позволялось воссоздать госпиталь в Иерусалиме и жить в этом святом городе. В 1404 г. при султани Фарадже высокого положения достиг Йашбак. Он принимал решения о назначении и смещении эмиров. Однако большим влиянием пользовались Инал-бей и Байбарс. В ноябре 1404 г. Йашбак пожелал смещения Инал-бея с должности, на что Фарадж ответил отказом. Йашбак прямо выступил против султана. Фараджа же поддержали Инал-бей и Байбарс. Йашбак бежал из Египта в Сирию, где нашел укрытие при наебе Дамаска эмире Шейхе. В июне 1405 г. Шейх выступил против султана. Войска Фараджа были разбиты и Шейх с Йашбаком вступили в Египет.

Султан был вынужден отправить в отставку Инал-бея. Самого Фараджа эмиры обвиняли в том, что он высказывает благоволение не черкесам, а грекам. Видя все это, Фарадж амнистировал Инал-бея и приказал ему вернуться в Каир. Летом 1405 г. Фарадж оставил государство и на престол взошел его брат Абд ал-Азиз, который проправил пару месяцев осенью 1405 г. При нем атабеком стал Байбарс. Фарадж сместил своего малолетнего брата в конце ноября 1405 г. На протяжении двух лет Фарадж перебил эмиров, которые составляли оппозицию. Уцелел эмир Шейх в Сирии. В 1405 г. страну поразила эпидемия чумы. В том же году халифом при мамлюкских султанах стал ал-Мустаин. В 1405 г. возвысились эмиры Шейх и Джакам. В 1407 г. Джакам был убит в войне против Шейха. Новым противником Шейха стал Яшбаг аш-Шабани. Яшбак был разбит войсками Шейха в битве при Баальбеке. В 1410 г. против султана Фараджа восстали жители Каира. В 1411 г. Фарадж назначил наибом Дамаска Тагриберди, что вызвало недовольство черкесских мамлюков. Шейх в 1411 г. атаковал Египет и взял Каир. В 1412 г. на стороне Фараджа выступил эмир Новруз ал-Хафиз. Однако в феврале 1412 г. против султана восстали жители Каира. Фарадж был вынужден бежать в Сирию к своему другу Тимурташу. Собрав войско он сразился с Шейхом под Баальбеком. Войско султана было разбито, а сам он ранен. Тагриберди скончался. Тимурташ попал в плен. В 1412 г. Шейх и Новруз сделали султаном халифа Мустаина. Мустаин отнесся серьезно к этой уловке эмиров. В результате он проправил всего полгода, после чего был устранен [Muslu 2017, p. 64-85; Зеленев 1999, с. 143; Northrup 1998, p. 286-289; Garcin 1998, p. 290-292; Илюшина 2016б, с. 47-52; Миргалеев, Нуранев 2003, с. 183-187; Muir 1896, p. 105-128; Илюшина 2013, с. 32-43; Хотко 1997, с. 63-66; Holt 1986, p. 178-181; Barker 2019, p. 125-128, 141-150; Ashtor 1983, p. 110-111; Petry 2022, p. 57-64; Захаров, Чибисов 2009, с. 386; Abu-Izeddin 1984, p. 163-165].

Султаны Шейх, Барсбай, Инал. В ноябре 1412 г. Шейх стал султаном. В 1413 г. туркмены Кара-Коюнлу атаковали мамлюкское пограничье в Сирии, что сказалось на торговле мамлюков с европейцами. В марте 1414 г. в битве при Дамаске Шейх разбил войско Новруза. В 1415 г. султан сместил нелояльных сирийских губернаторов. В 1416 г. европейцы совершил пиратский рейд и разорили Яффу. В плен было взято более 500 мусульман. В том же году каталонские пираты напали на Александрию. В 1417 г. в Каир прибыло посольство от бея Карамана, который заверил султана в своей преданности. В честь Шейха читали хутбу и чеканили монеты с легендой в честь Шейха. Однако это был ситуативный союз. В 1417 г. чиновник султана Шейха

устадар Фахр ад-Дин Абд ал-Галани совершал нападения на коптов. В 1418 г. караманские туркманы осадили Триполи и Тарс. Шейх совершил поход против эмиров Тарса и Халеба которые восстали против власти султана. Мамлюки направили войска в Караман и в 1419 г. взяли город Нигде. Потом мамлюки подступили к Ларенде. Караманский бей Мехмед II попал в плен, а его сын Мустафа был убит. Караманский бей в 1420 г. был доставлен в Каир. Власть в Карамане было передана брату Мехмеда Али, который взял город Конья. Пользуясь ситуацией в 1418 г. Кара-Коюнлу опустошили ряд провинций в Сирии. В 1419 г. Ибрахим б. Шейх разбил туркманов в битве под Кайсери. В период с 1401 по 1415 гг. черкесские мамлюки не контролировали Верхний Египет. Султан и эмиры не могли собрать доходов из этого региона. Облегчением стало только то, что ряд анатолийских бейликов восстановил свою независимость от Османов. Мамлюки смогли восстановить свои позиции. В 1415-1417 и 1420 гг. Египет был снова поражен чумой. Шейх старался укрепить свою власть стараясь противопоставить черкесам тюрок. Шейх доверил своего сына Ахмеда тюркскому атабегу Ахмеду Татару. После смерти Шейха Татар бывший одним из влиятельных эмиров женился на вдове умершего султана. Но этот Татар умер через три месяца. Ему наследовал его сын Мухаммед. Мухаммеда опекал Барсбай. Против Мухаммеда выступили атабек Джанибек. Джанибек выступил в союзе с наибом Дамаска в 1422 г. Против них выступил Барсбай. Желая увеличить свою популярность Барсбай издал декреты против евреев и коптов. Джанибек был заточен в тюрьме в Александрии из которой однако бежал в 1423 г. Против Барсбая восстал наиб Сафеда, но примирился с Барсбай, когда тот дал ему во владение Триполи. Однако это был обманный маневр и когда, тот прибыл к султану, его заточили в тюрьму и убили. Так же расправился Барсбай и с бунтующим наибом Дамаска. Постоянные войны чагатаев с туркманами Кара-Коюнлу и Ак-Коюнлу сделали Красное море самым безопасным путем торговцев шедших в Индию и Китай. Таможня мамлюков находилась в Джидде. Султан установил свою монополию на продажу пряностей. Мусульманские купцы из клана ал-Карими обвиняли Барсбая в том, что он действовал на руку европейцам. Мамлюки тщательно охраняли караваны в Хиджазе. В 1424 г. европейские пираты осуществили рейд на Триполи. В 1424 г. Барсбай осуществил пиратский рейд флота на Лимасол в Королевстве Кипр. Осенью 1425 г. он совершил повторный рейд и на этот раз разорил Фамагусту, Ларнаку и Лимасол. В 1426 г. в ходе нового рейда на Лимасол и Ларнаку в плен к мамлюкам попал кипрский король Жан де Лузиньян. Его пленение

было важно еще и потому что Лузиньяны были титулярными королям Киликии после падения Киликийского Армянского царства в 1375 г. В кампании участвовало 100 мамлюкский судов. Кипр был оккупирован и мамлюки ушли из него только тогда, когда получили от Лузиньянов согласие на выплату дани. Киприоты будут платить дань до направления королевы Шарлотты. В 1428-1429 гг. каталонцы снова атаковали Александрию. Арагонский король Альфонсо V был заклятым врагом мусульман. Каталонские пираты в Восточном Средиземноморье грабили марроканцев, алжирцев, тунисцев, а в Восточном Средиземноморье мамлюков и триполитанцев. Каталонцы в пиратских рейдах кооперировались с генуэзцами и госпитальерами с Родоса. Госпитальеры предоставляли на Родосе гавани арагонскому флоту. Также каталонцы имели гавани на территории Афинского герцогства. Это владение с 1311 по 1387 гг. находилось под власть Барселонского дома. В открытом море они нападали на торговые судна. Иногда они делали дерзкие рейды на мусульманские порты. В 1432 г. Арагон воевал против Туниса, но атаковал и мамлюкские корабли. В 1434 г. каталонцы атаковали побережье Египта и Сирии. В 1436 г. каталонцы снова напали на мамлюкские судна на рейде у Абукира. Пиратство европейцев приводило к тому, что венецианцев и генуэзцев периодически арестовывали в мамлюкских владения. Таласократии (морские республики) Генуя и Венеция были основными коммерческими партнерами мамлюков и доставляли им живой товар из Черкессии. Также торговали с мамлюками флорентийцы и пизанцы. В 1423 г. Барсбай восстановил контроль султана над Меккой, шериф которой во времена усобиц отпал от мамлюков. Выкуп заплаченный за короля размером в 300 тыс. динаров дал возможность мамлюкам чеканить новую золотую монету. Под контролем мамлюков находились и важные порты Джидда и Аден. Мамлюки монополизировали торговлю перцем. Барсбай сократил срок обучения мамлюков до 12-18 месяцев и быстро мог поставить в строй новых солдат. Однако новобранцы часто бывали непокорными и тогда Барсбай сделал ставку на ветеранов. В 1429 г. в одном из своих рейдов против туркманов Кара-Коюнлу мамлюки захватили Урфу. В ответ на это Кара-Йолук в 1430 г. разорял сирийское пограничье мамлюкского султаната. В 1431-1433 гг. Барсбай наладил контакт с Тимуридом Шахрухом. Этот ситуативный союз был направлен против туркманов Ак-Коюнлу и Кара-Коюнлу. В 1432 г. с владениями мамлюков в Индийском океане установил связь китайский адмирал Чжан Хэ, который добрался до Сомали и Йемена. В 1433 г. Барсбай совершил поход против столицы Ак-Коюнлу города Амиды. Мамлюки не взяли го-

род, но вынудили туркманов признать вассалитет от себя в 1434 г. В 1434 г. мамлюки вынудили беев Карамана и Зулкадыра признать вассалитет от султаната. В 1435 г. Джанибек начал смуту против Барсбая. Он пришел с войсками Кара-Коюнлу и Зулкадыра. В войне против Барсбая Джанибек нашел свою смерть в 1438 г. В 1436 г. население Каира восстало против мухтасиба Бадр ад-Дина ал-Айни, который был доверенным лицом султана Барсбая. В июне 1438 г. Барсбай умер. В 1438 г. молодые мамлюки пытались взять власть прикрываясь сыном Барсбая ал-Маликом ал-Азиза Юсифом. Воспользовавшись этим власть захватил Джакмак в 1438 г. Он взошел на престол в возрасте 35 лет. Джакмаку противостоял Киркмаш, но тот был разбит. Выступивший на стороне ал-Малика ал-Азиза Юсифа наиб Халеба тоже был повержен, но в 1439 г. Самого ал-Малика ал-Азиза Юсифа же доставили в Александрию и жестко за ним надзирали. Бывших бунтовщиков из Халеба и Дамаска направили на юг Египта, воевать против бедуинов. В 1439 г. против власти султана в Дамиетте восстали суфии. Шейх Абд ар-Рахман требовал, чтобы султан вооружил народ против европейских пиратов. В том году каталонцы напали на Розетту. В 1440 г. против чиновника Джакмака по имени Убайд Ибн ал-Акада восстали жители Дамаска. В ходе восстания был убит администратор Ибн ал-Насу. В середине государства он назначил кяшифов (инспекторов), которые контролировали губернаторов, а также надзирали над бедуинами. В 1440 г. флотилия мамлюков из 18 галер напала на госпитальеров. Мамлюки напали на остров Шатору (Кастеллоризо), который находился близ Родоса. Флотилия магистра Ордена Жана де Ластика вступил в бой с мамлюками. В сражении госпитальеры потеряли 70 воинов, в то время как мамлюки потеряли 700 человек. В 1444 г. мамлюки осуществили более масштабное вторжение. Мамлюки заблокировали гавани Родоса. Столица госпитальеров на Родосе была осаждена на протяжении 40 дней. Однако мамлюкский адмирал Инал, не смог добиться успехов на Родосе. В 1445 г. был заключен мир по которому стороны освобождали военнопленных. Госпитальеры и дальше нападали на судна, которые нарушали папский запрет на торговлю с Египтом. В Верхнем Египте берберы-хаввара фактически создали государство в государстве. Джакмак правил с 1438 по 1453 гг. Он титулировал себя султаном ислама и мусульман, имея в виду власть мамлюков над святыми городами мусульман. После его смерти мамлюки-новобранцы попробывали объединиться вокруг персоны сына Джакмака. В 1451 г. халифом при Джакмаке стал ал-Каим. В 1451 г. каталонцы совершили рейд на Тир. Власть после смерти Джакмака в 1453 г. принял его сын

Усман сын от жены гречанки. Вступив на престол он расправился с везирем, что вызвало восстание эмиров. После недели осады цитадели Каира мамлюки во главе с Иналом сместили Усмана. Инал был тем адмиралом который совершил рейды на госпитальерский Родос в 1440 и 1442 гг. Инал стал мамлюком еще во времена Баркука. В 1453 г. Ал-Каим поддержал эмира Инала. Последний захватив власть отправил халифа в ссылку в Александрию. Он удалил от престола бывших людей Барсбая. В 1455 г. против Инала восстали эмиры, но их бунт был подавлен. В 1457 г. Инал направил карательную экспедицию в Караман в ответ на набег караманских туркманов на Сирию. Мамлюки заняли Адану и Тарс. Мамлюки одержали победу над отрядами караманского Ибрагим-бея. В 1459 г. Инал поддержал никосийского архиепископа Жака II **против кипрской королевы Шарлотты**. Шарлотта была дочерью от брака кипрского короля Жана III де Лузиньяна и Елены Палеогини. Эта чета не оставила мужских потомков, поэтому и Жак II Бастард рожденный вне брака (от Мариетты де Патрас) мог оспаривать престол. Мамлюки достигли только частичного успеха, поскольку Шарлотту поддерживали король Савойи и папа римский. В 1461 г. мамлюки совершили пиратский рейд на Кипр. Нужно отметить, что в это время Кипр платил дань мамлюкам. В 1461 г. вокруг личности сына Инала Ахмеда объединились мамлюки-новобранцы. Однако против него выступили два эмира-ветерана атабек Хушкадам и Джаным наиб Сирии. Ахмед смог поправить только четыре месяца после чего был сослан в Александрию, где и провел последующие года. Мамлюки провозгласили грека Хушкадама султаном и он принял имя аз-Захир. Против него в Сирии собрал войска Джаным. На сторону последнего встали мамлюки Дамаска. Хушкадам смог победить Джаныма и вытеснил его во владения Ак-Коюнлу. В 1463 г. Хушкадам заручился дружбой арабских шейхов. В 1461-1463 гг. мамлюки при Хушкадаме продолжали оказывать помощь Жаку II Бастарду на Кипре. В 1462 г. Хушкадам был вынужден отражать нападения бедуинов на Верхний и Нижний Египет. В 1467 г. бедуины беспокоили теперь не только Египет, но и сирийские владения мамлюков. После смерти Хушкадама в 1467 г. на два месяца захватил власть черкес Йалбай, который был атабеком [Muslu 2017, p. 86-118; Зеленев 1999, с. 143-149; Garcin 1998, p. 292-295; Muir 1896, p. 129-172; **Илюшина 2019, с. 56-58; Хотко 1997, с. 66-70; Elbendary 2015, p. 145-146, 166-169, 174, 176, 179; Holt 1986, p. 181-195; Ashtor 1983, p. 225-226, 278, 295, 302, 311; Petry 2022, p. 65-76; Захаров, Чибисов 2009, с. 386-388; Abu-Izeddin 1984, p. 166; Mouawad 2009, p. 31-35].**

Последние великие султаны. Каитбай и Кансу. Соперником Йалбая был Тимур-Буга грек по происхождению. В декабре 1467 г. эмиры провозгласили султаном Хаирбака, но тот был смещен Каитбаем. Его правление стало апогеем власти черкесских мамлюков. Каитбай был мамлюком Барсбая. Каитбай был посредником между группой эмиров возглавляемой Азбаком и давадаром Яшбаком Мин Махди. Первые годы его правления отметились политической турбулентностью. Мамлюки бунтовали до 1473 г. В 1472 г. мамлюки убили группу коптов. Каитбай смог навести порядок. Бунтарей он направил на границу с Османами. Это проредило их ряды. Также Каитбаю помогла чума 1477 г., которая унесла жизни многих мамлюков. В 1477-1478 гг. султан лично проинспектировал состояние крепостей и гарнизонов. При Каитбае вторым давадаром был Танибек Кара. Последний мог влиять на распределение доходов. Танибек был женат на внучке султана ал-Ашрафа Инала. Вторым эмиром султанских конюшен был Джанибек ал-Алаи Хабиб, который ранее служил султану Иналу. Когда Каитбай пришел к власти он укрылся во владениях Османов. Каитбай позволил ему вернуться и брал его в инспекционные поездки. Мухтасибом был Йашбак ал-Джамали. Он мог назначать квартальных старост и наказывать тех кто нарушил закон. В 1468 г. османские войска заняли бейлик Караман. В 1473 г. Йашбак побывал с посольством в Османской империи и поздравил Мехмеда II Фатиха с победой над Ак-Коюнлу под Башкентом. Йашбак ал-Джамали был женат на родственнице Каитбая. Йашбак мин Хайдар были вали и держал под своим контролем полицию Каира. Он мог проводить аресты и наказания. Шахин ал-Джамали был назначен наместником Джидды. Он был женат на внучатой племяннице Мугл Фатиме. Мугл была вдовой Джакмака. Алмас ал-Мухаммади ал-Ашрафи был уstad ас-сухбом, то есть эмиром который был главным поваром султана. Он был ответственен за доставку продовольствия. Его Каитбай один раз направил в полсольство к Османам. Канибай Сулак был эмиром и доставил в Каир известие о пленении бея Зулкадыра Шах-Сувара. Все великие эмиры так или иначе состояли в матримониальных связях с семьей и родственниками Каитбая. С 1466 г. бунтовал Верхний Египет. Тогда султан назначил кяшифом юга Яшбака. В 1473 г. на Кипре узурпировал власть Жак II Бастард. После него недолго Кипром правил его сын Жак III. **Жак II Бастард женился на знатной венецианке Катерине Корнаро и благодаря этому имел Кипр имел венецианскую протекцию в 1474-1489 гг. В 1485 г. Шарлотта продала права на Кипр Шарлю I Савойскому. В 1489 г. венецианцы аннексировали Кипр и теперь венецианские дожи стали титулярными прави-**

телями Киликии. В 1477 г. власть хаввара над Южным Египтом была ликвидирована. Султан вкладывал большие деньги в строительство в Каире. Азбак и Яшбак последовали его примеру. В 1468 и 1469 гг. бей Зулкадыра Шах-Сувар наускиваемый Мехмедом II Фатихом напал на Сирию. В это время мамлюки поддерживали контакты с правителем Ак-Коюнлу Узун-Хасаном. Каитбай был не против заключить союз с Венецией и Ак-Коюнлу против Османов и Зулкадыра. Шах-Сувар имел амбиции стать правителем Сирии. В войне с Зулкадыром боевые действия происходили у Айнтаба и Халеба. Два раза мамлюки разбивали его у Халеба. В 1473 г. тукрманы Ак-Коюнлу были разбиты Османами. В 1475 г. против Каитбая восстало население Дамаска. В 1479 г. Мехмед Фатих короновал нового бея Зулкадыра. От конфликта с турками мамлюков спасла только смерть османского султана в 1481 г. В 1475-1476 гг. тукрманы Ак-Коюнлу напали на владения мамлюков в Сирии. В 1482 г. мамлюки заняли город Урфа во владениях Ак-Коюнлу. Султан Байазид II Вели начал войну в 1483 г. Его шаг был вызван тем, что бей Карамана и султан Каитбай поддержали его соперника в борьбе за трон шах-заде Джема в 1482 г. В 1483 г. бей Карамана Махмуд выступил на стороне мамлюков против Османов, но в 1487 г. лишенный бейлика был вынужден бежать в Сирию к мамлюкам в Халеб. У Османов же находился мятежный Джанибек. Турки поддержали беев Зулкадыра Ша-Булака и Ала ад-Даулу. В 1484 г. войска турок и Зулкадыра осадили и взяли Малатью. Каитбай направил против них свое войско, которое разбило турок и их союзников. В 1485 г. мамлюки предприняли ряд рейдов на территорию Киликии, желая отвоевать этот край. В феврале 1486 г. мамлюки разбили турок в битве у Аданы. Венецианский посол Андреа Гритти говорил о этой битве как наибольшем поражении Османского дома. В 1487 г. турки пытались поднять на восстание против мамлюков бедуинов Сирии. 16 августа 1488 г. османы понесли разгромное поражение от мамлюков в битве при Агачаири. Война на территории Сирии и Анатолии привела к тому что часть мамлюков разбогатела. Мамлюки щеголяли богатыми нарядами. Султан же увеличил свое могущество благодаря прибылям от икта и вакфов. В 1489 г. население Каира восстало против султанского чиновника Шихаб ад-Дина Ахмада аш-Шини. В 1489 г. османский полководец был вынужден отправить в Каир послов с предложением мира. В 1490 г. восстали уже жители Дамаска, но это восстание было подавлено. В 1490 г. мамлюкские войска вторглись в Караман и взяли крепость Кевере. После этого и Зулкадыр и Османы запросили мира. Каитбай в 1491 г. направил в Стамбул своего посла Мамайя ал-Хасса-

ки. В 1492 г. Каитбай принял у себя беженцев из Гранадского эмирата, после того как он был захвачен испанцами. В 1485-1486 гг. бедуины восстали против власти черкесских мамлюков. В Верхнем Египте хаввара восстановили свою власть. В 1481 г. давадар Яшбак навлек на себя опалу и покинул Египет. Его место в султанате занял его родственник Кансу. Последний стал великим эмиром ахуром. Должность давадара же занял Ак-Берды. В 1489 г. султан Каитбай демонстративно отрекся от престола из-за неподчинения войска. С 1491 г. возникла вражда между Кансу и Акбирды. В 1492 г. по Египту снова ударила чума. Старый Каитбай все меньше и меньше контролировал ситуацию. В 1495 г. эмир Азбак сделал неудачную попытку государственного переворота. После провала этой попытки Азбак покинул страну. Кансу же сделал наследником престола сына Каитбая Мухаммеда II. **Кансу же стал атабеком при принце. После смерти Каитбая в 1496-1501 гг.** Египет переживал политический кризис. Стабильность наступила, когда Кансу одолел своих соперников. Он смог снизить цены на мамлюков. В 1496-1498 гг. дру другу противостояли группировки Ак-Берды и Кансу. Ак-Берды был разбит и бежал в Газу к своим друзьям. Султан был сторонником Ак-Берды. В 1498 г. мамлюки убили Мухаммеда II и хотели сделать султаном Кансу. Однако власть взял эмир Туманбай I. Туманбай I враждовал с атабеком Джанбала, который был бывшим мамлюком Яшбака. Султан возмутил мамлюков, обложив их налогом. Кроме того, Туманбаю I пришлось бороться с бедуинами на юге Египта. Мамлюки привели к власти Кансу. Последний смог навести порядок в армии и усмирить смутьянов. После этого он обложил налогом земли эмиров. Период 1496-1501 гг. ознаменовался восстаниями бедуинов, эпидемией чумы и восстаниями эмиров. В 1503 г. он подчинил себе арабов Мекки. В 1508 и 1510 гг. Кансу подавил восстания мамлюкских эмиров. Кансу во внешней политике столкнулся с проблемами, которые до того не испытывали мамлюки. Плавание Васко да Гамы проложило путь европейцам на восток и лишило мамлюков монополии на торговлю пряностями. В 1500 г. португальцы уничтожили мамлюкскую эскадру близ Каликута. Мамлюки пришли на помощь гуджаратцам, которые заправляли торговлей среди индусов. С падением мамлюкской монополии на торговлю пряностями Кансу был вынужден поддерживать могущество султана конфискациями и вымогательствами денег под пытками в городах. Также были ограничены султанские дары народу, которые были давней традицией. В 1501 г. мамлюкский флот потопил португальские корабли на рейде Каликута в Керале. В 1503 г. португальский флот вошел в Красное море. С 1505 г. в районе

Красного моря уже появились португальские пехотинцы и конники, которые вошли в контакт с эфиопским негусом. Мамлюкам приходилось отправлять свои военные силы в этот регион. С 1508 г. мамлюки начали создавать свою артиллерию. В 1502 г. Кансу заключил союз с османским султаном Байазидом II Вели. Союз был направлен против государства Сефевидов, которое возникло на руинах государства Ак-Коюнлу. Мамлюки и Османы были суннитами, а Сефевиды начали экспансию шиизма. В 1507 г. португальцы сожгли аравийские города Кирьят, Маскат, Хорфакан. Сухар и Ормуз были вынуждены платить дань европейцам. В 1508 г. в морском сражении при Чауле мамлюкский флот Хусейна Мушрифа нанес поражение португальской флотилии Лоренсу д Алмейды. В морской битве под Диу 3 февраля 1509 г. португальцы полностью уничтожили мамлюкский флот. В 1515 г. правитель Ормуза стал португальским вассалом. С 1511 г. османы стали поставлять порох и ядра в Египет. При Кансу мамлюки разделились на три части – новобранцев, ветеранов и военную аристократию в виде эмиров. Мамлюкскому султанату пришлось тратить большие деньги на поддержание флота в Индийском океане. В 1514 г. Кансу обвинили в том, что он расстратил казну на военные нужды. Против султана восстали эмиры. Кансу держал при себе халифа Ал-Муватакиля. В то же время усиливались Османы. В 1512 г. Селим I сместил своего отца с трона. Он начал активную конфронтацию с Сефевидами. В 1513 г. португальский адмирал Афонсу де Альбукерке совершил рейд на Йемен. В этом году мамлюки отразили португальское нападение на Аден и Суакин. Португальцам пришлось ограничиться захватом острова Камаран. В 1514 г. турки разбили кызылбашей в битве при Чалдыране. Мамлюки хотели заручиться помощью Запада на случай войны. Они отправили посольства Фра Мауро и Тагриберди в 1504 и 1506-1507 гг. соответственно. Проблемы мамлюкам доставляли и госпитальеры с Родоса. В 1509 г. они напали на крепость ат-Тин на суэцком перешейке. 21 августа 1510 г. в битве у крепости Айас в заливе Искандерун госпитальеры разгромили средиземноморский флот мамлюков. Чтобы отстроить средиземноморский и красноморский флоты потребовались большие деньги. В целом ситуация складывалась неблагоприятная. В 1514 г. Египет поразила чума и тем самым сократила численность населения и соответственно количество налогов. В 1515 г. мамлюки восстановили свой красноморский флот и поставили во главе его турка Сальмана. В правление Кансу было куплено 13 тыс. рабов-мамлюков. Португальцы предложили антиосманский союз кызылбашам. Истоки конфликта между османами и мамлюками лежали в том, что

уже Мехмед II Фатих после взятия Константинополя в 1453 г. перестал себя считать только султаном-гази воюющим проти неверных, а стал претендовать на роль лидера в мусульманском мире. До того эта роль принадлежала мамлюкам. И хотя под конец своего правления Байазид II Вели сделал мамлюков своими союзниками и даже помогал им порохом и артиллерией, но противоречия нарастали. Да и помогал османский султан мамлюкам для того, чтобы они боролись против португальцев. Черкессия традиционно была тесно связана с мамлюкским султанатом. Когда к власти пришел Селим I Явуз османы начали готовиться к вторжению на Ближний Восток. К Кансу сведения о турецких приготовлениях к войне дошли в 1515 г. Турецкие улемы вынесли три фетвы обвинявшие мамлюков в помощи кызылбашам. Они говорили, что те кто помогают безбожникам (так они именовали шиитов), те сами безбожники. В феврале 1515 г. турки перешли границу Зулкадыра и напали на Эльбистан. К маю 1515 г. османы разгромили Зулкадыр. Голову последнего бея этого государства Ала ад-Даулы турки доставили в Каир в июле 1515 г. Кансу начал подготовку к войне в апреле месяце 1515 г. Он начал мобилизацию. Но арабы-феллахи сочувствовали туркам и были негативно настроены по отношению к черкесским мамлюкам. В 1516 г. они даже не мстали полностью собирать урожай, от чего пострадали финансы султаната. В декабре 1515 г. среди самих мамлюков образовалась фронда против Кансу. Тысяча магрибинцев которые были ядром мамлюкской артиллерии отказались принимать участие в войне. Наиб Халеба Хайрбак был настроен проосмански. В связи с этим Кансу максимально оттягивал время вступления в войну. Кансу выступил в поход в мае 1516 г. Он пытался еще уладить дело миром, высылая эмиссаров к Селиму I Явузу с предложениями мира. В августе 1516 г. турки перешли мамлюкскую границу в Сирии. Кансу сконцентрировал около Халеба свои войска. Они насчитывали 12-15 тыс. мамлюков и 45-48 тыс. иных войск. В отличии от мамлюков остальные войска были плохо обучены и набраты из бедуинов и арабов-горожан. 24 августа 1516 г. состоялась битва при Мардж-Дабике. В начале битвы мамлюки нанесли поражение передовым турецким отрядам, но не смогли захватить османский лагерь который был защищен вагенбургом. Кансу держал султанских мамлюков в резерве. Мамлюки-новобранцы находившиеся на правом фланге изменили Кансу и бежали. Узнав об этом и левое крыло мамлюков возглавляемое Хайрбаком отступило. Турки пользуясь этим перешли в контрнаступление. Находясь под угрозой окружения и султанские мамлюки побежали. Султан Кансу в этой ситуации покончил с собой. Султанская

казна досталась туркам. Поражение мамлюков в битве спровоцировало антимамлюкское восстание в Халебе. 28 августа 1516 г. турки вступили в Халеб под ликование местного населения. Власть Османов была признана в Мекке и Медине. На службу к османам перешел мамлюкский наместник Халеба Хайрбак. После этого Селим I Явуз присвоил себе титул халифа. Аббасидский халиф Муватекиль встретился с султаном и признал его власть. 9 октября 1516 г. турки триумфально вступили в Дамаск. 30 ноября 1516 г. турки подошли к Газе, тем самым завершив покорение Сирии. 26 декабря 1516 г. турки оказались в Египте [Иванов 2001, с. 6-12, 34-39; Зеленев 1999, с. 143-154; Muslu 2017, p. 118-175; Garcin 1998, p. 295-299; Hathaway 2008, p. 36-37, 39-40; Илюшина 2022, с. 33-38; Muir 1896, p. 172-201; Илюшина 2019, с. 58-59; Winter 1992, p. 6; Хотко 1997, с. 70-73; Marsot 2017, p. 44-45; Elbendary 2015, p. 144, 147-148, 151; Holt 1986, p. 195-200; Ashtor 1983, p. 215; Petry 2022, p. 77-83; Рыженкова 2021, с. 569-577].

Агония мамлюкского султаната и Османский Египет. Мамлюкские пехотинцы же находились в районе Красного моря, противостоя португальцам. Пришедший на смену Кансу Туманбай II, который приходился племянником умершему султану, попробовал организовать сопротивление. Туманбай II отозвал пехотинцев с побережья Красного Моря и попытался организовать оборону Каира. Сам Туманбай II родился в 1473 г. и был родственником Кансу. Он начал свою карьеру в Египте с должности камердинера – эмира джамдара. После этого он стал эмиром десятка, а потом эмиром сотни. Туманбай имел недюжинные управленческие способности и он стал главным поставщиком султанского двора. Туманбаю подчинялись пять главных князифов Египта. Когда погиб Кансу в битве при Мардж Дабике, то эмиры избрали Туманбая II **султаном**. 11 октября 1516 г. султан Туманбай II принял власть. В середине декабря 1516 г. к Каиру приблизились разъезды османов. В Каир прибыл османский посол. Ему предложили спешиться и поприветствовать султана как это предусматривалось по этикету. Однако турок отказался это делать. После этого эмир Алан приказал разоружить посла и его свиту. Турки были избиты и помещены в тюрьму. Султан Селим I Явуз предложил Туманбаю признать власть Османов и стать турецким наместником в Египте. Турок пожелал, чтобы его имя произносилось в хутбе и чеканилось на монетах. Тем самым он намекал, чтобы мамлюкский султан добровольно сложил с себя полномочия. Между новобранцами и ветеранами возникли свары. Ветераны отказывались выступить в поход, если им хорошо не заплатят. Приближенные посоветовали

Туманбаю II **осуществить конфискации имущества, но султан отказался это делать.** Он лишил себя последнего шанса остановить турок. Личные гвардейцы Кансу хотели свергнуть Туманбая II и **поставить на его место Мухаммеда сына Кансу.** В сельской местности бесчинствовали бедуины. Турки подступили к Каиру 22 января 1517 г. К тому времени Туманбай II спешно создал из арабов горожан и нубийцев отряды тюфенкчи. Пушки установили на горе ал-Мукаттам и в районе ар-Риданийя. Ар-Риданийя была подготовлена к обороне. Там были прорыты палисады и траншеи и находилось 100 пушек. Туманбай собрал войско из 40 тыс. человек. Из них половина была всадниками – мамлюками и бедуинами. Пехотинцами же было 6 тыс. нубийцев, мобилизованные горожане и выпущенные из тюрем преступники. Боевой дух этой армии был низок. Османы через аль-Мукаттам обошли стороной позиции мамлюкской артиллерии. 22 января 1517 г. в битве у ар-Риданийи турецкая артиллерия удачно подавила мамлюкскую артиллерию. Туманбай II сражался как лев убив великого османского везира Синан Йусиф-пашу. Однако сил одних только мамлюков было мало. Иные войска были сметены янычарами и сипахами. Бедуины, горожане и мобилизованные преступники бежали с поля боя. 26 января 1517 г. турки торжественно вступили в Каир. В ночь 29 января 1517 г. Туманбай поджег лагерь османов у города и выбили турок из Каира. Жители Каира на протяжении трех дней помогали мамлюкам против турок. Однако уже 31 января 1517 г. мамлюки не смогли выдержать обстрела турецкой артиллерии. Городская чернь перешла на сторону турок и выдала им 800 мамлюков. Османы ворвались в город и сожгли дома тех горожан, которые поддерживали мамлюков. Туманбай II бежал в ал-Бахнас и собирал там новое войско из бедуинов. Против него турки отправили экспедиционный корпус под командованием Хайрбака. Однако Хайрбак был разбит. После этого турки послали против Тумабая отряд под командованием Джанбирди ал-Газали, который был родственником Туманбая II. **Состоялся поединок в котором Туманбай II победил Джанбирди.** Тогда в дело Селим пустил в дело своих сипахи и янычаров. 2 февраля 1517 г. у городка Урдан близ Гизы Туманбай II дал свой последний бой. Его войско состояло из мамлюков и бедуинов. В ходе битвы бедуины бежали. Один из мамлюков эмиров Шадибек искал укрытия у эмира племени хаввара Хасана б. Мури, однако через несколько дней Шадибек был выдан туркам. 3 февраля 1517 г. султан Селим торжественно вступил в цитадель Каира. 9 апреля 1517 г. в Каире были отчеканены первые монеты с именем Селима I Явуза. В воскресенье 13 апреля 1517 г. турки повесили Туманбая II под аркой

одних из каирских ворот – Баб Зуэйла. Часть египтян праздновала крушение мамлюкского султаната. В мае 1521 г. турки организовали что-то вроде всеобщего совета жителей Египта. На сборх присутствовали купцы, горожане, евреи, копты. В Верхнем Египте власть осталась в руках хаввара. Налоги собранные мамлюками в 1517 г. же были разделены между феллахами. Мамлюкские князи Нижнего Египта перешли на сторону турок. Османы сохранили деление Египта на 15 провинций. Османы поставили во главе Дельты и Среднего Египта Хайрбака. Хайрбак оставался верным Османам до своей смерти в 1522 г. Также верой и правдой мамлюкам служил халиф ал-Муватакиль III. **С гибелью Туманбая II связывает свое происхождение фамилия Черкасских.** После того как Туманбай погиб по легенде Араб-хан поселяется у византийцев. Сын Араб-хана Абдан поселяется в Черкессии. У Абдана рождается сын Кес. Беглецы Абдан и Кес поселяются в Хохое. Пшир-Кес стает первый черкесским правителем. После него правит Адо, а после Адо Инал. В этой легенде поставлено все с ног на голову. Византия была уничтожена в 1453 г., а последнее греческое государство Трапезундская империя пала в 1461 г. Инал же и указанные возможные черкесские правители правили в XV в. В Верхнем Египте же была восстановлена власть эмиров из племени хаввара. При правлении мамлюков Каир был мегаполисом, который насчитывал 270 тыс. Семьи бедняков селились в многоквартирных домах рассчитанных на большое количество жителей. Периодически горожане ставали жертвами политических усобиц. Стороны нанимали во время усобиц в свои ряды и горожан. Обучение верующих велись в медресе. Существенно расширился университет ал-Азхар. Проводились регулярные публичные молитвы и зикры. Во время эпидемий горожане просили заступничества у мусульманских святых. Суфии жили в завийе. Каждый духовный лидер был членом сообщества мусульманских святых. Иногда они приобретали политический вес. Абу-л-Сууд ал-Джарихи в 1516 г. от имени горожан отказался платить непомерно высокие налоги султану Туманбаю II. В Каире проводили свои триумфальные шествия султанов. В 1426 г. после того как мамлюки оккупировали Кипр в Каире был проведен триумф Барсбая, где мамлюков сопровождали и горожане, что было свидетельством народного единства. Каждый год городом проходило шествие султанского паланкина. Султаны же совершали шествия к могилам святых, что демонстрировало их мусульманское благочестие. В отчаянных ситуациях султан мог пойти на отчаянные поступки. Низкий уровень воды в Ниле вынудил султана Шейха, несмотря на плохое здоровье, переплыть Нил. В Египте кроме Каира

было 2,5 тыс. населенных пунктов. Население Каира было стабильным из-за притока феллахов в города. Эпидемии чумы обусловили сокращение числа населенных пунктов, а вместе с тем и сельского населения. Урожаи падали и доходы с икта тоже. Феллахи, чтобы избежать набегов бедуинов, бежали в города. Сам Египет во время правления мамлюков делился на восемь провинций на севере и семь провинций на юге. При Баркуке было три наиба, которые были в Александрии, Даманхуре и Асьюте. Для Верхнего и Нижнего Египта было назначено два кяшифа. Они осматривали дамбы и каналы в провинциях, а также заботились о защите посевов от набегов бедуинов. На юге обитали племена Бану Хилал и Бану Канз, которые отвечали за безопасность доставки прянностей караванами с портов в Красном море. Во время черкесских мамлюков возросло могущество племен Среднего Египта – джухайна, арак и бали, которые осуществляли набеги на негроидов Центральной Африки. Их на некоторое время сдержало появление берберов-хаввара на юге Египта в Гирге. Однако это вызвало восстание племени бану канз, которое контролировало Асуан. Султаны пытались ограничить проникновение бедуинов из Дельты на юг и установили жесткий контроль над Фаюмом через который пролегали кочевья бедуинов. Постепенное укрепление власти бедуинов на юге было обусловлено тем что государство страдало от эпидемий и не могло бедуинов вполне контролировать. Бедуины дельты племени Бану ал-Шавариб и Бану Багдад не имели значительной силы. Фактически бедуины стали властью в сельской местности, поскольку были сильными воинами. Бедуинов возглавляли племенные шейхи. Район верхнего Саида был полностью под контролем бедуинов. Активизация бедуинов вынудила феллахов бежать в города. В Фаюмском оазисе возник город Мадинат ал-Фаюм. В Дельте выросло население городов Даманхур и Билбейс. В Верхнем Египте возросло количество жителей Асьюта. В то же время в Верхнем Египте Асуан лежал в руинах. На севере Александрия была в упадке от пиратских рейдов европейцев и соседства бедуинов. На караваном пути из Айндаба в Каир пришел в упадок Кус. В Нижнем Египте преследование со стороны мусульман вынудило многих коптов сменить религию и идентичность. В правление Каитбая бедуины захватили одну из главных коптских святынь - Монастырь Святого Антония в 1484 г. Количество коптов в Египте сократилось до одной двенадцатой части населения. Они составляли сколь-нибудь значимую часть населения только в Верхнем Египте. В обыденной жизни арабский язык вытеснил коптский. По коптски только отправляли церковные службы. Кроме коптов в Мамлюкском

султанате были религиозные меньшины маронитов, яковитов и мелькитов, которых тоже преследовали мусульмане. Среди мелькитов в Сирии происходили конфликты. На Кипр бежали патриарх Игнатий II и митрополит Арсений Тирский, которые были сторонниками унии с римо-католической церковью и были противниками Григория Паламы. На Кипре сложилась значительная колония православных арабов. Мелькиты не присутствовали на Флорентийской унии 1439 г. делегировав свои полномочия константинопольскому патриарху. Однако вскоре Дорофей I Антиохийский отлучил от церкви сторонников унии. В епархиях мелькитов в Бейруте и Иерусалиме существовали францисканские миссии. При султанине Баркуке марониты на севере Ливана пользовались определенной автономией. Они выплачивали джизью мамлюкским султанам. Маронитские мукаддамы принимали мусульманские имена и титулы. В 1444 г. отряд мамлюков разрушил резиденцию маронитского патриарха в Майфуке. В 1439 г. на Флорентийском соборе маронитов представлял францисканский монах Жуан. Как и многие восточные христиане марониты общались с Западом через францисканцев. В 1440 г. патриарх Юханна Джадж направил в Рим францисканца из Бейрута Пьетро Феррарского. Тот был назначен Апостольским комиссаром в землях маронитов в 1444 г. Курс Юханна Джаджа по интеграции с Западом продолжили патриарх Йакуб-Бутрос III. В 1488 г. в среде маронитов произошло противостояние между сторонниками латинизации церковного обряда и сторонниками сохранения церковной обрядности. В целом мамлюки куда более лояльно относились к православным грузинам и грекам, а также к монофизитам армянам, чем к арабам-мелькитам и арабам-маронитам, которые искали союза с европейцами. Касательно коптов, то в 1440 г. римский папа Евгений IV отправил к александрийскому патриарху Иоанну XI францисканца Альберто Бердини де Сартеано с приглашением делегировать своих представителей на Флорентийский собор. На этот собор копты отправили игумена Андрея монастыря Святого Антония. Игумен согласился заключить церковную унию с Римом. Касательно армян, то их число не было большим поскольку они жили в Киликии и были подданными бейликов Зулкадыр и Рамазан. Эти армяне частично состояли в унии с католиками и подчинялись Сискому (Киликийскому) католикусу. В более выгодном положении чем христиане находились евреи. Они не подвергались гонениям, хотя и были ущемлены на законодательном уровне. Христиане и евреи имели статус зимми и платили харадж и джизью. Так как фискальный базис после обращения множества коптов в ислам сократился, то налоги активно взима-

ли с мелькитов, маронитов, грузин и армян. Христиане также производили алкогольные напитки. Мусульмане могли подпольно купить у христиан вино и арак. Мусульманское духовенство осуждало это. Впрочем, это было не таким уж пороком если вспомнить, что в египетских городах в связи с наплывом выходцев из сельской местности процветала женская и мужская проституция. Также мусульмане курили гашиш. Христиане были удобной мишенью. При каждой эпидемии чумы мусульмане производили христианские погромы, обвиняя христиан в распространении болезни. Восточная торговля мамлюкского султаната находилась в руках корпорации Каримийа, которая состояла из коптов и евреев. Среди мамлюков были и евреи. Наиболее известным из них был Шахин ал-Тарджуман, который был евреем-сефардом. В Каире было 54 рынка. Многие рынки были в икта. Мамлюки владели плантациями сахарного тростника на которых трудились рабы и феллахи. В Мамлюкском султанате ужасающих масштабов достигла коррупция. Султанам пришлось семь раз осуществлять чистку бюрократического аппарата. В 1432 г. женщинам было запрещено без сопровождения мужчин выходить из дома. Мамлюки сохраняли свой язык в Египте и Сирии. Черкесским именем Баркука было Малихук. Среди мамлюков было имя Сусрук. Такое имя носил гвардеец султана Барсбая. Иным именем Кансу было Кансав, что обозначало на черкесском воспитаник. Арнольд фон Харфф посетивший Египет в 1499 г. именовал Кансу Камсавом. Мамлюки-новобранцы во время правления Барсбая не знали арабского и турецкого. Эмир Арикмас аз-Захири не знали этих языков. Лев Африканский однако указывал, что черкесские мамлюки были в прошлом христианами, а попав в рабство принимали ислам и учили арабский и турецкий. Пьетро Казоло посетивший в 1494 г. указывал, что Катбай и Азбак были черкесами. В 1518 г. турки провели ревизию в Египте. Большинство земель вакфов, ал-ахбасия, авляд ал-нас перешли в казну Османской империи. Мамлюкам запрещалось учреждение новых вакфов. Вакфами могли быть только те земли, доходы от которых шли на мечети, медресе и мектебы. Также обобществлена была и городская недвижимость. Отъезжая из Каира, Селим I Явуз говорил, что теперь никто не в праве ущемлять феллаха. Османский султан ограничил денежные штрафы с крестьян и отменил подарки для кишифов и других чиновников. В 1519 г. всему Египту закрыли питейные заведения и курильни табака и гашиша. Были установлены твердые цены на продовольствие. Налоги и долговые обязательства уменьшились в два раза. Также он установил награду за голову бедуина. Турецкий султан обещал, что каждый кто принесет голову

бедуина будет иметь право на его имущество. У бедуинов же за нарушение законности же отбирали все имущество. Уцелевшие мамлюки обнищали и бедствовали. Хиджазу же была предоставлена самостоятельность от Египта. Шериф Мекки зависел непосредственно от османского султана. Осуществив в 1517-1519 гг. ряд популистских мер, Селим однако пошел на восстановление корпуса мамлюков правда в сильно урезаном виде. Джанберди ал-Газали был назначен османским наместником Сирии. 31 октября 1520 г. мамлюк Джанберди ал-Газали после смерти султана Селима провозгласил восстановление Мамлюкского султаната. Он принял султанское имя ал-Малик ал-Ашраф. Он поднял на восстание население Хамы, Бейрута, Триполи, Дамаска. Стоявшие там турецкие гарнизоны были вырезаны. В ноябре 1521 г. собрал 23 тыс. войска Джанберди ал-Газали выступил в поход на Халеб. 22 декабря 1521 г. он вынужден был отступить под давлением турок. 27 января 1521 г. в битве при ал-Мастабе близ Дамаска мамлюкское войско было разбито. Сам Джанберди ал-Газали был схвачен и казнен 6 февраля 1521 г. Османская власть была восстановлена. От имени Сулеймана Египтом правил совет из 24 мамлюкских эмиров. После смерти Хайрбака в 1522 г. Египет был приравнен к другим провинциям Османов. Вместо 4 шейхульисламов турки поставили над Египтом одного кадиаскера. В 1523 г. мамлюки подняли мятеж, который возглавили два кяшифа – Инал и Джаним. Он был жестоко подавлен 5 тыс. контингентом Мустафы-паши в Египте. В этот период назначение править Египтом получил Ахмад-паша. Ахмад-паша был недоволен этим назначением, поскольку рассчитывал на должность великого везира. Он привлек на свою сторону бедуинских вождей Ахмеда б. Бакра и Ибн Умара. Его поддержала также часть мамлюков. На подавление мятежа Ахмад-паши Сулейман отправил Айас-пашу. 23 февраля 1524 г. подняли восстание против Ахмад-паши и тот был вынужден спасаться бегством. 6 марта 1524 г. Ахмад-паша был казнен. На место Ахмад-паши Сулейман назначил своего друга Ибрагим-пашу Паргалы, грека по национальности. Он стал вали Египта и прибыл в Каир 24 марта 1525 г. Ему подчинялось 7 османских оджаков в регионе. Только в 1556 г. снова был организова корпус мамлюков-черкесов. В 1523 г. Египет был разделен на 15 провинций, каждой из которых правил санджакбей. Верхним Египтом правил шейх берберского племени хаввара, которое возглавлял клан Бену Умара. В 1576 г. шейхи хаввара были устранены по приказу султана османским чиновником. В 1586, 1589, 1598, 1601, 1605 гг. в Египте бунтовали военные. Присланный из Стамбула вали Мехмет-паша расследовал

обстоятельства восстаний что привело к восстанию 1609 г., которое возглавил Ахмад ал-Бадави, которого поддержали мамлюки. В 1623 г. мамлюки отказались присягнуть новому османскому вали. Реальную власть взяли мамлюкские кланы Факарийа, Касимийа и Каздухлийа. Касимийа в большинстве своем были бошняками, Факарийа – черкесами, Каздухлийа – грузинами. В 1630 г. османский наместник Муса-паша приказал мамлюкским эмирам во главе с черкесом Китас-беем выступить в поход против кызылбашей. Наместник собрал чрезвычайный налог и занял у Китаса большую сумму денег. В Стамбуле же он рассказывал, что нет денег и походу противиться мамлюкские беи. В июле 1631 г. было совершено покушение на Китас-бея, который получил серьезную рану. Мамлюкские беи восстали и арестовали наместника. Это дело заинтересовала самого султана Мурада IV. Мамлюки выбрали из своей среды каймакама и послали его в Стамбул. Решение султана было в пользу мамлюков и султан сместил своего наместника. Управление Египтом было поручено Ридван-бею ал-Факари. В этой стране влиянию Ридвана противостоял Кансу ал-Касими. Кансу закупил много невольников из Боснии. Султан в 1635 и 1637 гг. назначал Ридван-бея начальником экспедиционного корпуса на войну против кызылбашей. Однако Ридван игнорировал эти приказы. После окончания очередной войны с Сефевидами османский султан отправил Ридвана в ссылку и назначил управлять провинцией Хабеш которая находилась в Эритрее и приморских провинциях современного Судана. Ридван молниеносно отреагировал и попросил заступничества великого везира Коджа Гурджи (Великого Грузина). Вскоре произошел дворцовый переворот и на престол взошел султан Ибрагим I который благоволил к противникам Мурада IV. После этого Ридван был назначен эмиром ал-хаджа. В 1647 г. османский паша вступив в союз с кланом Касимийа попробывал разделаться с Ридваном. Ридван спешно выслал из Египта Али-бея с войском и разбил отряды Кансу-бея и Мамай-бея. Проигравшие Кансу и Мамай окончили жизнь в османской тюрьме. Али-бей умер в 1656 г. Ридван скончался в 1657 г. После смерти Ридвана фракция Факарийа распалась и султан назначил править Ахмад-бея Бошняка лидера фракции Касимийа. Это обусловило конфликт в Египте. Черкесы свергли Ахмад-бея и назначили править Египтом своего лидера Хасан-бея. Ахмад-бей при содействии высоких османских чиновников в 1659 г. занял должность каймакама в Египте. В 1660-1662 гг. произошла война беев, в которой Касимийа победили Факарийа. В 1662 г. Ахмад Бошняк стал править Египтом. Однако черкесы убили его в том же году. Только в 1692 г. черкесы смогли

поставить своего ставленника Ибрагима б. Зульфикара. Тот в 1694 г. восстановил гегемонию клана Факарийа. Однако в 1694 г. Ибрагим-бей скончался от эпидемии чумы. Египтом однако продолжали править Факарийа. В 1707-1711 гг. между собой сражались турецкие янычары и азабаны со второй. Янычар поддержал клан Факарийа, а азабанов клан Касимийа. Во главе янычар стоял Ахмед Афрандж. По сути это была гражданская война. В этой войне погиб Айваз-бей из клана Касимийа. В 1714 г. был убит лидер клана Факарийа Китас-бей. В период с 1711 по 1718 гг. каймакамом был бошняк Ибрагим-бей, который возглавлял Касимийа. Касимийа породнились с черкесскими беями. Сама фракция Касимийа делилась на два клана – Айвазия во главе с Исмаил-беем и людей Абу Шанаба. Из двенадцати беев Касимийа пять были черкесами. Черкесов возглавлял Абу Шанаб. Люди Абу Шанаба были лояльные правящему клану в Касимийа до 1718 г. После этого черкесы Абу Шанаба вступили в союз с черкесами из клана Факарийа, которых возглавлял Джаркас Мехмед-бей. Этот мамлюкский лидер отметился в войне против австрийцев на Балканах. Он командовал мамлюкским экспедиционным корпусом. В 1719 г. Джаркас Мехмед-бей начал войну против Ибрагим-бея. В этом противостоянии войска Мехмед-бея были разбиты. Бедуины верные Исмаил-бею ранили и взяли в плен Мехмед-бея. Ибрагим-бей его не казнил, а отправил в ссылку на Кипр. Последний естественно с ссылки бежал и принял участие в перевороте устроенным османским Реджеп-пашой. Мехмед-бей был провозглашен правителем Египта в 1720 г. Мехмед-бей правил до 1726 г. Он вступил в союз с лидером клана Факарийа Зульфикар-беем. В 1726 г. Зульфикар-бей сверг Мехмед-бея. Мехмед-бей бежал в Триполитанию, где к нему присоединились остатки фракции Касимийа. В 1729 г. Зульфикар-бей выслал против Триполитании 3 тыс. войска во главе с Усман-беем. Однако это войско было разбито. В 1730 г. в Египте было двоевластие. Но в конце-концов Мехмед-бей был разбит. В победе над Касимийа помощь Зульфикар-бею оказал Али-бей. Касимийа же поддерживал кетхуда грузин Ибрагим-бей Каздоглу, который занимал должность кяхьи. После смерти Зульфикара главой Факарийа был Усман-бей который принял должность шейха ал-билада и правил Египтом до 1739 г. В 1739 г. Усман-бея сверг Ибрагим-бей Каздоглу. Появилась новая фракция – Каздухлийа которая была представлена грузинами. Борьба грузин с черкесами продолжалась до 1748 г. В период с 1748 по 1771 гг. Каздухлийа безраздельно правили Египтом. Ибрагим-бей умер своей смертью в 1754 г. После этого до 1763 г. правил Ридва-бей. В 1763 г. власть взял Али-бей по прозвищу

ал-Кабир, который был абхазом по происхождению. Он происходил из семьи православного священника, что вероятно указывает на его грузинское происхождение (из мегрелов или сванов, поскольку у абхазов было или синкретическое христианство или ислам). В 1763 г. он сразу же убил Ибрагим-бея из черкесов. Окружение Али-бея состояло из трех абхазов-апсуа, девяти мегрелов и четырех черкесов. Целиком природно что Али-бей должен был приблизить к себе своих земляков. В 1770 г. Али-бей подчинил себе Хиджаз. В 1771 г. мамлюки напали на Сирию фактически огласив войну Османам. В 1773 г. власть в Египте взял Мухаммед-бей Абу-з-Захаб которые перебил приближенных Али-бея. В 1775 г. Мухаммед Абу-з-Захаб вторгся в Палестину желая расширить свои владения за счет османских провинций. К тому времени Османская империя была вымотана войной с русскими. Мамлюки взяли Газу, Яффу, Акко, но Мухаммед Абу-з-Захаб неожиданно умер. В Египте взял власть Мурад-бей который правил вместе с кахетинцем Ибрагим-беем. Ибрагим-бей занял должность шейха ал-билада, а Мурад-бей был эмиром ал-хаджа. Мурад-бей имел светлые волосы и был гордым. В 1786 г. турки высадили в Египте десант под руководством Хасан-паши. Мурад сразившись с османами был разбит в битве на территории дельты, а Ибрагим-бей бежал в Верхний Египет. Вскоре собрав силы египтяне выбили турок из своей страны. Следующее вторжение в Египет произошло только в 1798 г., когда пришли французы во главе с генералом Наполеоном Бонапартом. Период 1711-1798 гг. был периодом бейликата. Мамлюкские эмиры тогда имели достоинство беев и санджакбеев [Зеленев 1999, с. 178-197; Иванов 2001, с. 39-57; Garcin 1998, p. 299; Winter 1998, p. 3-33; Nathaway 1998, p. 34-58; Crecelius 1998, p. 60-86; Nathaway 2008, p. 40, 51-56; Илюшина 2016в, с. 51-56; Muir 1896, p. 201-214; Хотко 2015а, с. 29-37; Хотко 2015в, с. 71-74; Хотко 2017б, с. 61-67; Winter 1992, p. 7-27; Илюшина 2021, с. 76-80; Хотко 1997, с. 73-92; Marsot 2017, p. 45-56; Elbendary 2015, p. 139; Holt 1986, p. 200-202; Petry 2022, p. 83-84; Толмачева 2003, с. 68-70; Панченко, Моисеева 2016, с. 642-656; Кобищанов 2015, с. 510-512; Родионов, Сарабьев 2013, с. 90-94; Панченко 2017, с. 18-33; Рыженкова 2021, с. 577-584; Илюшина 2009, с. 112-120; Куделин 2009, с. 48-57].

Выводы. Проведя исследование мы пришли к следующим выводам. Приход к власти черкесских мамлюков был подготовлен эпидемиями чумы, сокращением потока тюркских рабов вследствие исламизации населения Золотой Орды и внутренними склоками между мамлюками-кыпчаками. Первый черкесский султан Баркук был вынужден

вести жесткую борьбу за власть против Йалбуги ан-Насири и Минташа прежде чем черкесы утвердились на престоле в Каире. Баркук наладил связи с государствами Османов и Джелаиридов, а также с Золотой Ордой. Приемник Баркука султан Фарадж оказался слабым правителем и в его правление Египет пережил внутренний политический кризис, эпидемии и вторжения чагатаев. Стабилизировать ситуацию смог султан Шейх, который обуздал бедуинов и вынудил караманских беев покориться мамлюкам. При Барсбае Мамлюкский султанат осуществлял активную внешнюю политику. Было осуществлено несколько удачным морских рейдов против Королевства Кипр, а также мамлюки вели войну с туркманской конфедерацией Кара-Коюнлу. Бей Карамана и Зулкадыра признавали свою зависимость от Каира. Султан Джакмак подавил восстания мамлюкских эмиров и направил флот под командованием Инала против госпитальеров с Родоса. Султан Инал участвовал в усобице в королевстве Кипр. Хушкадам продолжил курс Инала во внешней политике. Временем наибольшего могущества мамлюков стало правление Каитбая. При нем мамлюки смогли выйти победителями из череды конфликтов с османским султаном и беями Зулкадыра. Доходы мамлюков росли. Также удалось обуздать мамлюков. Только в конце правления Каитбая система утратила стабильность. Период 1499-1501 гг. был периодом кризиса из которого вывел страну Кансу ал-Гаури, последний великий султан. Чтобы усмирить оппозицию ему пришлось прибегать к жестким мерам. Кансу столкнулся с вызовами, которых не было перед предыдущими султанами. Проникновение в Индийский Океан португальского флота вынудило султана тратить большие деньги на содержание флота. Кроме того, португальцы уничтожили мамлюкскую монополию на торговлю пряностями. В 1516 г. поражение при Мардж-Дабике в котором погиб Кансу символизировало конец мамлюкского доминирования на Ближнем Востоке. Сопrotивление оказанное Османам со стороны Туманбая II в 1516-1517 гг., и мамлюкское восстание 1521 г. Джанберди ал-Газали было агонией режима мамлюков. С 1521 по 1707 г. реальное управление землями мамлюков находилось в руках Османов. В XVIII в. Египтом правили грузинские мамлюки.

Литература

1. Захаров В. А., Чибисов В. Н. История Ордена Госпитальеров. СПб.: Алетейя, 2009. 464 с.
2. Зеленеv Е. И. Египет: Средние века. Новое время. СПб. Издательство Санкт-Петербургского университета, 1999. 340 с.
3. Иванов Н. А. Османское завоевание арабских стран, 1516-1574. М.: Наука, 2001.
4. Илюшина М. Ю. Политический кризис в Египте в начале XVIII в. между мамлюкскими домами Факарийа и Касимийа в Египте // Вестник Санкт-Петербургского университета. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский государственный университет, 2009. С. 112-123
5. Илюшина М. Ю. Борьба за власть в мамлюкском султанате в первый период правления султана Баркука (1382-1389) // Вестник Санкт-Петербургского государственного университета. Сер. 13. Вып. 4. СПб.: Санкт-Петербургский государственный университет, 2013. С. 32-45
6. Илюшина М. Ю. Политический кризис в Египте в период правления султана Фараджа (1399-1412 гг.) // Вестник Санкт-Петербургского государственного университета. Сер. 13. 2016. Вып. 3 Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский государственный университет, 2016. С. 46-54.
7. Илюшина М. Ю. Последний мамлюкский султан в войне с османами (1516-1517) // Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер. 13. Востоковедение. Африканистика. Вып. 1. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский государственный университет, 2016. С. 49-58
8. Илюшина М. Ю. Караман в политике султаната мамлюков (XIV-XV вв.). // Вестник Пермского университета. Серия: История. Пермь: Пермский государственный национальный исследовательский университет, 2019. С. 53-61
9. Илюшина М. Ю. Египтяне на службе в мамлюкской администрации: семья ал-Таблави // Вестник Томского государственного университета. История. № 70. Томск: Томский государственный университет, 2021. С. 76-82
10. Илюшина М. Ю. Мамлюкская военная элита в свите султана Каитбая (по материалам записок Абу-л-Бака' Ибн ал-Джи'ана о событиях 1477-1478 годов) // Вестник Пермского университета. История. № 2(57). Пермь: Пермский государственный национальный исследовательский университет, 2022. С. 33-41.

11. Кобищанов Т. Ю. Коптская католическая церковь // Православная энциклопедия. Т. XXXVII. М., 2015. С. 510-512. <https://www.pravenc.ru/text/2057206.html>
12. Куделин А. А. Борьба за власть в Османском Египте начала XVIII в. // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Всеобщая история. М., Российский университет дружбы народов, 2009. С. 48-61
13. Миргалеев И. , Нуранеев Л. Перелистывая историю султана мамлюков // Эхо Веков. Казань: Государственный архив Республики Татарстан, 2003. С. 183-187
14. Панченко К.А., Моисеева С. А. Мелькитская католическая церковь // Православная энциклопедия. Т. XLIV . М., 2016. С. 642-656. <https://www.pravenc.ru/text/2562942.html>
15. Панченко К. А. К истории христиано-мусульманских отношений при мамлюках-бурджитах // Вестник Московского университета. Серия 13. Востоковедение. № 1. М., Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова, 2017. С. 18-38
16. Родионов М. А., Сарабьев А. В. Марониты: традиция, история, политика. М.: Институт востоковедения Российской академии наук, 2013. 500 с.
17. Рыженкова Т.А. Османо-мамлюкская война 1516–1517 гг. в описании египетского историка Ибн Зунбуля // Вестник Санкт-Петербургского университета. Востоковедение и африканистика. Т. 13. Вып. 4. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский государственный университет, 2021. С. 569–587.
18. Толмачева Е. Г. Египет без фараонов. М.: Алетейя, 2003. 248 с.
19. Хотко С. Х. Черкесские мамлюки. Майкоп: Адыгейский государственный университет, 1997.
20. Хотко С. Х. Генеалогические предания об Инале и их связь с легендарными версиями происхождения черкесских мамлюков // Историческая и социально-образовательная мысль. Т. 7. №7. Ч. 1. Краснодар: Кубанская многопрофильная академия подготовки, переподготовки, повышения квалификации специалистов, 2015. С. 29-37
21. Хотко С. Х. Геополитические и этнокультурные причины вовлечения населения Северного Причерноморья в мобилизационную систему египетских мамлюков // Вестник Адыгейского государственного университета. Вып. 4 (167). Майкоп, Адыгейский государственный университет, 2015. С. 61-67
22. Хотко С. Х. К вопросу о сохранении черкесского (адыгского) языка в среде черкесских мамлюков // Вестник Адыгейского го-

- сударственного университета. Вып 1 (156). Майкоп: Адыгейский государственный университет, 2015. С. 71-74.
23. Abu-Izeddin N. M. Druzes. A new study of their history, faith and society. Leiden: Brill, 1984. 259 p.
  24. Ashtor E. Levant trade in Middle Ages. Princeton: Princeton University Press, 1983. XXII. 600 p.
  25. Barker H. Most precious merchandise. The Mediterranean trade in Black Sea slaves, 1260-1517. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2019. VIII, 314 p.
  26. Mouawad R. J. Les Maronites. Chretien du Liban. Turnhout: Brepols, 2009. 268 p.
  27. Crecelius D. Egypt in Eighteenth century // The Cambridge history of Egypt. Modern Egypt. From 1517 the end of twentieth century. Cambridge: Cambridge university press, 1998. P. 59-86
  28. Elbendary A. Crowds and Sultans. Urban protests in late medieval Egypt and Syria. Cairo-New York: The American University in Cairo Press, 2015. XIV, 276 p.
  29. Garcin J. – C. The regim of Circassian Mamluks // The Cambridge history of Egypt. Vol. I. Islamic Egypt, 640-1517. Cambridge: Cambridge university press, 1998. P. 290-317.
  30. Hathaway J. Egypt in seventeenth century // The Cambridge history of Egypt. Modern Egypt. From 1517 the end of twentieth century. Cambridge: Cambridge university press, 1998. P. 34-58
  31. Hathaway J. The Arab lands under Ottoman rule, 1516-1800. London – New York: Routledge, 2008. XX, 324 p.
  32. Holt P. M. The age of crusades. The Near East from Eleventh century to 1517. London – New York: Routledge, 1986. XIII, 250 p.
  33. Koby J. Mamluks of Jewish origin in the Mamluk sultanate // Mamluk Studies. Vol. 22. 2019. P. 49-95.
  34. Luz N. The Mamluk city in the Middle East. History, culture and urban landscape. New-York: Cambridge university press, 2014. XVI, 268 p.
  35. Mauder Ch. In the Sultan Salon. Learning, Religion and Rulership at the mamluk court of Qanisawh al-Ghawri (1501-1516). 2 Volumes. Leiden – Boston: Brill, 2021.
  36. Marsot A. L. S. A history of Egypt from Arab conquest to the present. Cambridge: Cambridge university press, 2017. 169 p.
  37. Muir W. The Mameluke or slave dynasty of Egypt. London: Smit, Elder and Co, 1896. XXXII, 245 p.
  38. Muslu C. Y. The Ottomans and the Mamluks. Imperial diplomacy and warfare in Medieval Islamic world. London-New York: I. B. Tauris, 2017. XII, 376 p.

-
39. Northrup L. The Bahri Mamluk sultanate, 1250-1390 // The Cambridge history of Egypt. Vol. I. Islamic Egypt, 640-1517. Cambridge: Cambridge university press, 1998. P. 242-289
  40. Petry C. F. The Mamluk sultanate. A history. Cambridge: Cambridge University Press, 2022. XIX, 358 p.
  41. Winter M. Egyptian society under Ottoman rule, 1517-1798. London – New York: Routledge, 1992. XV, 324 p.
  42. Winter M. Ottoman Egypt, 1525-1609 // The Cambridge history of Egypt. Modern Egypt. From 1517 the end of twentieth century. Cambridge: Cambridge university press, 1998. P. 1-33.

Yaroslav Valentynovych Pylypchuk

Doctor of historical sciences, senior lecturer of the Department of World History and Archeology of the Faculty of History and Philosophy of the National Pedagogical University named after M. P. Drahomanova, Kyiv, Ukraine
E-mail: pylypchuk.yaroslav@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9809-3166>

Circassian Mamluks in Egypt

Summary

This article is devoted to the history of the Mamluk state in the Middle East during the period of domination of the Circassian dynasty. The coming to power of the Circassian Mamluks-Burjits was prepared by plague epidemics, a reduction in the flow of Turkic slaves due to the Islamization of the population of the Golden Horde, and internal squabbles between the Mamluks-Kipchaks. The first Circassian sultan, Barquq, was forced to wage a tough power struggle against Yalbuga al-Nasiri and Mintash before the Circassians established themselves on the throne in Cairo. Barquq established ties with the states of the Ottomans and Jelairids, as well as with the Golden Horde. Barquq's successor, Sultan Faraj, turned out to be a weak ruler, and during his reign, Egypt experienced an internal political crisis, epidemics and Chagatai invasions. Sultan Sheikh was able to stabilize the situation, who curbed the Bedouins and forced the Karaman beys to submit to the Mamluks. Under Barsbay, the Mamluk Sultanate pursued an active foreign policy. Several successful naval raids were carried out against the Kingdom of Cyprus, and the Mamluks were at war with the Turkman confederation of Qara Qoyunlu. The beys of Karaman and Dulkadir recognized their dependence on Cairo. Sultan Jakmak suppressed the uprisings of the Mamluk emirs and sent a fleet under the command of Inal against the Hospitallers from Rhodes. Sultan Inal participated in the strife in the kingdom of Cyprus. Khushkadam continued Inal's course in foreign policy. The time of the greatest power of the Mamluks was the reign of Kaitbay. Under him, the Mamluks were able to emerge victorious from a series of conflicts with the Ottoman Sultan and the beys of Dulkadir. The income of the Mamluks grew. They also managed to curb the Mamluks. Only at the end of Qaitbai's reign did the system lose stability. Period 14996-1501 was a period of crisis from which the country was led by Kansu al-Gauri, the last great sultan. To pacify the opposition, he had to resort to harsh measures. Kansu faced challenges that were not before the previous sultans. The penetration of the Portuguese fleet into the Indian Ocean forced the Sultan to spend a lot of money on the maintenance of the fleet. In addition, the Portuguese destroyed the

---

Mamluk monopoly on the spice trade. In 1516, the defeat at Marj Dabiq in which Kansu died symbolized the end of Mamluk dominance in the Middle East. Operative resistance to the Ottomans by Tumanbay II in 1516-1517, and the Mamluk uprising of 1521 by Janberdi al-Ghazali was the agony of the Mamluk regime. From 1521 to 1707 the real rule of the Mamluk lands was in the hands of the Ottomans. In the XVIII century, Egypt was ruled by the Georgian Mamluks.

უჩა ოქროპირიძე

ბათუმის შრს უნივერსიტეტის ნიკო ბერძენიშვილის ინსტიტუტის ისტორიისა და არქეოლოგიის განყოფილების მთავარი მეცნიერი თანამშრომელი, ისტორიის დოქტორი, პროფესორი

კიდევ ერთხელ „თურქი-მესხების“ პრობლემის შესახებ

ევროსაბჭოში შესვლისას 1999 წელს, საქართველომ, 1944 წელს გასახლებული, ე. წ. „თურქ-მესხებად“ მოხსენებული მოსახლეობის უკან დაბრუნების ვალდებულება იკისრა. აღებული ვალდებულების თანახმად, რეპატრიაციის პროცესი 2002 წელს უნდა დაწყებულიყო და 2011 წელს დამთავრებულიყო.

საქართველოში არსებული პრობლემებიდან გამომდინარე, 2005 წელს ევრო საბჭომ ახალი რეზოლუცია მიიღო, რომლითაც რეპატრიაცია 2013 წლამდე გადაიდო. 2007 წელს კი მიიღეს საქართველოს პარლამენტის კანონი „რეპატრიაციის შესახებ“, რომლის შესრულება, მასში ჩადებული ხელოვნური პრობლემების გამო, თითქმის შეუძლებელია. ამიტომაც, ქართულ სახელმწიფოებრივ სივრცეში ამ ე. წ. თურქი-მესხების საკითხი ერთ-ერთი ურთულესი პრობლემაა. ამასთან, საზოგადოების მნიშვნელოვანი ნაწილი, „თურქი-მესხების“ საქართველოში დაბრუნების საკითხს უნდობლად ეკიდება, რადგან მასში საქართველოს ტერიტორიული მთლიანობისათვის კიდევ ერთ საფრთხეს ხედავს. განსაკუთრებით რადიკალურად არის განწყობილი მესხეთის თანამედროვე მკვიდრი მოსახლეობა.

აღნიშნული საკითხით ადრევე დავინტერესდები და ჯერ კიდევ 1991 წლის აგვისტოში ადიგენის რაიონში მოვანყვე ექსპედიცია მისი შესწავლის მიზნით. მაგრამ იმდროინდელ საბჭოთა კავშირში საკავშირო პრობლემების გააქტიურების გამო, იძულებული გავხდით საქმე მოულოდნელად შეგვეწყვიტა, თუმცა საერთო სურათის მომცემი მასალა, თითქმის ერთი-ერთზე ემთხვევა ერთმანეთს და მათგან გამომდინარე ერთიანი საბოლოო დასკვნა ასეთია: „თურქი მესხების“ საქართველოში დაბრუნება შეუძლებელია და თუ ისინი დაბრუნდებიან, ჩვენ უნდა დავტოვოთ ჩვენი სამშობლო!“ – ამბობენ მესხეთის მკვიდრნი.

ადიგენის რაიონის სოფელ უდეში მცხოვრები პეტრე ქიქოშვილი აღნიშნული კონტიგენტის შეფასებისას მეტად კრიტიკული და კატეგორიულია, აცხადებს რა, რომ „აჭარამ სარწმუნოება შეიცვალა და ენა შეინარჩუნა, რითაც აქ ქართული თავისთავადობა შენარჩუნებული იქნა. აქაურებმა კი დაკარგეს და დაივი-

წყეს როგორც ენა, ასევე უარყვეს სარწმუნოებაც და სრულიად გაათრდნენ. აჭარაში თუმცა 300 წელი იყვნენ თურქები, მაგრამ მათ ენა, ქართული შეინარჩუნეს და მათი გადაგვარება თურქებმა ვერ შეძლეს. გადაგვარებულები კი – ენას რომ დაკარგავს, გვარს რომ დაკარგავს და ყველაფერ ქართულს რომ დაკარგავს – ის თურქზე უარესია!“ და ამ შეფასებისაგან დიდად არ განსხვავდებოდა სხვა რესპონდენტთა შეფასებანი, პირიქით, ზოგიერთები ამაზე უფრო მძაფრიცაა. ამასთან ძალზე გვენიშნა ამავე სოფელელ არტემ გელაძის ნათქვამი, რომ „ადიგენის რაიონში რამდენი მეჩეთიც არის, ყველა მეჩეთი ეკლესიის საძირკველზეა აშენებული... თუ მათ ქართველობა უნდოდათ, ეს მეჩეთები 1937-1939 წლებშია ნაშენები... აქ ვერ იქართველეს, აქ, საქართველოში და ახლა შუა აზიაში ნამყოფები იქართველებენ?!.. ააშენა ღმერთმა როინ მეტრეველი, მხარი დაგვიჭირა... ნაირა გელაშვილი, მამულია, ბაქრაძე შუა აზიაში რომ დარბიან, ერთი აქ ჩამოსულიყვნენ და ჩვენთვის ეკითხათ, რას ვფიქრობთ...“

იგივე რესპონდენტი კატეგორიულად აცხადებს: „ესენი არიან ნამდვილი თათრები, არავითარი ქართველები; ადამიანი ეროვნებას რომ შეიცვლის, სახელს რომ შეიცვლის, ენას დაკარგავს თავის სამშობლოში, ის ყველაზე საშიშია!“... ამ აზრს კი სხვებიც იზიარებენ. ადგილობრივთა ვარაუდით, ჩამოსახლების შემთხვევაში, თურქი-მესხები მოინდომებენ მხარის თურქეთისათვის გადაცემას, რის გამოც მათ უკან დაბრუნებას დანაშაულად და შეუძლებლად თვლიან [ექსპედიციის მასალები, 1991].

პრობლემა მართლაც, საკმაოდ რთული და თითქმის მოუგვარებელი ჩანს, მაგრამ რა დააშავეს თუნდაც იმ მცირერიცხოვანმა ადამიანებმა, რომლებსაც ქართული სახელმწიფოს წინაშე არავითარი დანაშაული არ ჩაუდენიათ და, უსამართლოდ დასჯილნი, სამშობლოში დასაბრუნებლად იბრძვიან. ან კიდევ, დამნაშავედ შეიძლება ჩაითვალოს ადამიანები, რომლებსაც საუკუნეების განმავლობაში უწამლავდნენ ეროვნულ თვითშეგნებას და მათ მანქურთებად ჩამოყალიბებას ცდილობდნენ?! ამას კარგად დაფიქრება, ხოლო შექმნილი უმძიმესი მდგომარეობიდან ღირსეული გამოსავლის პოვნას უდიდესი შრომა, არანაკლები თავდადება და მოთმინებით მოღვაწეობა სჭირდება, (რაც მომავლის საქმეა...) და არა მოუშაადებელი, ნაჩქარევი, წინასწარ შეუსრულებლობისათვის განწირული გადანყვეტილებების მიღება.

რაც შეეხება მაშინდელ ქართულ პრესას, პირველ რიგში, უნდა აღვნიშნოთ მასში გამოხატული საქართველოს დემოგრაფიული საზოგადოების პოზიცია, რომელიც მორიგი, კომუნისტური საზოგადოებისათვის დამახასიათებელი, დემაგოგიითა და ილუ-

ზორული სიყალბით ცდილობს ფონს გასვლას და თან ცდას არ აკლებს მეცნიერული მიუდგომლობისა და „სიღრმისეული ანალიზის“ ფონი შექმნას, – შეცდომას უწოდებს რა იმას, რაც საქართველოში ბოლშევიკური რუსეთის (და საერთოდ, რუსეთის) მიზანმიმართული პოლიტიკა იყო საქართველოს დასანაწევრებლად და დასასუსტებლად – და რადაც აღნიშნული საზოგადოება წარმოგვიდგენს სამცხე-ჯავახეთის 220 სოფლის ერთი ხელის მოსმით დაცარიელებას მოსახლეობისაგან; უნდა ითქვას, რომ ეს იყო ქართველებისაგან ამ მოსახლეობის ხელოვნურად გაუცხოების მორიგი ეტაპი და რუსულმა სახელმწიფო მანქანამ იგი ლოგიკური შედეგით დაასრულა, რათა საჭირო მომენტისთვის ახალი, შეურიგებელი მტრები შეემზადებინა ქართული სახელმწიფოებრიობის მომავლისათვის, მისთვის ზურგში ხანჯლის ჩასაცემად. ამიტომაც ამ საზოგადოების მოწოდებაც, ახლა მაინც „ვიყოთ სამართლიანი და შეძლებისდაგვარად გამოვასწოროთ ის შეცდომა, რომელმაც დანაშაულამდე მიგვიყვანა“, [მესხთა ტრაგედია, 1989] ყალბია, რადგან ამ დანაშაულში ქართველ ხალხს წილი არ უდევს და მასზე და მის ყველა შედეგებზე პასუხისმგებელია თავისი მიზნების განხორციელებაში დაუნდობელი და ვერაგი რუსული იმპერიული მანქანა. ამიტომაც მიგვაჩნია, რომ საქართველოს დემოგრაფიული საზოგადოების პოზიცია სავსებით სამართლიანად გააკრიტიკა ცნობილმა ქართველმა მწერალმა და პუბლიცისტმა ომარ გოჩელაშვილმა წერილში „მართლაც, არ ეგების თვალის დახუჭვა“ [გოჩელაშვილი, 1989].

მაშინაც ასეთი ორგანიზაციებისა და საზოგადოებების საქმე „პარტიული ხაზის“ დაცვასა და მისი პოლიტიკის გამართლების იქით არ მიდიოდა და ვერც ნავიდოდა, მათთვის თავიდანვე განსაზღვრული როლის გამო. ამ როლიდან გამომდინარე, მათი უნიათობის გამართლების ცდას ვერაფერს მატებს საქართველოს დემოგრაფიული საზ-ბის თავმჯდომარის მოადგილის ი. ბეგიაშვილის ოპერატიულად მომზადებული საპასუხო წერილიც [ბეგიაშვილი, 1989], რომელშიც იგი „სამართლიანობის აღდგენის“ მიზნით „კომპეტენტურ ქართველ მეცნიერებსა და სპეციალისტებზე“ და „თვითმხილველ“ პარტიის ახალციხის რაიკომის პირველ მდივანზე მიუთითებს, თანაც მრავალმნიშვნელოვნად ირონიზირებს კიდევ. მაგრამ იგი თუ მართლაც სამართლიანად განსჯიდა ყველაფერს, მიხვდებოდა, რომ სწორედ ეს „კომპეტენტური მეცნიერები და სპეციალისტები“, „პარტიულ ნომენკლატურასთან“ ერთად, იყვნენ პირველხარისხოვანი დემაგოგ-გამყალბებლები და სისტემის მრუდე სარკის პირველი ავტორ-შემოქმედნი. სწორედ ისინი იყვნენ, რომ მხოლოდ პარტიის ოფიციალური პოზიციის „მეცნიერულ დასაბუთებასა“ და

მისი გასამართლებელი დებულებების შექმნას ემსახურებოდნენ და არა სიმართლეს, ისტორიული პროცესების სამართლიან, ისტორიულ ჭრილში წარმოჩენას.

ხოლო, რაც შეეხება სსრ კავშირის უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმის 1956 წლის 28 აპრილის ბრძანებულებით „გადასახლებულები განთავისუფლდნენ კომენდატურის მეთვალყურეობიდან და მიეცათ საბჭოთა მოქალაქის ყველა უფლება“... და „ისინი რეაბილიტირებულნი არიან“, რასაც დიდ მონაპოვრად აცხადებს იგივე ავტორი [იქვე], – ჩვენი აზრით, სწორედ ეს იყო ამ „საბჭოთა მოქალაქის“ ყველაზე დიდი უბედურება, რომ როცა საჭიროდ დაინახავდა, მას ყოველგვარი სასამართლო პროცედურის გარეშე რეპრესირებულს გახდიდა საბჭოთა სახელმწიფო უსამართლო მანქანა, შემდეგ კი იმავე წესით, რეაბილიტაციას გამოუცხადებდა (ასე, რომ აქ ვერავინ გაიგებდა, სად იყო სიმართლე და სამართლიანობა). და თუ ავტორს მართლა სჯერა, რომ ისინი აღნიშნული ბრძანებულებით რეაბილიტირებულნი არიან და მიეცათ საბჭოთა მოქალაქის ყველა უფლება, მაშინ რატომ არ დააბრუნეს ისინი თავიანთ ადრინდელ საცხოვრისზე და გარკვეულ დრომდე, რატომ დატოვეს ისევ გადასახლებულის მდგომარეობაში?! მაშ, რას ნიშნავს რეაბილიტაცია და საბჭოთა მოქალაქის ყველა უფლების აღდგენა, ამ შემთხვევაში, თუ არა ი. ბეგიაშვილის მთელი მსჯელობის სიყალბის დამტკიცება?!..

ჩვენი აქ მოყვანილი დებულებების უშუალო დადასტურებაა თამარ საბინაშვილის სტატია – „სხვისი ჭირი“ [საბინაშვილი, 1989], რომელიც თავისი მამხილებელი ტონის გამო, ქართული კომუნისტური ნომენკლატურის პარტიულმა „ბოსებმა“, როგორც ჩანს, ძალიან სახიფათოდ მიიჩნიეს და გამოსაქვეყნებლად ნაკლებად პოპულარულ გაზეთში „სოფლის ცხოვრება“ გადაამისამართეს. ეს სტატია არის მამინდელ საბჭოურ სივრცეში მეტად გავრცელებული ურთიერთ გაბიაბრუნების მხილების თვალსაჩინო ნიმუში, როდესაც ერთმა მხარემ თითქოსდა ბევრი რამ არ იცის და ცდილობს ამ „უვიცობის“ თავის სასარგებლოდ ექსპლოატაციას, საკუთარი მიზნის მისაღწევად გამოყენებას. მეორე მხარე ცდილობს მას ყველაფერი დაწვრილებით და გასაგებად აუხსნას, ბოლოს კი ირკვევა, რომ ამ თითქოსდა „არ მცოდნეს“, სინამდვილეში არაფრის ცოდნა არ სურს და საკავშირო ელიტის მოსკოველ წარმომადგენელთა მორიგი შეკვეთილი ვოიაჟი თბილისში, უდღეური ტყუილებისა და დემაგოგიის ნაზავით, სწორედ ხალხის „დასაბოლებლად“, გარკვეული კონტიგენტისათვის კი ინსტრუქციის მისაცემად მოწყობილი ფარსია, რომლის საბოლოო მიზანსაც საქართველოსათვის ე. წ. თურქი-მესხების „შემოსალება“ წარმოადგენდა.

რაც შეეხება ი. საბინაშვილის ემოციურ შექაჩილს – „არ მინდა დავიჯერო, რომ ასეთია აზრი ხალხისა, რომლებიც ძალიან პროგრესულად აზროვნებს ... და რომელთაც ... სუნთქვაშერუღი ელოდა ყრილობა და ტელემეაყურებელიც“, მას ახლა მაინც უნდა ვუთხრათ, რომ – მაშინ შეიძლება მართლა, ადამიანურად რუსეთშიც შეაწუხა ვიღაც თბილისში მომხდარმა ამბებმა და ვერც საბჭური „განსაწმენდელის“ გავლა მოასწრეს მათ, ამიტომაც, ემოციებს აყვენს; ახლა კი ისინი სპეციალურად დამუშავებულნი, სპეციალური დავალებით ჩამოვიდნენ თბილისში საგანგებო მისიის შესასრულებლად და თავიანთი პატრონების სასარგებლოდ ცივი გონებით და ანგარიშით უნდა ემოქმედათ. ამასთან უნდა ვიცოდეთ, რომ მათ „პროგრესული აზროვნება“ შეიძლება იქამდე გაჰყვეთ, სანამ ამას მათი სახელმწიფოს ინტერესები მოითხოვს; შემდეგ კი, როგორც ტოტალიტარული სისტემის „ხოლოპებს“, თავიანთი ბატონების სასარგებლოდ, თავის გავირეშმაკება და ყოველგვარი აბსურდისა და სისულელის მტკიცება ევალებოდათ, – ხოლო თუ ვინმემ გაბედავდა და ამხელდა, ისინი ყველაფერს ურცხვად საკითხის საფუძვლიანად არცოდნას დააბრალებდნენ; ეს იმ შემთხვევაში, სინდისის ნატამალი მათ მმართველ პულტთან, თუ კიდევ ვინმეს შერჩენოდა. თუ არა და...

ამირან ავალიანი თავის წერილში „ვისია მესხეთი?“ [ავალიანი, 1989] გაკვირვებას გამოთქვამს, რომ საქართველოში ჩამოსახლებული (ზუგდიდის რ-ნი სოფ. ნარაზენი) 15 მესხის კოლექტიურ წერილში გამოხატული მათი ანტიქართული პოზიციის სრული მხილების შემდეგ კამათი მაინც გაგრძელდაო ... აბა, რა ეგონა?! ასე ადვილად დანებდებოდა ვინმე და ხელს აიღებდა დავალების შესრულებაზე?! აქ ხომ თავისი თავისუფალი ნებითა და შეგნებით არავინ მოქმედებდა; ეს იყო ერთი პულტიდან მართული თოჯინების თეატრი. ამასთან, ორივე მხარის პოზიციაში ნათლად ჩანს, რომ კომუნისტური დემაგოგიით, ისევე არაფრის მთქმელი სილოგიზმებით ცდილობენ ფონს გასვლას და სრულიადაც ვერ შეუგნიათ მომენტის სრული სერიოზულობა, როგორც თავისი, ასევე თავიანთი თანამომძიებების მდგომარეობისაც... და კამათი გრძელდება... მაგრამ ეს უკვე ნაძალადევი, შეკვეთილი კამათია, რათა შემკვეთს საქართველოში მორიგი, უკვე საერთაშორისო მასშტაბის ახალი პროვოკაციების ასაგორებლად საჭირო ბაზა შეუქმნან... აქედან გამომდინარე კი, სრულებით ბუნებრივია ავტორის კითხვა, რომელშიც პასუხიც იგულისხმება: „დიახაც, გულმონყალება ... სანაქებო თვისებაა, მაგრამ გვაქვს რისკის უფლება, როცა საქმე სამშობლოს ბედს ეხება? ჩვენს მიმართ თუ იჩენს ვინმე ასეთ გულმონყალებას?“ და აქ უნდა დავ-

ეთანხმობთ აზრს, რომ „სამი საუკუნის განმავლობაში უცვლელი დარჩა ერთი – „ქართველთა კოლექტიური უპასუხისმგებლობა“ [ტუხაშვილი, 1989]. მაგრამ არ უნდა დაგვავიწყდეს ისიც, თუ როგორი რუდუნებითა და მონდომებით ზრდიდნენ ამ უპასუხისმგებლობას ქართველ ხალხში ასწლებლების მანძილზე მასზე მოძალადე აშკარა თუ ფარული მტრები! და სწორედ ამ ქართული კოლექტიური უპასუხისმგებლობის უშუალო შედეგია, რომ ყველა მხრიდან გვისვამენ კითხვებს: „ერთბაშად ‘აგიჯანყდათ’ შიდა ქართლი, ჯავახეთი, ყვარლის ლეკი მოსახლეობა, ‘თურქიმესხები’, ბერძენ-ურუმები, ოსები, აფხაზები, სამხედრო წრეები... კონფლიქტი გაქვთ ცენტრალურ ხელისუფლებასთან, მეზობელ რესპუბლიკებთან, მოითხოვთ ყველა მხარეზე დაკარგულ ტერიტორიებს, გსურთ დამოუკიდებლობა. ნუთუ ყველაფერში მართლები ხართ?“ – ამბობს ავტორი და იქვე ამ კითხვას სრულიად სამართლიანად პასუხობს: „ჰაი-ჰაი, მართლები ვართ, მხოლოდ ეგაა, ველარაფრით დაგვისაბუთებია ჩვენი სიმართლე საკავშირო და მსოფლიო საზოგადოებრიობის თვალში. ასე თანდათან ჩამოყალიბდა ანტიქართული სინდრომი... გასაქანი ეძლევა ყოველგვარ ანტიქართულ დემაგოგიას. შეიძლება ითქვას, რომ იგი აქტიურად მოქმედი ფაქტორი გახდა“ – დასძენს ავტორი და იქვე განაგრძობს – „მართლაც შეიქმნა მდგომარეობა, როდესაც ჩვენი ‘კაკალიც აღარ ჩხრიალებს’, ხოლო სხვებისა ბამბაც საშინელ ხმაურს გამოსცემს“ [იქვე]. აქ ბატონი ლოვარდ ტუხაშვილი დღეისათვის, ალბათ, აუცილებლად დაამატებდა, „რადგანაც ერთადერთი მართალი ამ სისტემაში, ჩვენი ‘უფროსი ძმა’, რუსი უნდა დარჩენილიყო“... ქართველ მეცნიერებს კი არ ჰქონდათ უფლება ადექვატური პასუხი გაეცათ ანტიქართულ შემოტევებსა და ქმედებებზე; პირიქით, ვალდებული იყვნენ, ხშირ შემთხვევაში ეს კომუნისტური პარტიის უმაღლესი ეშელონებიდან თუ საკავშირო მთავრობიდან წამოსული ანტიქართული ინიციატივები მოეწონებინათ და მისი „სიკეთე“ მეცნიერულად დაესაბუთებინათ, რაც კეთებოდა კიდევ. ამის ორ უტყუარ მაგალითს მოვიყვანთ, რომელთაც ჩვენს თვალწინ გაიარეს „აპრობაცია“. პირველია 1978 წლის აპრილის ამბები ქართული ენის სახელმწიფო სტატუსთან დაკავშირებით, როდესაც თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის პროფესორ-მასწავლებელთა დიდი ნაწილი, ცენტრალური საკავშირო მთავრობისა და კომპარტიის ხაზის სამართლიანობას გვიმტკიცებდა და ჩვენ, სტუდენტებს „ისტორიული გარდაუვალობის წინააღმდეგ“ წასვლას გვაბრალებდნენ. და მეორეც, სულ ახლახან – როდესაც სომეხი ისტორიკოსების სრულიად უკანონო, საქართველოს მიმართ უსამართლო პრეტენ-

ზიებს ჩვენმა კოლეგამ, საქართველოს საისტორიო გეოგრაფიის ცნობილმა მკვლევარმა, ისტორიის დოქტორმა სიმონ გოგიტიძემ თავის რეცენზიაში სათანადო პასუხი გასცა, თბილისში ვერ ვიპოვეთ ერთი ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი, რომელიც, მათი აზრითაც, ამ ღირსეულ პასუხს, უცხოეთში გამომავალ სამეცნიერო გამოცემაში ვიზას მისცემდა. ბოლოს კი ასეთი უცნაური პასუხით მოგვიშორეს თავიდან – „თქვენს გამო სომხებს ხომ არ მოვიმდურებთო...“ სომხები რომ სამშობლოს გვედავებოდნენ და მთელი ამიერკავკასია სომხეთად გამოაცხადეს, ეს მათთვის არაფერს ნიშნავდა... და, სამწუხაროდ, ისეთი გრძობა მაქვს, რომ „ქვათა ღალადი“ თანამედროვე საქართველოში არ დაინერებოდა! და თუ დაინერებოდა, მზის სინათლეს ვერ იხილავდა...

როცა ავტორი ზემოთ აღნიშნულ წერილში რუს „სამართლიანობისთვის მებრძოლ მეცნიერზე“ ვიაჩესლავ ივანოვზე საუბრობს, სხვა საკითხებთან ერთად მას უყენებს ბრალდებებს: „იგი უმაღლავს მსმენელს, რომ ე. წ. აფხაზური სკოლა, აფხაზური დაწესებულებანი ფაქტობრივად რუსულია. იგი მალავს იმასაც, რომ აფხაზური მოსახლეობის მნიშვნელოვანმა ნაწილმა არ იცის თავისი მშობლიური (როგორც ქართული, ისე აფხაზური. ეს მაშინდელი რეალობა იყო! – უ. ო.) ენა; რომ საოჯახო ურთიერთობაშიც იყენებს რუსულ ენას. ივანოვისეული ლოგიკის მიხედვით ქართულის ცოდნა აფხაზთა ასიმილაციას იწვევს, რუსული ენა კი ავითარებს ეროვნულ კულტურას“... ამიტომაც, ჩვენც უნდა დავეთანხმოთ მას, რომ ვიაჩესლავ ივანოვი დემაგოგი და პროვოკატორია. მაგრამ, ჩვენი აზრით, დემაგოგი და პროვოკატორია ყველა ის ქართველი მეცნიერიც, რომლებიც, რაღაც თითიდან გამონოვილი მიზეზებით, თავს არიდებენ ქართული ინტერესების მეცნიერულ საფუძველზე დაცვას!

აფასებს რა შუა აზიაში, კერძოდ ფერღანაში დატრიალებულ უბედურებას, ერთ-ერთი დაზარალებული ინტერვიუში ამბობს: „...მთელი ეს სისხლიანი პროვოკაცია მაფიოზური ძალების მიერაა ორგანიზებული და დაფინანსებული, მაგრამ ცოტამ თუ იცის ამ ხოცვა-ჟლეტის ნამდვილი მიზეზები“... მაგრამ დიდი ხანია დადგა დრო ითქვას, რომ ამ ე. წ. თურქი-მესხების საქართველოსა და ქართველთაგან გასაუცხოებლად და გარკვეულ მომენტში, მათზე სამკვდრო-სასიცოცხლოდ დასაპირისპირებლად მიზანმიმართული მუშაობა, განსაკუთრებით გაძლიერდა საბჭოთა პერიოდში. მათი შუა აზიაში გადასახლება და გარკვეულ დრომდე იქ ანტიქართული სულისკვეთებით დამუხტვაც, ამ მიზანს ემსახურებოდა. ხოლო საქართველოში აღმავალი ეროვნულ-განმათავი-

სუფლებელი მოძრაობის პერიოდში ფერღანაში მათი დარბევა და საქართველოში გადმორეკვის მცდელობაც, ამ მოძრაობისათვის ზურგში მახვილის ჩასაცემად და ერის მთელი ენერჯის საშინაო პრობლემებზე გადართვის მიზნით იყო განხორციელებული, რაც საქართველოსთვის მომაკვდინებელ საშიშროებას შეიცავდა. და არა იმიტომ, რომ „თურქი-მესხები“ იყვნენ თითქოს ასეთები, არამედ იმიტომ, რომ საბჭოთა იმპერიულ მანქანას ამ მიმართულებით სურდა მათი გამოყენება და მის ხელთ არსებულ ყველა რესურსს აამოქმედებდა საკუთარი მიზნის მისაღწევად. მათი დღევანდელი პრობლემებიც „ბოროტების იმპერიის“ აგრესიული მემკვიდრის არსებობითა და მისი არც თუ გონივრული სამომავლო მიზნებითაა განპირობებული; ჩვენ კი, ამდენი ხნის განმავლობაში მათ მიერ მიზანმიმართული ღვარძლის თესვისა და ჩვენს შორის ბოროტგანზრახული დგომის გამო, ერთმანეთის ცნობა და ერთად თანაცხოვრება ვეღარ მოგვიხერხებია.

იმავე ინტერვიუს გაგრძელებაში ნათქვამია, რომ მომხდარში „არცთუ მცირე ბრალი მიუძღვის ხელისუფლების ადგილობრივ ორგანოებს, რომლებსაც ჩვენ არაერთხელ მივანიშნეთ მოსალოდნელ ტრაგედიაზე, მაგრამ ისინი ჩვენს გაფრთხილებასა და თხოვნას ზერელედ მოეკიდნენო“, რაც მხოლოდ ამტკიცებს ზემოთ გამოთქმულ ჩვენს მოსაზრებას, ამ საქმეში მთელი საბჭოთა სისტემის თანამონაწილეობა-თანამშრომლობის შესახებ. აღნიშნულმა ადგილობრივმა ორგანოებმა ზუსტად შეასრულეს მოსკოვის ხელისუფლების უმაღლესი ემელონებიდან მომდინარე დავალება და მითითებანი. ამის კიდევ ერთი დადასტურებაა მათი ერთ-ერთი „ლიდერის“, საკუთარი ხალხის ბედით ურცხვად მოვაჭრე პროვოკატორ ი. სარვაროვის, პროვოკაციული განცხადებანი, რომ თითქოს საქართველოში „ჩვენი მოსმენა არ უნდათ, გაიძახიან“ სამშობლოში დაბრუნებისათვის საჭიროა „გახდე ქართველი“, უარი თქვა შენს ენაზე, რელიგიაზე და ბოლოს და ბოლოს გვარზეც... ასი წლის წინათ მესხები ქართველები იყვნენ და შემდეგ გათურქდნენო“... შემდეგ კი სვამს ასევე პროვოკაციული შინაარსით გაზავებულ კითხვას: „ნუთუ ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორებს არ ესმით, ...რომ მას შემდეგ ადამიანებს ჩამოუყალიბდათ გარკვეული ეროვნული შეგნება და ახლა ამ შეგნების შესაცვლელად მათი იძულება შოვინიზმი არ არის?!“ [გადმობეჭდილია გაზ. „ლიტერატურნაია როსია“-დან; ნახევარი საუკუნე... 1989].

ამ ინტერვიუს სათაურად „ნახევარი საუკუნე უსამშობლოდ“ ჰქვია და იგი გაზეთ „ლიტერატურნაია როსიას“ კორესპონდენტ ა. პისარევს ჩაუწერია. ჩვენ ვსვამთ კონტრშეკითხვას: მსგავსი შეგ-

ნებისა და ფსიქოლოგიის ადამიანმა, სამშობლოზე თუ შეიძლება ისაუბროს, რადგან მას ასეთი რამ, საერთოდ, გააჩნია?! და აქვე უნდა ვთქვათ, რომ სარვაროვის მსგავსთა ქმედებების გამოა, რაც ამ ტანჯულ ხალხს სჭირს. მისნაირთა ქმედებების გამო დასჯილი ქართული ორიენტაციის მესხთა მისდამი გამოტანილი მსჯავრიც სრულიად სამართლიანია და ეთანხმება ჩვენს აზრს, როდესაც ისინი აცხადებენ: „სარვაროვსა და მისნაირ გამყიდველებს საკავშირო ინფორმაციის საშუალებები ფართოდ უხსნიან კარს ქართველი ერის საზიანოდ. თვითონ ჩვენც, არაქართული ორიენტაციის მესხთა ჩამოსახლების მონინაალმდეგენი ვართ, და თუ ასეთებმა მაინც შემოაღნიეს, უკან უნდა მიბრძანდნენ“... [ლია წერილი... 1989]. მაგრამ ასე გაგრძელებაც აღარ შეიძლება...

ცნობილი მეცნიერისა და მწერლის აკაკი გელოვანის მიერ გამოთქმული მოსაზრებანი [გელოვანი, 1989] ერთი-ერთზე ემთხვევა 1991 წლის აგვისტოში ადიგენის რაიონში ექსპედიციის დროს ჩვენს მიერ ამ საკითხზე მოპოვებული ვიდეო მასალის შინაარსს, რომელთაგან ზოგიერთი, მათი გამაღიზიანებელი სისასტიკისა და ვულგარულობის გამო, რესპოდენტებმა აღარ ჩაგვანერინეს. ყოველი მხრიდან დაუნდობლობისა და სასტიკი ღალატის აჩრდილთა შემოსევა ისახებოდა რესპონდენტთა მოგონებებსა და საუბრებში: და ყველაფერი ეს თვალწინ მიცოცხლებს გრიგოლ გვარამაძის წერილში გულისტკივილით დახატულ სურათს, რომ ეს „თურქი-მესხები“, იგივე „ხუჟანი“ უფრო საშიში, ვერაგი და სასტიკი მტერი იყო ჩვენი ხალხისა, ვიდრე ოსმალეთიდან შემოჭრილი თურქი დამპყრობლები. „ხუჟანები“ უფრო ვერაგულად იბრძოდნენ ქართველთა და ყველა ქრისტიანთა წინააღმდეგ“... [გვარამაძე, 1989].

ასეთი სურათის აღმქმელს, გარდა იმისა რალა დამრჩენია ვიფიქრო – რამ უნდა აქციოს ადამიანი ისეთ არსებად, რომ საკუთარ სამშობლოდ მიჩნეულ ქვეყანაში ასე, გემ აღებულნი ნადირივით დადიოდნენ და ყოვლის წამლექავმა სიძულვილმა ისიც დაგავინწყოს, საერთოდ ვინა ხარ?! მაგრამ ეს ამ ხალხის საუკუნოვანი მონობის და ორი იმპერიული სახელმწიფოს, ჩვენი ერთმანეთზე მგეშავი პოლიტიკის შედეგია, რომლის ამ შედეგების აღმოფხვრა, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, არანაკლებ დროსა და მოთმინებით მუშაობას მოითხოვს, ვიდრე მისმა დამწერგავებმა ამ უკიდევანო სიძულვილის ჩათესვა-გალვივებაზე დახარჯეს... თუმცა დღევანდლამდე, მტრის მიერ დიდი ოსტატობით ჩანერგილი სიძულვილის ნაყოფი ერთმანეთთან მიახლოების საშუალებასაც არ აძლევს ქართველთა ორად გახლეჩილ ცნობიერებას; მაგრამ თუ ამ ჩვენი საერთო ჭირის გადალახვა გვსურს, უნდა შევძლოთ

ორივე მხარისათვის მწარე და მეტად სამწუნხარო სიმართლის მოსმენა, რის გარეშეც შეუძლებელია ვითარების მართებული ანალიზი და სათანადო დასკვნების გამოტანა, რათა დაისახოს დღეს არსებულ რეალობის გათვალისწინებით მდგომარეობის გამოსწორების სამომავლო პერსპექტივა.

ვფიქრობთ, რადგან აფხაზეთის გარშემო შექმნილმა თანამედროვე პრობლემებმა თითქმის ყველა ჩვენთაგანის თვალწინ ჩაიარა და ჩვენს ცნობიერებაში გავლილი ჯერ კიდევ ცოცხალი ფაქტია, აფხაზეთით დავინყებ და „თურქი-მესხების საკითხისთვისაც“ (და სხვებისთვისაც- უ. ო.) ბევრი რამ საცნაური გახდება.

პირდაპირ უნდა ვთქვათ, და ეს ფაქტია, აფხაზეთში ჩვენ, ქართველებს ყველაზე მეტად გვმტრობენ „გააფხაზებული ქართველები“ (რომელთაც ისევე, როგორც „თურქი-მესხების“ დიდ ნაწილს, „გაქართველება“ ვერ წარმოუდგენია, და თუ რატომ, ამას ქვემოთ მოგახსენებთ...), რომლებიც აფხაზეთში გარკვეული პრივილეგიებისა და თანამდებობების მისაღებად „აფხაზებად“ ჩაენერნენ; ამიტომაც „აფსუებისთვის“ ყოველთვის უნდა ემტკიცებინათ, რომ ისინი მათზე ნაკლები „აფხაზები“ არ იყვნენ, და კიდევ – ამიტომაც მათ მიერ ჩადენილი ქმედებანი, ხშირ შემთხვევაში, მათ უკან, მშობლიურ წიაღში დაბრუნების ყოველგვარ შანსს უსპობდა, რადგან მათი ამ გზით წამყვანი ძალის მიერ ყველაფერი თავიდანვე ასე იყო ჩაფიქრებული. სწორედ ამ ძალის მიზანმიმართული პოლიტიკის შედეგად ისინი სინამდვილეში კი არ „გააფხაზდნენ“, არამედ „გარუსდნენ“ და ამ გზაზე აფსუათა ნაწილიც გაიყოლიეს.

მაგრამ ამ ანგარიშთან, მზაკვრულ თამაშში ჩაყოლამ უცებ დაკარგა თავისი ხიბლი საბჭოთა კავშირის დაშლისა და ქართული ეროვნული სახელმწიფოს აღდგენის პერსპექტივის გაჩენისთანავე. რადგანაც ისინი ამ მოძრაობის დაწყებისთანავე მიხვდნენ, რომ საკუთარი ამბიციების განხორციელება, მათ შეგნებაში, საკუთარი ეროვნული მეობის „ლალატის“ გარეშეც შეუძლებოდა; მაგრამ, მათივე აზრით, მათ მიერ ჩადენილი საქმეების გამო, უკან მოსაბრუნებელი გზა მოჭრილი ჰქონდათ, თანაც მათი ანგარეობით ჩადენილი ქმედებების მხილებისაც სასტიკად ეშინოდათ და ეშინიათ დღესაც. ამიტომაც, მათი პატრონის შთაგონებით, მათ მომავალი, მათივე აზრით, მხოლოდ რუსეთის მიერ კონტროლირებად აფხაზურ „ანკლავში“ ჰქონდათ და საკუთარი „პრესტიჟული არსებობის“ შესანარჩუნებლად ერთადერთი გზა, აფხაზეთში რუსული ინტერესების დაცვა და განმტკიცება იყო. მაგრამ ამ საკითხში ისინი ისე შორს არიან წასულნი, რომ საქმის ბოლომდე მისაყვანად მათი მომდევნო ნაბიჯი საბოლოო გარუსებაზე შეფა-

რული თანხმობით დასრულდება; (რაც უკვე მომხდარი, მაგრამ ჯერ კიდევ დაუსრულებელი ფაქტია). მაგრამ ნამდვილ ეროვნულ სახელმწიფოზე მეოცნებე ნამდვილი აფსუების ეშინიათ, რადგან ამ ნაბიჯს ისინი ღალატში ჩაუთვლიან, თუმცა ეს ბრალდება ამ „დღევანდელ ლამურებს“ საბოლოოდ მანაც არ ასცდებათ. იციან რა ესეც, ამიტომაც, თავიანთ ერთადერთ ხსნას მათი „სულის მყიდველ“ რუსეთში ხედავენ. მაგრამ, მათდა სამწუხაროდ, მათ არ იციან, თუ რა დასჭირდება რუსეთს მომავალში, – ან საბოლოო გადაშენების პერსპექტივას ხომ არ აჯობებდა, რომ აფსუებთან ერთად თავიანთ თანამოძმე ქართველებთან ურთიერთობის მოგვარებაზე ეზრუნათ? მითუმეტეს ჩვენ კარგად გვესმის მათი როგორც ადრინდელი, ისე დღევანდელი პრობლემები და არც არაფერში ვადანაშაულებთ; ზემოთ მოყვანილი მკვეთრი გამოთქმები და ცნებები კი იმისთვის მოვიხმეთ, რომ მათი ახლანდელი მდგომარეობა მათთვისვე ნათლად დაგვეჩვენებინა. ამასთან, შევასხენებთ ისტორიულ წარსულს, რომ დღევანდელი ე. წ. „მესამე რომის“ წინამორბედმა ბიზანტიის იმპერიამ, როცა მას გაუჭირდა და დასჭირდა, როგორ მიუგდო მის მიერ მიტაცებული ქართული მიწები საქართველოს მეფე ბაგრატ IV-ს... რა ვიცი, რა ხდება?! ჩვენთან კი, ნორმალურ პირობებში, მათ არავითარი პრობლემა არც არასდროს ჰქონდათ და არც არასდროს ექნებათ. ამიტომაც შევამზადოთ ნიადაგი ურთიერთ მოსალაპარაკებლად და კონსესუსის ნიადაგზე რომ არ გადაიჭრას, ჩვენი ღრმა რწმენით, ისეთი პრობლემა ჩვენს შორის არ არსებობს.

რაც შეეხება ყოველივე ამასთან „თურქი მესხების“ საკითხის კავშირს, ისინი ამ მიმართულებით კიდევ უფრო შორს არიან წასულნი და მათი მნიშვნელოვანი ნაწილი უკვე იმ დონეზეა გათურქებულ-გათათრებული, რომ ამის დაფარვას არც ცდილობენ და კიდევაც ამკარად გამოდიოდნენ და გამოდიან საქართველოს სახელმწიფოებრიობის წინააღმდეგ, როგორც თურქეთისა თუ რუსეთის ინტერესების აგენტები. ასეთ ვითარებაში, როგორ უნდა მოიქცეს ქართული სახელმწიფო საკუთარი სახელმწიფოებრივი ინტერესებიდან გამომდინარე? მან, უპირველეს ყოვლისა, უნდა დაიცვას საკუთარი ქვეყნის სახელმწიფოებრივი ინტერესები! ეს მსოფლიო პოლიტიკის აქსიომაა.

მოდით, სალად შევხედოთ მომავალს, თავი გავანებოთ ჩვენი ქვეყნებისა და ხალხის ინტერესების სხვათა საქმეების კეთებისათვის შეწირვას და ბოლოს და ბოლოს, დავინყოთ ჩვენი საერთო სამშობლოს ნამდვილ მომავალზე ზრუნვა. გავაანალიზოთ, ჩვენგან დამოუკიდებელი მიზეზების გამო, საერთო არაკეთილმოსურნეების მიერ ჩვენს შორის ხელოვნურად გაღვივებული სიძულვილისა და ფალსიფიცირებული ურთიერთობის შედეგად

ჩვენთვის თავსმოხვეული მძიმე მემკვიდრეობა და აღვადგინოთ იმ დროის ტრადიცია, როდესაც ერთმანეთი გვეიმედებოდა.

მესხთა ტრაგედია არ ახალია. იგი წარმოშობილია მათი თურქ-ოსმალთა ბატონობის ქვეშ მოქცევის დროიდან და ახალი ფორმით გაგრძელდა მხარის რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში შესვლის შემდეგაც, როდესაც აქაური მოსახლეობის უდიდესი ნაწილი განდევნილი იქნა საკუთარი მიწა-წყლიდან, მათ მაგივრად კი ჩამოასახლეს სომხები თურქეთიდან. საბჭოთა პერიოდში უფრო მეტი მონდომებით გაისარჯნენ უზურპატორ-ინტერნაციონალისტები და იმის მაგივრად, რომ ქართული თვითშეგნებისა და ცნობიერების აღდგენაზე ეზრუნათ მათში, მათი სრული და საბოლოო გადაგვარების პროექტის განხორციელებას შეუდგნენ. მესხეთში გახსნეს თურქულ-აზერბაიჯანული სკოლები და ამავდროვნების „მასწავლებლებით“ გაავსეს რეგიონი, რამაც მათი საქართველოსა და ქართველებისაგან გაუცხოების პროცესი კიდევ უფრო გააძლიერა; ერთი მოდგმისა და ორი რელიგიური თემისაგან შემდგარ მოსახლეობაში საურთიერთობო ფონი კიდევ უფრო დაამძიმა და ხელოვნურად ვითარების გამწვავებისთვისაც, „ბოროტების იმპერია“ მის არსენალში არსებულ არცერთ იარაღს არ დაიშურებდა. ბოლოს კი მივიღეთ ის, რომ ამ ორი რელიგიური აღმსარებლობისა და საერთო წარმოშობის ქართული თემის მნიშვნელოვან ნაწილს ერთად ცხოვრება წარმოუდგენლად მიაჩნიათ. საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების ქართველ წარმომადგენლებს, რომ ამ პრობლემის საქართველოს სახელმწიფოებრივი ინტერესების შესაბამისად გადაწყვეტა ნდომებოდათ, ადრევე დაიჭერდნენ თადარიგს და 1988 წელს მაინც, როდესაც მიღებული იქნა „მაჰმადიანი მესხების და ინგილოების უფლებების აღდგენისა და დაცვის ლიგის დეკლარაცია“, მიიღებდნენ სათანადო ზომებს, როგორც ამ დეკლარაციაშია აღნიშნული „ქართველი მაჰმადიანების ეროვნული თვითგამორკვევისათვის, მათი ეროვნული თვითშეგნების განმტკიცებისათვის“... (ლაპარაკია მაჰმადიან მესხებზე – უ. ო.) ხელს შეუწყობდნენ „სხვადასხვა სარწმუნოების ქართველთა შორის ურთიერთსიყვარულის, ურთიერთნდობისა და პატივისცემის გაღვივებას“... (მაჰმადიანი მესხების... 1988) მაგრამ, სწორედ, საქართველოში საბჭოთა მმართველობის ერთგული დამცველი და მისი პოლიტიკის გამტარებელი კომუნისტური ნომენკლატურა წარმოადგენდა იმ რგოლს, რომლის მეშვეობითაც ქართველი ხალხის ნების იგნორირებით, ამასთან მისი სახელით ხდებოდა ყველაზე ანტიქართულ უბინძურეს საქმეთა აღსრულება, რაც, ხშირ შემთხვევაში, სასტიკად წამლავდა ატმოსფეროს სხვადასხვა აღმსარებლობის

ქართველთა შორის. ასეთი პოლიტიკით ისინი ცდილობდნენ ეს ხალხი საერთო ქართული ეთნოფსიქოლოგიის დამანგრეველ ელემენტად ექციათ და საკუთარი ბოროტი მიზნების გამტარებელ მანქურთებად გამოეყენებინათ. ყოველივე ამის მენტალური შედეგები კი დღემდე წამლავს ქართულ საზოგადოებრივ და სახელმწიფოებრივ გარემოს.

თავს თუ არ მოვიტყუებთ, ორივე მხარემ კარგად ვიცით, რომ დღევანდელი ქართული სახელმწიფოს თითქმის ყველა პრობლემის არსებობის მიზეზი, ხანგრძლივ პერიოდში საქართველოს დამოუკიდებელი სახელმწიფოს არარსებობაში, თანამედროვე პირობებში კი ჩამოყალიბების გაზაზუე მდგარი დამოუკიდებელი ქვეყნისა და სახელმწიფო სტრუქტურების სისუსტეში უნდა ვეძიოთ. ამ სისუსტეს განაპირობებს ისიც, რომ საქართველოშიც სახელმწიფოებრივი მანქანის გაკონტროლებას ცდილობს ის ძალა, რომელიც ყალბი ილუზიებით „ასაზრდოებს“ მსოფლიოს და ეროვნული სახელმწიფოებისა და მისი ტრადიციული თვითმყოფადობის დაცვა მისთვის არაფერს წარმოადგენს; ასეთ ვითარებაში კი ჩვენი ქვეყანა განიარაღებულია და არ გააჩნია ერის ღირსების დამცავი რეალური მექანიზმები. ამიტომაც, იგი კვლავ განაგრძობს არსებობას საკუთარი სუვერენობის, სხვა სახელმწიფოთა და მსოფლიოს თანამედროვე წესრიგის მესვეურთა მიერ, მიმძლავრების ფონზე, სადაც მასზე და მის ნებაზე, სამწუხაროდ, თითქმის აღარაფერია დამოკიდებული.

ამ მდგომარეებიდან, ჩვენი აზრით, ერთადერთი გამოსავალია, საქართველოს სახელმწიფომ გააერთიანოს მის ხელთ არსებული ყველა რესურსი, პირველ რიგში, მოამზადოს მომავალი თაობა და ქვეყანაც, აღნიშნული გამოწვევებისათვის საჭირო პასუხის გასაცემად (დავით აღმაშენებლისა და თამარის ეპოქა, გრიგოლ ხანძთელისა და მისი მოწაფეების, აგრეთვე საზღვარგარეთ მაშინ მოქმედ ქართული საგანმანათლებლო ცენტრების მიერ აღზრდილ სულიერებაზე აღმოცენდა) და ჩვენ ამ დაუნდობელ შერკინებაშიც ერთად მოგვიწევს ბრძოლა საკუთარი მეობისა და კავკასიური იდეის გადასარჩენად. სასწრაფოდ უნდა გავაცნობიეროთ, რომ ჩვენ ამ მისიის შესასრულებლად ერთმანეთი ძალიან გვჭირდება! სწორედ ამაზეა დამოკიდებული ჩვენი ხალხის მომავალი, თუ კი გვსურს, რომ ის საერთოდ გვქონდეს.

გამოყენებული ლიტერატურა და წყაროები

1. ექსპედიციის მასალები... 1991: 1991 წლის 19-20 აგვისტოს საქართველოს ეროვნული მოძრაობის ისტორიის მუზეუმის მიერ ადიგენის რაიონში ჩატარებული ექსპედიციის მასალები – ვიდეო გადაღება (ინტერვიუები 3 საათი)
2. მესხთა ტრაგედია, 1989: მესხთა ტრაგედია, გაზ., „ახალგაზრდა კომუნისტი“, 04.07.1989
3. გოჩელაშვილი, 1989: გოჩელაშვილი ო., მართლაც არ ეგების თვალის დახუჭვა, გაზ. „ახალგაზრდა კომუნისტი“, 17.07.1989
4. ბეგიაშვილი, 1989: ბეგიაშვილი ი., მესხთა ტრაგედიის გამო, გაზ. „ახალგაზრდა კომუნისტი“ 27.07.1989
5. საბინაშვილი, 1989: საბინაშვილი თ., სხვისი ჭირი, გაზ. „სოფლის ცხოვრება“, 21.07.1989
6. ავალიანი, 1989: ავალიანი ამ., ვისია მესხეთი, გაზ. „თბილისი“, 08.07.1989
7. ტუხაშვილი, 1989: ტუხაშვილი ლ., „სინდრომი“, გაზ. „ახალგაზრდა კომუნისტი“, 27.07.1989
8. ნახევარი საუკუნე..., 1989: ნახევარი საუკუნე უსამშობლოდ, ინტერვიუ, გაზ. „ახალგაზრდა კომუნისტი“, 08.08.1989
9. თუნგია, 1989: თუნგია მ., შეხვედრა სამშობლოსთან, გაზ. „ახალგაზრდა კომუნისტი“, 08.08.1989
10. აბაიშვილი, 1989: აბაიშვილი პ., დახმარება ჩვენი ზნეობრივი ვალია, გაზ. „თბილისი“, 07.08.1989
11. გელოვანი, 1989: გელოვანი აკ., თურქობაზე ორი აზრი?!, გაზ. „თბილისი“, 27.11.1989
12. ბაშარული, 1989: ბაშარული ზ., მესხეთმა უწყის, რას ნიშნავს „თურქობა“, გაზ. „ახალგაზრდა კომუნისტი“, 01.08.1989
13. ღია წერილი..., 1989: ღია წერილი ზურაბ ბაშარულს, გაზ. „ახალგაზრდა კომუნისტი“, 14.10.1989
14. გვარამაძე, 1989: გვარამაძე გრ., იმას რა დამავინწყებს, გაზ. „სოფლის ცხოვრება“, 09.12.1989
15. ვადაჭკორია, 1989: ვადაჭკორია ბ., დაუმთავრებელი საუბარი, გაზ. „ახალგაზრდა კომუნისტი“, 08.08.1989
16. მაჰმადიანი მესხების..., 1988: მაჰმადიანი მესხების და ინგილოების უფლებების აღდგენის და დაცვის ლიგის დეკლარაცია, გაზ. „სამშობლო“, №17, აგვისტო, 1988

Ucha Okropiridze

Once again on the problem of “Turk Meskhs”

Summary

Joining the Council of Europe in 1999, Georgia assumed the obligation to return the population called “Turk Meskhs”, expelled in 1944. According to the commitment, the repatriation process was to start in 2002 and end in 2011.

Due to problems in Georgia, in 2005 the Council of Europe adopted a new resolution that postponed repatriation until 2013. In 2007, the Parliament of Georgia adopted the law “On repatriation”, the implementation of which is practically impossible due to the artificial problems inherent in it. That is why the Turk Meskhs issue is one of the most difficult problems in the Georgian state space. At the same time, a significant part of society does not trust the issue of the return of the Turk Meskhs to Georgia, since they see it as yet another threat to the territorial integrity of Georgia. The modern population of Meskheta is especially against of the repatriation of the “Turk Meskhs”.

გიორგი ლალიაშვილი

**რამდენიმე შენიშვნა მანანა სანაძის მონოგრაფიაზე:
„მეფე დარჩილი (ვახტანგ გორგასლის ვაჟი)
და მისი ცხოვრების ამსახველი ქრონიკები“**

2021 წელს „საქართველოს უნივერსიტეტმა“ გამოსცა ამავე უნივერსიტეტის პრეზიდენტისა და პროფესორის, ისტორიკოს მანანა სანაძის მონოგრაფია. წინამდებარე წერილი, განსახილველი ნაშრომის გამოცემიდან მალევე, იმავე 2021 წელს დაიწერა. თუმცა, მის გამოქვეყნებაზე დიდხანს ვფიქრობდი. ყოყმანის მიზეზი პირველ რიგში იყო ის, რომ არ მინდოდა სამეცნიერო საზოგადოებაში წარმოვჩენილიყავი, როგორც ჩასაფრებული პოზიციის მქონე სუბიექტი. ასეთი აღქმის საფუძველს კი თვით ქვემოთ მოცემული კრიტიკა იძლევა. თუმცა, სხვაგვარად, ასე რომ ვთქვათ, რბილად დანერა იმ უხეშ შეცდომებზე, რაც განსახილველ ნაშრომშია წარმოდგენილი, ვფიქრობ შეუძლებელია. სხვათა შორის, სანამ გადავწყვეტი კრიტიკის გამოქვეყნებას, ავტორს გავაცანი ჩემი მოსაზრებები მის მიერ დაშვებულ ზოგიერთ უზუსტობაზე. მან ისინი არ მიიღო და მირჩია „წყაროებში კარგად ჩამეხედა“. მიყვები მის რჩევას, კიდევ ერთხელ გადავამოწმე ჩვენი საისტორიო მატრიანეები და სამეცნიერო ლიტერატურა, რამაც უფრო გამიძყარა აზრი, რომ საჭირო იყო კრიტიკული შენიშვნების გამოქვეყნება.

გარდა ამისა, ჩემთვის მიუღებელია ნაშრომის პათოსი და შესრულების მანერა – პრეტენზიულ და დაუსაბუთებელ განცხადებებზე, გადაუმონებელ მონაცემებზე დაყრდნობით თეორიების აგება, რასაც ავტორი ზოგჯერ კუროიზულ შეცდომებამდე მიჰყავს. ასე სამეცნიერო ნაშრომი არ იწერება! და, რაც არ უნდა ორიგინალური მიგნებები ჰქონდეს, მათ ღირებულებას ეჭვქვეშ აყენებს. თუ გადაჭარბებულია ჩემი უარყოფითი შეფასებები, ანდა რამდენად ობიექტურია ქვემოთ მოცემული კრიტიკა, ამის განსჯა მკითხველისთვის მიმინდვია.

მ. სანაძის ნაშრომის ძირითადი კონცეფცია მდგომარეობს შემდეგში: „ქართლის ცხოვრებისეული“ VIII ს-ში მოღვაწე მონამე არჩილი, ვახტანგ გორგასლის ვაჟი – იგივე დარჩილია. ავტორის აზრით, ლეონტი მროველმა ვახტანგ გორგასლის შვილების, დარჩილისა და მირის (მირდატის) ცხოვრება სტეფანოზ ერისმთავრის ვაჟების, მირისა და არჩილის ცხოვრებად გაიაზრა და ეს ყველაფერი არაბების შემოსევების ფონზე მოგვითხრო. შესაბამისად, ლეონტისთან გადმოცემული ამბები: მურვან ყრუს დასავლეთ საქართველოში ლაშქრობა, არგვეთელი მთავრების

დავით და კონსტანტინეს ნამება და სხვ. შეცდომით მოთხრობილია VIII ს-ის ისტორიულ ფონზე. რეალურად კი, ეს ამბები VI ს-ში მოხდა და არაბი დამპყრობლების ნაცვლად ზოროასტრი სპარსელები უნდა ვიგულისხმოთ. არაბების დასავლეთ საქართველოში ლაშქრობის ქვეშ კი სპარსეთ-ბიზანტიის ე.წ. „დიდი ომიანობა“ ეგრისში.

კონცეფცია, თავისთავად საინტერესო და ორიგინალურია. თუმცა, განსახილველ ნაშრომში ჩემი ყურადღება მიიპყრო, რიგ შემთხვევებში დაუსაბუთებელმა განცხადებებმა, ზოგჯერაც ფაქტობრივმა შეცდომებმა. ამდენად, წინამდებარე წერილის მიზანია არა მოცემული კონცეფციის კრიტიკა, არამედ, ყურადღების გამახვილება შემჩნეულ უზუსტობებსა თუ დაუსაბუთებელ განცხადებებზე.

ამ მიმართულებით ნაშრომში, პირველ რიგში, ყურადღებას იქცევს ისტორიულ-გეოგრაფიული ხასიათის უზუსტობანი, რომლებიც შეეხება ცალკეული ისტორიული პუნქტებისა თუ სავაჭრო გზების ლოკალიზაციას.

მაგალითად, ავტორი ერთმანეთთან აიგივებს ქ. თელავსა და „ქართლის ცხოვრებაში“ მოხსენიებულ პუნქტ „ტყე-ტბას“, იგი წერს: **„ტყე-ტბა კი, როგორც ცნობილია თელავის უძველესი სახელია“** [გვ. 118]. ახლა განვიხილოთ საკითხი, რამდენად მართებულია ავტორის ეს განცხადება? პირველ რიგში ვიტყვი, რომ თელავის ქალაქად წარმოქმნის საკითხისადმი მიძღვნილ სპეციალურ ლიტერატურაში¹ ამ აზრს ვერ ვხვდებით. თვით გეოგრაფიული პუნქტი „ტყე-ტბა“, ქართლის ცხოვრებაში სულ ორჯერ არის მოხსენიებული. ორივეჯერ, კავკასიელ ეთნარქთა შორის მამულების განაწილების კონტექსტში. კერძოდ, ლეონტი მროველი გვამცნობს, რომ:

1. „ხოლო ჰეროსს მისცა ქუეყანა მტკუარისა ჩრდილოთ, მცირისა ალაზნისთავითგან ვიდრე ტყე-ტბამდე, რომელსა აწ ჰქვიან გულგულა“²

2. „ხოლო კახოსს მისცა კავკასიასა და კახეთის მთასა შორის, არაგვითგან ვიდრე ტყე-ტბამდე, რომელ არს საზღვარი ჰერეთისა“³

ციტირებული წყაროდან ცხადია, რომ ერთი მხრივ „ტყე-ტბა“ ეთნოგრაფიული კახეთ-ჰერეთის სასაზღვრო პუნქტია, მეორე

¹ ც. ჩიკოძე, ქალაქი თელავი, ისტორიულ-არქეოლოგიური გამოკვლევა, თბ., 1979 წ.

² „ქართლის ცხოვრება“, (მთ. რედ. აკად. რ. მეტრეველი), თბ., 2008, გვ. 26

³ „ქართლის ცხოვრება“, (მთ. რედ. აკად. რ. მეტრეველი), თბ., 2008, გვ. 29

მხრივ კი, ლეონტი მას გულგულასთან აიგივებს. მოტანილი თეზისი ტყე-ტბა – გულგულის იგივეობის შესახებ, „ქართლის ცხოვრების“ კიდევ ერთი პუნქტიდან დასტურდება: მათიანე, როდესაც მოგვითხრობს ადარნასე ბრმის ძმსწულების ჰერეთში დამკვიდრების შესახებ, აქაც წყარო სასაზღვრო პუნქტად ასახელებს გულგულას „...და დაემკვიდრნეს სამნივე იგი ძმანი ვიდრე გულგულამდის“.⁴

რაც შეეხება ტყე-ტბა-გულგულისა და თელავის იგივეობას, თელავი, როგორც ცნობილია, ქართულ წერილობით წყაროებში პირველად XI ს-ის ამბების თხრობასთან დაკავშირებით იხსენიება. კერძოდ, ვახუშტი ბაგრატიონის მიხედვით, ის კახეთ-ჰერეთის გაერთიანებული სამეფოს ცენტრად აქცია კვირიკე III „დიდმა“.⁵ თელავი ასევე იხსენიება „მატიანე ქართლისა“-ში⁶ და ჟამთააღმწერელთან,⁷ შესაბამისად XI და XIII სს-ის პოლიტიკური ამბების თხრობასთან დაკავშირებით. ხაზგასმით არის აღსანიშნავი, რომ დასახელებულ წყაროებში ტყე-ტბა – თელავის იგივეობა არ დასტურდება. აღარაფერს ვიტყვი XVIII-XIX სს ავტორთა ჩვენებებზე (პაპუნა ორბელიანი, დავით ბაგრატიონი, იოანე ბაგრატიონი და სხვ.),⁸ რომლებიც შეეხება ქალაქის ისტორიის შესაბამის პერიოდს.

მითითებულ წყაროებში არსად გვხვდება „ტყე-ტბა“, იგივე გულგულა თელავის მნიშვნელობით (და პირიქით). აღსანიშნავია ისიც, რომ ლეონტი მროველი თავისი თხზულების იმ პუნქტებში, სადაც ტყე-ტბა-გულგულაზე მოგვითხრობს, საერთოდ არ ახსენებს თელავს. მას საიდან გამომდინარეობს დასკვნა, რომ ტყე-ტბა-გულგულა და თელავი ერთი და იგივე გეოგრაფიული პუნქტებია, გნებავთ „**ტყე-ტბა თელავის უძველესი სახელია**“? თუკი ეს მ. სანაძის სუბიექტური მოსაზრებაა, მაშინ ის გამაგრებული უნდა იყოს შესაბამისი არგუმენტებით და მკითხველისადმი ისე არ უნდა იყოს მიწოდებული, როგორც საყოველთაოდ ცნობილი ფაქტი.

რაც შეეხება ტყე-ტბა-გულგულის მდებარეობას, როგორც ზემოთ დავრწმუნდით ლეონტი მროველი მას კახეთ-ჰერეთის

⁴ „ქართლის ცხოვრება“, (მთ. რედ. აკად. რ. მეტრეველი), თბ., 2008, გვ. 224

⁵ ვახუშტი ბაგრატიონი, „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ ქართლის ცხოვრება (აკად. ს. ყაუხჩიშვილის რედ.), ტ. IV, თბ., 1973, გვ. 548

⁶ „ქართლის ცხოვრება“, (მთ. რედ. აკად. რ. მეტრეველი), თბ., 2008, გვ. 194⁶

⁷ „ქართლის ცხოვრება“, (მთ. რედ. აკად. რ. მეტრეველი), თბ., 2008, გვ. 717¹⁶, 718¹⁹

⁸ გ. გამყრელიძე, დ. მინდორაშვილი, ზ. ბრაგვაძე, მ. კვაჭაძე, ქართლის ცხოვრების ტოპოარქეოლოგიური ლექსიკონი, თბ., 2013, გვ. 242. წყაროების მითითება იხ. იქვე

ეთნოგრაფიული საზღვრის კონტექსტში წარმოგვიდგენს. ვახუშტი ბაგრატიონის მიხედვით ეს საზღვარი გადიოდა თურდოს ხევზე, სადაც მდებარეობდა „**გულგულა, რომელსა ეწოდა პირველ ტყეცბა**“.⁹ თურდოს ხეობის ქვემო წელზე დღესაც არსებობს სოფელი გულგულა (რომელიც, რატომღაც განსახილველი ნაშრომის ავტორს თელავად წარმოუდგენია). საინტერესოა სოფელში შემონახული გადმოცემა, რომ მათი წინაპრები გადმოსახლებულნი არიან ამავე მდინარის სათავეებთან არსებული ადგილიდან, რომელსაც ადგილობრივები დღესაც „ნაქალაქარს“ უწოდებენ. ამ ტერიტორიაზე, 2018-2019 წწ. ვანარმოეთ სადაზვერვო არქეოლოგიური სამუშაოები, რომლის დროსაც აღმოჩნდა შუა საუკუნეთა ხანის ვრცელი ნამოსახლარები, ეკლესიები, საფორტიფიკაციო ნაგებობები. ამ სამუშაოთა შედეგები გამოქვეყნებულია¹⁰ და გამოთქმულია მოსაზრება, რომ სწორედ ეს პუნქტი უნდა ყოფილიყო ლეონტი მროველთან მოხსენიებული „ტყეცბა“, **რომელსა აწ ჰქვიან გულგულა**. აღნიშნულს, თითქოს „ნაქალაქარის“ ტოპოგრაფიაც მიგვანიშნებს, ის შეფენილია ცივგომბორის ქედის ტყიან ფერდობებზე, იქვე პატარა უსახელო ტბაა....

იმისგან დამოუკიდებლად, გაზიარებული იქნება თუ არა ტყეცბის ჩემუელი ლოკალიზაცია, ფაქტი ერთია: თელავი და ტყეცბა-გულგულა სულ სხვადასხვა ისტორიულ-გეოგრაფიული პუნქტებია. ამდენად, მათი გაიგივება ფაქტობრივი შეცდომაა.

განსახილველ ნაშრომში ვხვდებით განცხადებებს ადრეშუა-საუკუნეების¹¹ კავკასიის სავაჭრო გზათა შესახებ. მ. სანაძე ავითარებს კონცეფციას, რომ V-VI ს-ში სამხრეთ კავკასიაში მიმდინარე მთელი რიგი სამხედრო-პოლიტიკური მოვლენები (მაგალითად: ვახტანგ გორგასლის მიერ კავკასიონის გადმოსასვლელების დაკავება-გაკონტროლება, სპარსეთ-ბიზანტიის ომი ეგრისში და სხვ), დაკავშირებული იყო „აბრეშუმის გზაზე“ კონტროლის დამყარების მცდელობასთან. სავაჭრო მაგისტრალების კონტროლი დიახვაც ყოველთვის იყო ამა თუ იმ სახელმწიფოს პოლიტიკის ერთ-ერთი ძირითადი განმსაზღვრელი. მაგრამ,

⁹ ვახუშტი ბაგრატიონი, „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ ქართლის ცხოვრება (აკად. ს. ყაუხჩიშვილის რედ.), ტ. IV, თბ., 1973, გვ. 547

¹⁰ გ. ლალიაშვილი, 2019 წელს „ნაქალაქარის“ ტერიტორიაზე წარმოებული არქეოლოგიური სამუშაოების ანგარიში. 2019 წ. წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების ანგარიშების კრებული, თბ., 2020 წ.

¹¹ ამ პერიოდს, ავტორი დასავლური ისტორიოგრაფიის შესაბამისად გვიანანტიკურ ხანად მოიხსენიებს, თუმცა ამას ამჟამად არ აქვს გადაწყვეტი მნიშვნელობა.

ნაშრომში ჩემს ყურადღებას იქცევს ის ფაქტი, რომ ავტორი არ იცნობს (ყოველ შემთხვევაში არ იყენებს) შესაბამის ისტორიულ-გეოგრაფიულ ლიტერატურას. უფრო მეტიც, ის თვითნებურად „ხაზავს“ ისეთ სავაჭრო გზებს, რომელთა შესახებაც დღემდე სპეციალურ ლიტერატურასა თუ წყაროებში არანაირი მონაცემი არ არსებობს. ამასთან, თავის მიერ შემოთავაზებულ ამა თუ იმ გზის ლოკალიზაციას, არანაირ არგუმენტაციას არ ურთავს. მაგალითად, ყოველგვარი წყაროს მითითებისა თუ არგუმენტის გარეშე ავტორი გვამცნობს, რომ ვახტანგ გორგასლის მიერ დაღესტნის მაღალმთიანი პროვინციების: ხუნძეთისა და წუქეთის დაკავების მიზანი იყო ჩრდილოეთ კავკასიიდან აბრეშუმის ქართლში გატარება [გვ. 24]. გორგასლის გარდაცვალების შემდეგ კი ავტორის სიტყვით: „სპარსეთმა მდ. სამურის სათავეებიდან ქართლის სიღრმისკენ მომავალი აბრეშუმის ნაკადი გადაკეტა“ [გვ. 25]. რა მტკიცებულება არსებობს (ან თუ არსებობს მითითებული უნდა ყოფილიყო), რომ მდ. სამურის სათავეებიდან სამხრეთ კავკასიის ბარში რაიმე სავაჭრო გზა გადმოდიოდა? ხუნძეთისა და წუქეთის ალაზნის ველთან დამაკავშირებელი გზები (მათგან პირველი მიუყვებოდა ჭარის, ხოლო მეორე ქურმუხის ხეობას) დიდი ხანია ცნობილია სამეცნიერო ლიტერატურაში.¹² თუმცა, ისინი დღემდე არსებული მონაცემების მიხედვით, ადგილობრივი – მთისა და ბარის დამაკავშირებელი გზები იყო. ყოველ შემთხვევაში არ არსებობს მოწმობა იმისა, რომ ამ ხეობების საშუალებით საქართველო ჩართული იყო ტრანსკავკასიურ, გლობალურ ვაჭრობაში. თუ კი ავტორი დაგვისაბუთებდა აღნიშნულ მოსაზრებას, ეს ახალი სიტყვა იქნებოდა საქართველოს ისტორიულ გეოგრაფიაში. თუმცა, ნაშრომის ამ პუნქტში, როგორც ზემოთ აღინიშნა, მხოლოდ მშრალი განცხადებაა მოცემული.

ავტორი ვრცლად ეხება ასევე ე.წ. „სოგდიანა-ეგრისის“ აბრეშუმის სავაჭრო გზის მარშრუტს, რომელიც შემდეგი სახით აქვს მოცემული: „ეს გზა ცენტრალურ აზიაში, სოგდიანაში იწყებოდა, ჩრდილოეთიდან უვლიდა კასპიის ზღვას და მიჰყვებოდა კავკასიონის ქედის ჩრდილო კალთებს. აქ ალანიიდან ეგრისისაკენ მიმავალ აბრეშუმს მდ. კოდორის სათავეებთან უღელტეხილებით კავკასიონის მთავარი ქედი უნდა გადაეკვეთა და ქალაქ ცხუმთან (დღევანდელი სოხუმი) შავი ზღვის სანაპიროზე დაშვებულიყო. ცხუმიდან სოგდიანას აბრეშუმი ამ მიზნისათვის ახლად აგებულ ციხე-ქალაქ პეტრაში ჩაჰქონდათ, საიდანაც ბიზანტიელები მას

¹² თ. პაპუაშვილი, ჰერეთის ისტორიის საკითხები, თბ., 1970, გვ.357-358

საზღვაო გემებზე (სახმელეთო გემი არსებობს? ხაზგასმა ჩემია – გ.ლ.) **დატვირთავდნენ და კონსტანტინოპოლისაკენ გაუყენებდნენ გზას**“ [გვ. 23-24].

ახლა გავარჩიოთ ციტირებული პუნქტი. პირველ რიგში თვალშისაცემია ის, რომ ამ მარშრუტის შემოთავაზებისას, ავტორი არანაირ წყაროსა თუ ლიტერატურას არ უთითებს. შესაბამისად გაურკვეველი რჩება რა მონაცემებზე დაყრდნობით არის მიღებული სავაჭრო გზის ეს ლოკალიზაცია. განსაკუთრებით საყურადღებოა მისი ბოლო მონაკვეთი – ცხუმი-პეტრა. ავტორის ლოგიკით გამოდის, რომ აბრეშუმს ჩაიტანდნენ სანავსადგურლ ქალაქ ცხუმში, შემდეგ კვლავ ზღვისპირა ციხე-ქალაქ პეტრაში, სადაც საქონელს „**საზღვაო გემებზე**“ დატვირთავდნენ და კონსტანტინოპოლში გაჰქონდათ. აქ იბადება კითხვა: რა აუცილებლობას წარმოადგენდა ისედაც ზღვისპირა ქალაქიდან (ცხუმი), რომელსაც მშვენიერი ნავსადგური ჰქონდა, ასევე მეორე ზღვისპირა პუნქტში (პეტრა) საქონლის გადაზიდვა იმ მიზნით, რომ ამ უკანასკნელიდან ზღვით გაეტანათ კონსტანტინეპოლში? ნაშრომში ეს საკითხი გაურკვეველი რჩება.¹³ გარდა ამისა, უახლესი გამოკვლევები აჩვენებს, რომ პეტრას ნავსადგური საერთოდ არ ჰქონია!¹⁴ შესაბამისად, მ. სანაძის ისედაც დაუსაბუთებელი მოსაზრება პეტრადან ზღვით აბრეშუმის გატანის შესახებ – დღის წესრიგიდან იხსნება.

გარდა ამისა, ნაშრომის განხილულ პუნქტში ჩემს ყურადღებას იპყრობს ისიც, რომ ისეთ მნიშვნელოვან საკითხებზე საუბრისას, როგორებიც არის ტრანსკავკასიური აბრეშუმის სავაჭრო გზა და სპარსეთ-ბიზანტიის ომი, საერთოდ არ არის გამოყენებული თუ გათვალისწინებული შესაბამისი ლიტერატურა. რომ აღარაფერი ვთქვათ XX საუკუნის მდიდარ სამეცნიერო მემკვიდრეობაზე, არსებობს ახალი გამოკვლევები ისეთ საკითხებზე, როგორებიცაა: აბრეშუმის სავაჭრო გზები კავკასიაში, სპარსეთ-ბიზანტიის

¹³ ცხუმიდან პეტრაში საქონლის გადაზიდვა მისი შემდგომი გატანის მიზნით, შეიძლება პეტრაში მჯდარი იოანე ციბეს მიერ დაწესებული მონოპოლიისათვის დაგვეკავშირებინა. საკითხის ამგვარი ახსნა ლოგიკურიც არის და შესაბამება კიდევ ციბეს საბაჟო პოლიტიკას (იხ. ქვემოთ). თუმცა, ავტორს არანაირი საბუთი არ მოაქვს ცხუმიდან პეტრაში აბრეშუმის გადაზიდვის (ისევე როგორც მთლიანად სოგდიანა-ეგრისის სავაჭრო მარშრუტის) შესახებ. ამასთან, არც თვლის საჭიროდ ახსნას საკითხი, თუ რა აუცილებლობას წარმოადგენდა ცხუმიდან პეტრაში აბრეშუმის გადაზიდვა მისი კონსტანტინოპოლში გატანის მიზნით.

¹⁴ დ. მინდორაშვილი, არქეოლოგიური გათხრები პეტრა-ციხისძირში, ბათუმი 2021 წ. გვ. 47-51

ომი, ეგრისის სამეფოს ციხე-სიმაგრეები და მათი სამხედრო-პოლიტიკური თუ ეკონომიკური მნიშვნელობა რეგიონულ და გლობალურ კონტექსტში.¹⁵ ავტორი რომ გაცნობოდა (ყოველ შემთხვევაში გამოეყენებინა) აღნიშნულ ლიტერატურას, იქნებ იქ ეპოვა კიდევ მისეული ზოგიერთი მოსაზრების სასარგებლო არგუმენტები.

ის, რომ მ. სანაძე არად აგდებს არც წერილობითი წყაროების ჩვენებებსა და არც სამეცნიერო ლიტერატურას, დასტურდება თუნდაც განცხადებიდან, რომ ვითომც ციხე-ქალაქი პეტრა ბიზანტიელებმა სოგდიანას აბრეშუმის გადასაზიდად ააგეს (იხ. ზემოთ, ციტირებული აბზაცი, ხაზგასმა). სამეცნიერო ლიტერატურას რომ თავი დავანებოთ, პირველწყარო – პროკოფი კესარიელი სრულიად გარკვევით მიუთითებს პეტრას დანიშნულეზაზე, ის აგებული იქნა ეგრისში ვაჭრობის გაკონტროლებისა და ბიზანტიური სავაჭრო მონოპოლიის დამყარების მიზნით: „და სძარცვავდა (იგულისხმება პეტრაში დამჯდარი იოანე ციხე. – გ.ლ.) ლაზთა ქონებას. ვაჭრებს უკვე ხომ ნება აღარ ჰქონდათ კოლხიდაში შეეტანათ მარილი და სხვა საქონელი, რაც ლაზები-სთვის აუცილებლად საჭიროა, არც აქედან შეეძლოთ რამე ეყიდინებინათ, არამედ მან შემოიღო ეგრეთწოდებული მონოპოლი და თვით გარდაიქცა მთავარ მენჭრილმანედ და მთელი ამ საგნებით ვაჭრობის ზედამდგომელად“.¹⁶ შესაძლოა, იმ „სხვადასხვა საქონელში“ (როგორც პროკოფი წერს) აბრეშუმიც ყოფილიყო, მაგრამ, წყაროს ჩვენებაში არსად ჩანს ის, რომ პეტრა მაინცდამაინც სოგდიანას აბრეშუმით ვაჭრობისათვის იქნა აგებული (როგორც მ. სანაძე აცხადებს), რადგან ასეთ, აბრეშუმით ვაჭრობის დომინაციის შემთხვევაში, პროკოფი კესარიელი აუცილებლად აღნიშნავდა ამას (როგორც მაგ. მარილზე უსვამს ხაზს). ესეც არ იყოს, პეტრა-ციხისძირის ისტორიის კვლევა XIX საუკუნიდან დაიწყო და დღემდე მიმდინარეობს. მის ირგვლივ შექმნილ აურაცხელ ლიტერატურაში¹⁷ ამ თვალსაზრისს არ ვხვდებით. აქ კვლავ იბადება კითხვა: რა მონაცემებზე დაყრდნობით არის

¹⁵ მაგალითად იხ. ნ. მურღულია, ეგრისის სამეფოს გამაგრების სისტემა IV-VI საუკუნეებში (არქეოლოგიური მასალებისა და ისტორიული წყაროების მიხედვით), დისერტაცია არქეოლოგიის დოქტორის აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად. თბ., 2012 წ.; დ. ბრაუნდი, საქართველო ანტიკურ ხანაში, კოლხეთისა და ამიერკავკასიის იბერიის ისტორია ძვ.წ. 550-ახ.წ. 562, ბათუმი 2014 წ.; ე. ავდალიანი, საქართველო და აბრეშუმის სავაჭრო გზები (VI-XIII სს), თბ., 2019 წ.

¹⁶ პროკოპი კესარიელი, გეორგიკა II, ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო სიმონ ყაუხჩიშვილმა., თბ., 1965, გვ. 38-234

¹⁷ დ. მინდორაშვილი, არქეოლოგიური გათხრები პეტრა-ციხისძირში, ბათუმი 2021 წ. სრული ბიბლიოგრაფია იხ. იქვე.

გაკეთებული ეს განცხადება? ამაზე, ნაშრომიდან ვერაფერს ვიგებთ.

გარდა აღნიშნული, რბილად რომ ვთქვათ, უზუსტობებისა, ნაშრომში ვხვდებით მთელ რიგ, ერთი შეხედვით არაარსებით, მაგრამ საერთო ჯამში ისეთ ფაქტობრივ შეცდომებს, რომლებიც ერთის მხრივ უარყოფითად მოქმედებს ნაშრომის ღირსებაზე, მეორე მხრივ კი სამომავლოდ შეიძლება დასაბამი გახდეს გარკვეული გაუგებრობებისა. მაგალითად:

„მდ. სამურის სათავეებიდან შავ ზღვამდე ციხე-ქალაქების მთელი სისტემა ააგო ან გაამაგრა (იგულისხმება ვახტანგ გორგასალი – გ.ლ.): **სორნაბუჯი, ჭერემი, უჯარმა, მცხეთა და არტანუჯი...**“ [გვ. 24]. მხოლოდ რუკაზე დახედვით საჭირო იმაში დასარწმუნებლად, რომ ჩამოთვლილთაგან არც ერთი ციხე-ქალაქი არ მდებარეობს სამურის სათავეებთან.

თელავის მუნიციპალიტეტის სოფ. გულგულასთან მდებარე ტაძარი, ნაშრომში მოხსენიებულია ხან „ნოტკორნად“ [გვ. 115], ხანაც „ნოტკორად“ [გვ. 118]. სინამდვილეში, ტაძარს ადგილობრივ ზეპირსიტყვიერებაში ეწოდება „ნატკორა“ და ასეა შესული სპეციალურ ლიტერა-ტურაშიც.¹⁸ ნაშრომში საიდან გაჩნდა მის აღსანიშნავად, ზემოთ მოცემული დასახელებები? აღსანიშნავია ისიც, რომ ნაშრომში ასეთივე დასახელებებით არის მოხსენიებული თიანეთში, სოფ. ნადოკრასთან ახლოს მდებარე „არჩილის მონასტერიც“. ტოპონიმების ასეთი თვითნებური ინტერპრეტაცია საკითხში ნაკლებად ჩახედულ მკითხველს დააბნევს. ამასთან, ეს აღნიშვნები არც ასახავს თუნდ თიანეთში და თუნდ თელავთან მდებარე ძეგლების დასახელებებს.

იმავე თიანეთში მდებარე „არჩილის მონასტერს“, ავტორი ვახტანგ გორგასლის ვაჟის, დარჩილის საძვალედ მიიჩნევს [გვ. 116]. აღნიშნული სამონასტრო კომპლექსის უძველესი ნაგებობაა დარბაზული ეკლესია (მას ქვემოთ კიდევ დავუბრუნდები), რომელიც VIII ს-ით არის დათარიღებული.¹⁹ ამ ფონზე, ალოგიკური ხომ არ არის ხსენებული ეკლესიის მიჩნევა VI ს-ის მოღვაწის (ვახტანგ გორგასლის ვაჟის) საძვალედ? ან სხვა სიტყვებით რომ ვთქვათ, როგორ უნდა ყოფილიყო დაკრძალული VI ს-ის მოღვაწე VIII ს-ის ეკლესიაში? თუ ავტორს მიაჩნია, რომ დარჩილი ამ ეკლესიაშია დაკრძალული, მაშინ სულ მცირე უნდა დაესვა

¹⁸ საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა, ტ. I-II, თბ., 2015 წ. ბიბლიოგრაფია იხ. იქვე.

¹⁹ საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა, ტ. II, თბ., 2004 წ. გვ. 394, ლიტ. იხ. იქვე.

საკითხი ამ ეკლესიის შემდგომი კვლევისა და გადათარიღების საჭიროებაზე. უნდა აღინიშნოს, რომ არჩილის საძვალედ მიჩნეული ეკლესიის VIII ს-ით დათარიღება,²⁰ ძირითადად მაინც იმ ქართულ საისტორიო ტრადიციას ეფუძნება, რომლის მიხედვითაც სტეფანოზ ერისთავის ვაჟის – არჩილ მეფის საფლავი ამ ეკლესიაშია.²¹ აქედან გამომდინარე, შესაძლოა მისი გადათარიღების საკითხიც თავისთავად დაისვას და ავტორს, აღნიშნულზე რომ გაემახვილებინა ყურადღება, ეს დეტალი მის დებულებას მეტ დამაჯერებლობას შესძენდა.

იმავე არჩილ მეფის (მ. სანაძის მიხედვით დარჩილის) სამარხზე მსჯელობისას, კიდევ უფრო კურიოზულ განცხადებას ვხვდებით ნაშრომში. 116-ე გვერდზე მოცემულია ფოტო, რომელზეც ვხედავთ სიონთგორის (იგივე „არჩილის მონასტრის“) კომპლექსის ეზოში მდგარ ერთსართულიან, გუბათოვანი გადახურვის მქონე სწორკუთხა ნაგებობას. ფოტოს ანოტაციაში ვკითხულობთ: **„ნოტკორის ეკლესიის აკლდამა, რომელშიც მეფე დარჩილია დაკრძალული“**. რეალურად, ხსენებული ნაგებობა გვიან შუა საუკუნეებს განეკუთვნება და განსაზღვრულია მარნად. ამის ნათელი დადასტურებაა მის ინტერიერში ქვევრებისა და სანახლის არსებობა.²² სრულიად გაუგებარია რა მონაცემებზე დაყრდნობით აცხადებს ავტორი მას აკლდამად?! ჯერ კიდევ პ. უვაროვას აღწერით, მეფე არჩილის (დარჩილის) სამარხი მდებარეობდა კომპლექსში შემავალი დარბაზული ეკლესიის ინტერიერში და ეს ცნობა მ. სანაძეს მოცემულიც აქვს განსახილველ ნაშრომში [გვ. 118]. ამრიგად, ნაშრომის ერთ გვერდზე ავტორი გვამცნობს, რომ დარჩილი დაკრძალულია სიონთგორის კომპლექსის მარანში [გვ. 116], ხოლო, მეორე გვერდზე [გვ. 118], პ. უვაროვას ცნობაზე დაყრდნობით წერს, რომ იგივე პიროვნების სამარხი დარბაზულ ეკლესიაშია.

იმავე არჩილის მონასტრის შესახებ ავტორი გვამცნობს, რომ: **„XX ს-ის მეორე ნახევარში გარკვეული დაზვევითი გათხრები აქ აწარმოეს ბ. ჯორბენაძემ და რ. რამიშვილმა.....“** [გვ. 118]. არქეოლოგიურ ლიტერატურაში არსებული მონაცემების მიხედვით, ხსენებულ მონასტერში არანაირი გათხრები არ ყოფილა.

²⁰ ბ. ჯორბენაძე, სოფელ სიონთგორის სამონასტრო კომპლექსი, „ძეგლის მეგობარი“ №57, თბ., 1981, გვ. 21

²¹ ვახუშტი ბაგრატიონი, „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ ქართლის ცხოვრება (აკად. ს. ყაუხჩიშვილის რედ.), ტ. IV, თბ., 1973, გვ. 534

²² საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა, ტ. II, თბ., 2004 წ. გვ. 395; ბ. ჯორბენაძე, სოფელ სიონთგორის სამონასტრო კომპლექსი, „ძეგლის მეგობარი“ №57, თბ., 1981, გვ. 22

გამოქვეყნებულია მხოლოდ ზედაპირული აღწერის მასალები და მოცემულია კომპლექსში შემავალ ნაგებობათა დათარიღება.²³ ნაშრომის აღნიშნულ გვერდზე, სადაც საუბარია ვითომც გათხრების შესახებ, მითითებულია არქეოლოგ ბ. ჯორბენაძის ნაშრომი [ჯორბენაძე 1981, გვ. 20-30], თუმცა, გამოყენებული ლიტერატურის ჩამონათვალში მას ვერ ვხვდებით. შესაბამისად, მკითხველისათვის გაურკვეველი რჩება დასახელებული არქეოლოგის რომელ ნაშრომს უთითებს ან რა გათხრებზე საუბრობს ავტორი.

ბოლოს დასკვნის სახით ვიტყვი, რომ ზოგადად, მთელ ნაშრომს ახასიათებს შემდეგი ტენდენცია: ავტორის მიერ გაცხადებული ესა თუ ის მოსაზრება გადმოცემულია, როგორც საყოველთაოდ ცნობილი და სავალდებულოდ მისაღები ფაქტი, ისე, რომ არ არის მოცემული ან დასაბუთება, ანდა შესაბამისი წყაროს/ლიტერატურის მითითება, საიდანაც შეიძლება მოტანილი იყოს ის კონკრეტული აზრი. ავტორი პრაქტიკულად არ სცნობს საისტორიო კვლევის ისეთ მეთოდებს, როგორებიცაა მოტანილი მოსაზრების დასაბუთება და მოცემული ცნობის გადამოწმებადობა. ამის გამო, ნაშრომში გადმოცემული მთელი რიგი კატეგორიული ხასიათის განცხადებები ფაქტობრივ მტკიცებულებებს არის მოკლებული და მათი სანდოობა კითხვის ნიშნის ქვეშ დგება.

²³ ბ. ჯორბენაძე, სოფელ სიონთგორის სამონასტრო კომპლექსი, „ძეგლის მეგობარი“ №57, თბ., 1981

მოგონებანი ◆ Memories ◆ Воспоминания

„ჩაის სახლი“ ანუ რამდენიმე სურათი
გასული საუკუნის 70-80-იანი წლების სტუდენტური
ცხოვრებიდან

ყველა უნივერსიტეტელს (და არა მარტო მათ) მშვენივრად მოეხსენება, თუ რა ადგილი ეკავა „ჩაის სახლს“ (რომელიც იმხანად გ. მელიქიშვილის ქუჩის, ი. ჭავჭავაძის გამზირის, კ. კეკელიძის ქუჩისა და ვარაზის ხევის კვეთაზე, სკვერთან მდებარეობდა და პირველი ღვინის ქარხნის გალავანს ესაზღვრებოდა), იმ პერიოდის ახალგაზრდების დიდი ნაწილის ცხოვრებაში.

აქ თავს იყრიდნენ ძირითადად თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის (და ასევე სხვა უმაღლესი სასწავლებლების) სტუდენტები და ლექციების შემდეგომ, ლექციათა შორის (ე.წ. „ფანჯარა“), თუ ბიბლიოთეკებში მეცადინეობით დაღლილნი, თავისუფალი დროის მონაკვეთებს ატარებდნენ; იყო ერთი სჯაბაასი, ქალაქური ჭორების მიეთ-მოეთი, შეხუმრება-ლექსთა ჭიდილი სიმღერა-გადაძახილების ფონზე, იგეგმებოდა ლაშქრობა-გასვლები და ალპინიადები...

მარტო ის რად ღირს, რომ 1991 წლის 31 მარტს ჩატარებული საყოველთაო რეფერენდუმის შედეგების საფუძველზე, საქართველოს უზენაესი საბჭოს საგანგებო საესიაზე მიღებულ 9 აპრილის „საქართველოს დამოუკიდებლობის აღდგენის აქტს“, სამი „ჩაის სახლელი“ დეპუტატის – ნიკა კილასონიას, ემზარ გოგუაძის და დათო გოგაძის ხელმოწერებიც ამშვენებს (მაგრამ ეს უკვე ცალკე საუბრის თემაა...)

ასე რომ აქ, ჩაისთან ერთად, დულდა და გადმოდულდა იმ პერიოდის სტუდენტური ცხოვრება...

ამ სტუდენტური რიყარების დროიდან, ეს პოეტური „მარგალიტები“ შემოგვრჩა:

„TEA HOUSE“ or several pictures
From student life in the 70-80s of the last century

All university students (and not only them) remember very well the place occupied by the „Tea House“ (which at that time was located at the intersection of G. Melikishvili streets, I. Chavchavadze avenue, K. Kekelidze and Varazi Khevi streets, near the square and the first fenced wineries), in the lives of a significant part of the youth of that period.

Here, together with tea, the student life of that period boiled and boiled away...

From the time of this student life, these poetic „pearls“ have survived:

„ჩაის სახლის“ ამქარი

I

ვაკეში რომ სახლია,
კობტა, ფუძე მაგარი,
თქვენ იკითხავთ, რა არი?
როგორი და რაგვარი?

გეტყვით „ჩაის სახლია“
კარგი ჩაი აქ არი,
ჩაის გარდა აქა ზის
„ჩაის სახლის“ ამქარი.

ამქარია განთქმული
საკუთარი თილისმით,
არ გეგონოთ უცნობნი,
იცნობს მთელი თბილისი.
მარტო „ბევრი“ რადა ღირს,
ღმერთმა რომ გააჩინა,
თეატრალურ ინსტიტუტს
ხურდა არ შეარჩინა.

„ბევრი“ მარტო არ არის,
გვერდს უმშვენებს „ბევრიხა“,
თუ „ბევრიხა“ არ არის
მაშინ „ბევრის“ დაერხა.
ღმერთმა ქნას და ოჯახი
შექმნილიყოს მაგარი,
ღვინის სმაზე გადავა
მაშინ „ჩაის“ მაყარი.

II

„ჩაის სახლის“ ამქარი
სიმღერაშიც ვარგია,
ცალკ-ცალკე რომ ავილოთ
მანაც ყველა კარგია,
ისე უნდა დახვეტო
ამუშავო ყანაში,
„ჩაის სახლში“ მასწავლეს
ასოებზე თამაში,
ნუთუ არა ბეზრდებათ
მთელი დღე რომ იქ ზიან,
ნეტა ვინ დაუნესა
მათ ასეთი მისია.

III

„სპილო“, „ცხვირა“, „სმეტანა“
სახელები ფერადი,
პირველად რომ მივედი,
იცით როგორ ველავდი?

„სპილოს“ კარგი ბანი აქვს,
ჯანებშიაც გასნია.
გუშინ ერთი „მოსკვიჩი“
ცალი ხელით ასნია,
პოეტესა „სმეტანა“
ნიჭიერი ქალია,
მაგრამ ჩაი უყვარს და
ეს რა მისი ბრალია,
გვერდით უზის ნინიკო,
აბოლებენ სიგარეტს,
რა სჯობია ამ ყოფას,
აბა ამ დროს რა გალევს.

III

ისე მანაც ხანდახან
გარეთ თუ არ გამოხვალთ,
მაგ ბოლში და მაგ კვამლში
„ლორებივით“ გამოხვალთ,
ამ ყოფაში, ამ სჯაში,
მწვერვალამდე მიხვედით,
საქართველოს თქვენი აქვს
უდიდესი იმედი.

IV

აქ მრავალნი არიან
სად ჩამოვთვლი სახელებს,
ბული არის ისეთი
თვალს ვერ ვახელ, მახველებს,
ზოგი არის არტისტი,
ზოგი ფილოლოგია,
ზოგი არის მთამსვლელი,
ზოგიც გეოლოგია,
მაგრამ ერთი რაც არის
ყველას ერთი ლოგია
ამ ლოგიას დავარქვი
უსაქმუროლოგია.

V

სხვებს ისევ თქვენ სჯობიხართ
 თუმცა გზები გაიყო,
 გაჩნდნენ კონკურენტები
 „ქარვასლა“ და „მაიკო“.

VI

მიდით თქვენი ჭირიმე,
 არ დატოვოთ ეგ სახლი,
 არ სჯობია „ჩაის სახლს“
 ყავისა და წყლის სახლი.
 ნურც დაბეროს სხვა სიომ,
 ნურც დაბეროს სხვა ქარმა,
 „იგულაოს“ ბოლომდე
 „ჩაის სახლის“ ამქარმა.

სიყვარულით, „ღვინის სახლელი“ ვალალ გაუმარჯოშვილი
 12. 04. 1986

„ორი შავი და ერთი მწვანე“

ორი შავი და ერთი მწვანე - ყვირის ლამარა
 და „ბევრი“ თავის მწვანე ქაფქაფა ჩაის პირში ისხამს,
 „სპილო“ და „ცხვირა“ თავისთვის ღიღინებენ
 და პირველი ხმის მოლოდინში აქეთ-იქით იყურებიან.
 „ეგერ გოჩა მოდის“ – ამბობს პაატა და ინვევს სამღერად,
 მაგრამ პირველი ტენორი მაინც აკლიათ.

სხვებიც აქ არიან:

ვასკა, თენგო, მიშკა

და რა ვიცი კიდევ ვინ!

სხედან და ელიან:

ელიან რას?! ვის?!

თვითონაც არ იციან,

მაგრამ მაინც ელიან!

საუბრობენ! საუბრობენ! საუბრობენ!

ვის ვინ უყვარს,

ვინ ვინ მიატოვა,

ვინ ვისთან დადის,

რა საინტერესოა?!

და გადის ასე ცხოვრება.

„ორი შავი და ერთი მწვანე“ - ყვირის ლამარა

და „სმეტანა“ თავის ორ შავს აიღებს.

დაჯდება, დალევს ნინოსთან ერთად ჩაის
და დანერს ლექსს ცხოვრების ამოებაზე.
და გავა ასე წლები!
ლამარა კი იყვირებს - „ორი შავი და ერთი მწვანე“
და იქნებიან სხვები და სხვები;
ბლეფი კი ბლეფად დარჩება!

პატივისცემით „ღვინის სახლელი“ შარაფ ფეხზემკიდა
07. 04. 1986

პასუხი „ღვინის სახლელ“ შარაფ ფეხზემკიდას

შარაფ ფეხზემკიდავ
გითანაგრძნობ, ვწუხდები,
ალბათ „პახმელიაზე“
დაგესიენ ბუზები.

მე კი ჩაის მივირთმევ
დიდი სიამოვნებით,
გულის გასაგრილებლად
დილიდანვე მოვედი.

პოემიდან შევიტყვე
ცოტა რამ გვაქვს საერთო,
ზოგიერთი შენიშვნა
შეცდომაა საერთოდ.

აბა ჩვენთან რას მოვა
„ქარვასლა“ და „მაიკო“
გორბაჩოვის კანონებს
ცუდად იცნობ, ძამიკო.

ბლეფი ბლეფად დარჩება
შენ სხვა რამე განუხებს,
რა ვქნათ, ვერ გაექეცი
თეთრი ლექსის მარწუხებს.

ვზივართ, ველით რაღაცას,
გვიხარია ცხოვრება,
ჩაი და მეგობარი
არის ჩვენი ცხოვნება.

აქ არიან ქალებიც
და ვინც ვისზე გაბრაზდა,
გუშინ ვის რა ეწყინა,
ყველაფერი გაბაზრდა.

რაღაც ხშირად გვიხსენებ
შენც რა ჭირი გეტაკა,
მეხოტბე და მელექსე
ისედაც ჰყავს „სმეტანკას“.

სხვა სახელიც ბევრია –
რიკრიკა და ყვარყვარე,
ვინც შემოხვლათ სუყველას
ჩაის სმას შეგაყვარებთ.

ირმა, მარი, ლამარა,
კიდეე ერთიც დამისხით,
ამ ცხოვრების თავდაღმართს
უნდა შევხვდე ჩაის სმით.

აქტიური ჩაის მსმელი

აქტიურ ჩაის მსმელს და ყველა „ჩაინიკს“ ანუ პასუხის პასუხი

პასუხი რომ მოგვეცით
დიდი გრძნობით ვისმინეთ,
თქვენი ლექსით დავტკბით და
აბლა ჩვენც მოგვისმინეთ.

როგორც თქვენგან გავიგე,
თეთრი ლექსი არ მოგწონთ,
პასუხს რითმით მოგართმევთ,
თუმცა მე სულ არ მომწონს.

დიდ მადლობას მოგიძღვნით, თანაგრძნობას რომ მიწვევთ, მაგრამ რომ არ მჭირდება, რა ვქნა, ტყუილად მიწვევთ.

მე მიტომაც დავირქვი „შარაფ ფეხზემკიდია“, რომ არაზე არ ვწუხვარ, ყველა ფეხზე მკიდია.

„სმეტანას“ რომ მეხოტბე არ აკლია, ეს ვიცით. ღმერთმა სულ მოუმრავლოს, რატომ გვკვილავთ, არ ვიცით?!

ბლეფი ბლეფად დარჩება, თქვენც თუ კარგად ეს იცით, ტყუილებით რომ იქცევთ თავებს, განა არ იცით?

ნუთუ მართლა გგონიათ, რომ რალაცას აკეთებთ? სულ ტყუილად იტყუებთ თავებს, არას აკეთებთ.

რაც ეხება „ბაზრობას“, ეგ ხომ უკვე გითხარით, სულ არ გვიკვირს „მაგ სახლში“ თქვენ ახალი გვითხარით.

„ზოგიერთის“ კანონებს ნუ გვიხსენებ თუ ძმა ხარ, მაგან არ დაგაშინოთ, ქართველები არა ხართ?

ჩვენ რომ გვერჩი ძმობილო, სულ სირცხვილით დავინვით, თუ გაქვთ რაიმეს თავი, მოდით, ჭიქა აგვინით.

ქართველებში ჩაის სმა, სხვა ქვეყნიდან მოსულა, იქნებ თქვენაც გგონიათ, რომ იქიდან მოსულხართ?

ჩაი სასარგებლოა, პატარამაც ეს იცის, მაგრამ ჩასხმა ამდენის თვით აზიამ არ იცის.

„ჩაის სახლში“ დასხდომა ჩვენც კი გვიყვარს ხანდახან, მაგრამ თქვენი სიარულს ვერ შევძლებდით მხარდამხარ.

ესეც უკვე გითხარით, მაინც კარგი ხალხი ხართ, სიტყვებს იმიტომ ვხარჯავთ, რომ ტყუილად დადისართ!

თუმც ჩვენ რა გვანუნუნებს, იყავით მანდ მარადფაშას, საქართველომ იკითხოს, თქვენით ცოცხლობს ბოლო ჟამს!

ჩვენ კი ჩვენთვის ვიქნებით, მეტს აღარ შეგანუხებთ, მივხედავთ ჩვენ „ღვინის სახლს“ თქვენით არა ვინუხებთ.

პატივისცემით და სიყვარულით
შარაფ ფეხზემკიდია
და მისი ამალა:
ვალალ გაუმარჯოშვილი
ჭირიმია ღვინისახლეელი
არქიფო არყისმხდელი
სქელო თამადათუხუცესი
თავა მერიქიფე
ბუზლუნა შგოთისთავი
ბურდლუნა ღვინიაშვილი
ბრეჟია ჩამომსხმელი

ღვინის სახლელთა პასუხი ჩაის სახლელთა პასუხზე

1

გავიგე თქვენი პასუხი
და თქვენი გულის ნადები,
მე თქვენის ლექსის წამკითხველს
მემატებიან დარდები.
მეგონა ვარდებს დასთესდით,
დაგითვისიათ ბარდები
ღვინოს ვსვამთ და ღვინო გვათრობს,
არაყიც არ გვაკლია,
აბა ჩაის ხომ არ დავლევთ,
ან ჩაიში რა ყრია.

თქვენ კი დამსხდარხართ,
ჩაის სვამთ,
საიდან მოხველთ, ვინა ხართ?
ნუთუ არ იცით სამშობლო
ღვინომ რომ შემოგვინახა.
ღვინის მსმელთ ვერრა დაგვაკლო
მარაბდამ, ვერცა გარნისმა,
ქართველი მაშინ წამხდარა,
როცა დაიწყო ჩაის სმა.

საკვირველია ჩაის მსმელთ
როგორ გიფეთქავთ გულები,
რალაც კანონებს ახსენებთ
წინაპართ დაკარგულები,
მგონიხართ მინად მოთხრილნი
ქოთნებში გადარგულები.

2

რაც შეეხება „სმეტანას“
რადგანაც უკვე გაბაზრდა,
ამ ამბის სიგრძე-სიგანე
გაზომა „ღვინის დარბაზმა“;
ჩვენ გვიყვარს თქვენი „სმეტანა“,
ის მაინც კარგი ქალია
და თუ რაიმე შესცოდა,
ისიც ჩაის სმის ბრალია.
თორემ მას ღვინო რომ ესვა,
მსწრაფლ მოვიდოდა ჭკუაზე,
სიკეთის ნათლად მნახველი
არ წავიდოდა უარზე.

გვინდოდა ღვინის სახლელებს
 მოძმის ქორნილი გვენახა,
 გვინდოდა ჩაის ბუჩქები
 გადავექცია ვენახად,
 გვინდოდა თქვენი მოყვრობა
 სუყველას რომ დაენახა,
 და თუ არ მოხდა, ამაშიც
 დამნაშავენი თქვენა ხართ.

თქვენი არის „სმეტანიკა“,
 თქვენ გიცოცხლოთ თავი მისი,
 „არა შეჯდა მწყერი ხესა,
 არა იყო გვარი მისი“.

დილიდან ჩაის სახლობა
 თვალებში ჩაის უყურებს,
 ამ ქვეყნად კიდეც ეგ სახლი
 ჭკუას ბევრს გადაუბრუნებს.

3

ღვინის სახლელებს გვიხმობენ
 ჩვენ არ გვაქვს არვის ვალები,
 არაფერზე და არვისზე
 ჩვენ არა გვრჩება თვალები,
 მადლობა უფალს, ამქვეყნად
 ჯერ არ გამწყდარან ქალები.

უკეთესობას მოენახავთ,
 არ ავიშალოთ ნერვები,
 ვინც ჩვენ სიყვარულს გაგვიგებს
 ჩვენც თავზე შემოვევლებით.

ჩვენი პასუხის პასუხი
 დანერილია მაისში,
 ჩვენ გაგვიმარჯოს ღვინოში,
 თქვენ გაგვიმარჯოთ ჩაიში.

ჩაის სახლელებსა და ღვინის სახლელებს ქარვასლელებსაგან

გავიგეთ ომი გქონიათ,
გქონიათ ლექსთა ჭიდილი,
ტვინთა ჭყლეტაში დაგწვიათ
მრავალი სანთელ – ფითილი.

ღმერთმა იცის, ხატმაც იცის,
ჩვენ ჩარევა არ გვინდოდა,
მაგრამ თურმე ჩვენს გვახსენეთ,
რას გვერჩოდით, რა გინდოდათ.

რადგანაც ქვეყნად ცხოვრებამ
დაიწყო უკვე აღმასვლა,
ჭკვიანმა ხალხმა იფიქრა
და აღადგინა ქარვასლა.

ქარვასლა ძველად განთქმული,
დასაძრახისად არ თქმული,
ქარვასლა სახლი მომავლის,
ფიქრებით ცაში გართული.

ჩაის სახლელის არ იყოს,
თქვენთან რა მოსატანი ვართ,
ვამაყობთ ჩვენი სიმდიდრით,
სხვებთან რა მოსაყვანი ვართ.

ქარვასლა არის სასახლე,
თქვენები არის სახლები,
რა „მასტის“ ხალხი ბრძანდებით
ჩამოდით, დაგვენახენით.

„ღვინის სახლს“ გისაყვედურებთ,
ვახ, ეს რა მოგინდომიათ;
ჩაის სახლს დასცხეთ? შეეშვით,
სანამ არ შემოგკვედომიათ.

ჩაის სახლელნო, გახსოვდეთ
ვაკეს ჯობია ლოტკინი,
გაფრთხილდით, ბევრი ჩაის სმით
არ აიკიდოთ „ბოტკინი“.

ღვინის სახლელნო, იცოდეთ,
თუ საშარაფოთ მოტოვდით,
ჩვენ ვაჟკაცები გვეგონეთ,
თავს ნუ წაიხდენთ ლოთობით.

ნიჭი კი გიჭრით ორივეს,
 ლექსით მწვერვალი დაიპყრეთ,
 ან საქართველოს რას ერჩით
 რა გახდა, რით ვერ გაიყვეთ.

ორივემ საქმეს მიხედეთ,
 ურთერთში მტრად ნუ იქნებით,
 ერთმა დარეცხეთ ბოცები,
 მეორემ ჩაინიკები.

ქარვასლას თავი ანებეთ,
 გვმფარველობს დიდი სიონი,
 ვიქნებით სანამ ამქვეყნად
 დიან მტკვარი და რიონი.

ქარვა სლელი
 ეგზავნებათ ღვინოელებს და
 ჩაიელებს თითო ეგზემპლარად

ღვინის სახლელთა პასუხი ქარვასლელებს

I

როდესაც სადღეგრძელებლად
 გველოდნენ ტყე და ველები,
 ზურგიდან მუხანათურად
 დაგვესხნენ ქარვასლელები.

ჰვი, თქვენ, ქარვასლელებო,
 გათანგულეხო ყავითა,
 ეგ რა ფირმანი მოგვწერეთ,
 საიდან რასა ხავითა.

ჩვენი მიიღეთ პასუხი,
 არ დავიჩაგროთ თავია,
 ღვინო ნასვამსა არწივსა
 რას დაუდგება ყვაფია.

თქვენა გქონიათ სიმდიდრე,
 სხვას არაფერი გარეთა,
 მუხრან ბატონის ნაქონი
 არ დაგეკარგოთ კარეტა.

გამიგონია, მანდ ადრე
 იყიდებოდა მაუდი,
 ქარვასლა არის დუქანი
 და დუქნის ხალხიც დაუდის.

2

ღვინის სახლს ძველი ღვინო აქვს,
ჩაის სახლს ჩაი „ბაიხის“,
თქვენთან „სტრიპტიზსაც“ გახსნიან
ქალი ცეკვაში გაიხდის.

გვწერდით ვიქნებით მანამდის
სანამ მტკვარი და რიონი,
სიმდიდრეც თავზე გადაგვდის,
გვიცავსო დიდი სიონი.

მე გეტყვით, თქვენი შემყურე
დაგუბდა მტკვარიც, რიონიც,
წმინდა ადგილებს მოეშვით
არ წაგვიბილწო სიონი.
ლაზლანდარ უსაქმურთათვის
ღიაა თქვენი კარები,
თქვენთვის სულაც არ რეკავენ
დიდი სიონის ზარები.

ისე დღეს საქართველოში
საქმე კი არის საზაროდ,
„ქარვასლა“, „მაიკოებში“
ხალხი მომრავლდა მაზალო.

3

ნეტა, ერთს მაინც თუ ესმის,
მანდ რა გაქვთ გამოფენილი,
ჭორით და უაზრობებით
თავი გაქვთ გამოტენილი.

ჩვენ გავეხუმრეთ ჩაის სახლს
და ისევ მოვეფერებით,
ჩაის სახლსა და ღვინის სახლს
შორს ქარვასლელთა ხელები.

შაირის მოსახატავად
ვერ გირჩევიათ ფერები,
ღვინის სახლსა და ჩაის სახლს
ვერ მისწვდნენ თქვენი მდევრები.

მე არაკს გეტყვით ძველებურს,
სიტყვას არ გიგდებთ ბანზედა,
კამეჩთან მოჭიდავე ხარს
რქები არ შერჩა თავზედა.

მკითხაობით ხართ გართულნი,
მე მგონი არც მანდ ვარგისხართ,
პირში სიგარეტგაჩრილნი
წალმა-უკულმა დადიხართ.

4

სხვას აღარაფერს არ გეტყვით,
არა ხართ ლექსის ღირსნია,
მაღონებს თქვენი ყურება,
ღვინოც კი ველარ მისვია.

გისურვებთ გამოსწორებას,
არ ვიყო დახანებული,
თქვენგან სიკეთის გამგონე,
ვდიოდე გახარებული.

ღვინის სახლელი
ვალალ გაუმარჯოშვილი
15. 05. 86

ჩაის სახლელ ბიჭებს

I

მე არ გიცნობდით, გაგიცანთ,
ვიცინი, აღარ ვსტირი მე,
კაი ვაჟკაცნი ყოფილხართ,
დაგლოცავთ, თქვენი ჭირიმე.

თქვენმა ნიჭმა და სიმღერამ
ვარდი ახარა მდელიში,
თქვენი გაგების კაცობას
ეხაროს საქართველოში.

კაი ბიჭების შემყურეს
გული იმედით მერთობა,
არ ვიქნეთ დაკარგულები,
ქართველთ გვექონოდეს ერთობა.

სული გვეყოლოდეს კეთილი,
სამშობლო – თავისუფალი,
ქვეყნად სიმართლით თუ ვივლით
მაღლით დაგვლოცავს უფალი.

ნუ შეგვაშინებს ცხოვრება,
ვხედავთ, ეს არის, რაც არის,
მტერს გულში ტყვია ვაგემოთ,
მოშურნეს – თვალში ნაცარი.

2

სადაც თქვენ გსურდეთ
 იქ იყავთ,
 მღვდელი იცნობა ჭილოფში,
 თქვენ თუ ჩაი გსურთ
 ჩაი სვით,
 ჩვენ ღვინოს დავლევთ ჩრდილოში.

მართალს გეტყოდით ორივეს,
 ერთი გვაქ საკეთებელი,
 არა გეჩვენია ქადილი,
 ჩუმია გამკეთებელი.

ვიციტ რაც არის საფიქრი,
 უკვე არა ვართ ბავშვები,
 თუ მოითხოვა მამულმა,
 ბოლო წვეთამდე დაეშვრებით.

ნუ გენყინებათ კაფია,
 გიყურებთ, თვალი ძმურია,
 ნაღდ ქართველს ნაღდი ქართველის
 სისხლი არასდროს სწყურია.

ჩვენ ცოტა არ გაგვიმართლა,
 ნაღველი ვერ დავძალენით,
 რამე ცუდი რომ არ გვექნა
 ღვინის სმას დავეძალენით.

3

ჩვენი ქეიფის შემყურე,
 გაიშლებიან ვარდები,
 ვართ ვაჟკაცები ალაღნი,
 მტერსაც კი შევუყვარდებით.

ჩვენ თქვენი გვინდა სიკეთე,
 ბევრჯერ თქვენთან ვართ ფიქრებით,
 ჩვენს ლამაზ საქართველოში
 გვებაროს, სანამ ვიქნებით.

15. 05. 86

ღვინის სახლელთა სახელით
 ვალალ გაუმარჯოშვილი

გამარჯობათ ბესო, დათო და ზურა
ვიცი მომენტ კარგად იქნებით, მეც კარგადა ვარ. თბილისში ცხელა
და საერთოდ არასაინტერესო გაგებაა. ვერავის ვერ ვხვდები, დავწერე
ახალი „შედეგები“. გიგზავნით ხელნაწერს, დადექით და იცინეთ.

ღვინის სახლელთა მეგობრებს

ღვინის სახლელნი მეგობრებს ვეძებთ,
ნამდვილ მეგობრებს, გულით მეგობრებს,
უკაცოდ კაცი, უგულოდ კაცი,
სიკეთის იებს ვერასდროს მოკრეფს.

ღვინის სახლობამ ღვინო
ვის არ დააღვინა,
ამერიკაშიც ჩვენი კაცი გვყავს
ტუტე ქვეინა.

მართალი არის, შორს არის,
მაგრამ ჩვენ მალე მოველით,
მას მეტსახელიც შევარქვით
„ღვინტიკა ჩიკაგოელი“.

ჩვენ გვიყვარს ჩვენი ქვეინა,
ცხრამთასიქითა ძამია,
მაგრამ მანძილი ძმობისთვის
დამერწმუნებით, წამია.

ჩვენ გვიყვარს ჩვენი პრისილაც,
ჩვენთან გრძნობებით მოსული,
მალე გვენახოს პრისილა,
ქართველისაგან ორსული.

ახლა აქ გადმოვინაცვლოთ,
(ჩიკაგოში ხომ გავტიეთ),
მახსოვს კუპრა და საღალღო
ჩვენ ქარვასლაში დავტიეთ.

ზაფხულში ღვინის სახლელებს
თბილისში უჭირთ სუნთქვაი,
ექსპედიციებს – „ჰელოუ“,
ჩაის სახლელებს – „გუდბაი“.

ჩამოვალთ თბილისში სექტემბრის ჩრდილებში,
სუფრების გაშლაში არ გვიყვარს ლაილა,
ჩვენ ისევ გველიან ძველებურ ღიმილით
„ფუმფო“ ფუმფულა და კანჭა „ტრულაილა“.

ჩვენ ისევ გველიან თბილისის ქუჩები,
 ჩვენ ისევ გველიან ქართლი და კახეთი,
 ჩვენ ისევ გველიან გაშლილი სუფრები,
 ჰა, ღვინის სახლელნო, ფიქრში ნუ წახვედით!

გალმა-გამოღმა სხვა მეგობრები,
 ღმერთისგან სიტკბოს მონალოცია,
 ღვინის სახლელთა ჯანსაღ ერთობას
 ფეხზე ადგომით დაგვილოცია.

ჩვენი სიმართლით ჩვენ გაგვიმარჯოს,
 რა სჯობს, სიტკბოში თუ დავბერდებით,
 ჩვენ გაგვიმარჯოს და კიდევ მასაც,
 ვისაც ჩვენ კარგად გავახსენდებით.

ღვინის სახლელთა ისტორია, გეოგრაფია ანუ ღვინის სახლის აპოლოგია

ღმერთო, დალოცე ღვინი სახლელნი
 და დაუკმკვიდრე ყოფა მარადის,
 ვაზის კულტი ხომ უკუნისიდან
 უკუნისამდე ჩვენში გადადის.

ღვინის სახლელი ბიჭები
 ვართ ალალები გულითა,
 აქამდე მოველთ ნანახით
 ჩვენ ბევრის დაკარგულითა.

ბევრჯერ დავთმეთ სიყვარული,
 ვიცით, რაა მწუხარება.
 ბევრჯერ ჭიქას ჩვენგან აწვდილს
 თან ახლავდა მდუმარება.

და მაინც წელში ვსწორდებით,
 ვხარობთ ურთერთის ნახვითა,
 ვინც კაცობაში არ ვარგა,
 გაგვიცხავთ მთელი ძრახვითა.

ღვინოს ვსვავთ, ღვინო გვაღალღებს,
 ვიცით სიმღერა, მოლხენა
 და ვისაც ჩვენი არ ესმის,
 ჭირმა წაილოს, ოხერმა.

ვიცით სინათლის დალოცვა,
 ვიცით წასულთა შენდობა,
 ღვინის სახლელთა სიკეთეს
 კაცი ბოლომდე ენდობა.

ჩვენ ჩვენი წილი გაგებით,
კიდევ ვართ სხვაზე მეტია,
ღვინის სახლელზე დალოცვა,
ღმერთისგან გასამეტია.

ვიცით ურთერთის გატანა,
ვართ ერთმანეთის ძმებია,
და ჭირის ერთად ატანაც
ცხოვრების გზაზე გვრგებია.

მე ვიცნობ ომარ ხაიამს
და ლექსებს შეხიდ ბალხელის,
მას გაუმარჯოს ვის გული
აქვს ნაღდი ღვინის სახლელის.

თუმც ბევრჯერ წავიფორხილეთ,
რალაცით ვერ ვიმარჯვენით,
ეს ისევ ჩვენ არ ვინდომეთ,
თორემ ჩვენ გავიმარჯვებდით.

და თუ რამეში დავმარცხდით,
ჩვენ მაინც ჩვენი გვრჩენია,
ღმერთი გვიყურებს დიდებით,
ბოლო გზა მაინც ჩვენია.

ვართ ვაჟკაცები მკვიდრები,
როგორიც ქვა, კლდე ფრიალო,
დრო მოვა საქართველოში
ჩვენ უნდა დავიგრიალოთ.

ჩვენ ჩვენსას მაინც გავიტანთ,
სიმართლით დავილოცებით,
ან გავანათებთ წყვდიადში,
ან ერთად დავიხოცებით.

ქვეყნად სიკეთეს დავმოძღვრავთ
და ხმლებსაც დავლლით კვეთებით,
სამშობლოს საკურთხეველზე
ჩირალდნებივით ვენთებით.

არა ვართ მარტო შთენილნი,
ჩვენს სახელს ვარდი ეყარა,
ჩვენა ვართ ქვეყნის გულში და
ჩვენია მთელი ქვეყანა.

„ღვინის სახლელ“ ძმაკაცს
„ღვინის სახლელისგან“

„ღვინის სახლელო“ გავიგე
შენი ხმა, შენი ძახილი,
არ გვინდა, არა გვჭირდება,
არა გვჩვევია ქადილი.

ჩვენა რომა გვაქვს ურთერთის
მეგობრობა და გატანა,
სიყვარული და კაცობა,
არ უნდა სიტყვებს მოტანა.

რა ვუყოთ, თუნდაც ხანდახან
ბედი თუ გვაქცევს ზურგითა,
ჩვენ მაინც ჩვენსას მივალწვეთ,
ლელოს გავიტანთ ბურთითა.

ძმაკაცები ვართ ბოლომდის,
ვინც რაც უნდა თქვას ენითა,
„ღვინის სახლს“ არა შევარცხვენთ
სხვასაც კარგს ბევრსა ველითა.

ზოგჯერ რომ სიყვარულშიაც
წავაგეთ, ჩვენი ბრალია,
მაინც მთავარი ის არის
არავის შეგვრჩეს ვალაია.

ვიყოთ ბოლომდე კაცობით,
ნურავინ გვძრახდეს გაგებით
და თუ მაინც ცუდს იტყვიან,
დავრჩეთ ჩვენივე გაგებით.

ღმერთს და ქალს ვეთაყვანებით,
დოქი გვაქვს გვერდში მოდგმული,
ქართულ მინაზე ბევრ ალაგს
ფესვი ხომა გვაქვს გადგმული.

ქართველად დავიბადენით,
ქართველად დავიხოცებით,
არვის არაფერს შევარჩენთ,
სანამ არ წარვიხოცებით.

მოკითხვა დათოს და ბესოს დათოსა და პაატასგან

მივიღეთ თქვენი პასუხი,
ლაზიკის ძველი მთიდანა.
გვეგონა ტკბილი ბულბული
გაგვესაუბრა ციდანა.

გავიგეთ კარგად ყოფილხართ,
ნურცა გვენახეთ ცუდადა,
ნურც მოხდეს, სუფრა გაშლილი
გადაგვექციოს გუდათა.

მე და პაატა ერთად ვართ,
დავდივართ ნაცნობ ბალშია*
სულელი დადის იმდენი
კაცი არ გაცვლი ხახვშია.

იქ ასტახსონიც შემოგვხვდა,
ვილაც რუსს გამოდებულა,
ვახ, რა კარგ ბიჭად ვიცნობდით,
ახლა სულ გალოთებულა.

„სპილო“ არ ხუმრობს, სპილუკა
სიმღერით თავზე დაგვესხა,
მოსკოვსაც არ დაეკითხა,
„ფე-ერ-გე“-ს მოსცხო პაესტკა.

აქ ფაჩო ვნახე ქუჩაში
ლილინით რომ მოდიოდა,
ახლოს მივედი, ვაკოცე,
არაყის სუნი სდიოდა.

მაყალსონს „ვაფშე“ ვერ ვხედავ,
არ ვიცი ეგ რას გვიპირებს,
ნეტავ ვიცოდე სად არის,
ეგ ხომ არ გააციმბირეს?

სხვა, სხვამხრივ არა გვიშავსრა,
ჭკუას არ ვილლით „ნიმფებით“,
სხვა ამბებს შემდეგ გიამბობთ,
ერთად რომ შევიკრიბებით.
იცოდნენ, კარგად იცოდნენ,
სოფელს არა ვართ მდგმურადა,
ძმებს თბილისიდან გეხვევით
სამეგრელოში ძმურადა.

ვალალ და ჭურუმი
1986 წლის 15 ოქტომბერი

* უნივერსიტეტის ბაღი

ღვინის სახლელთა ჩივილი

ღვინის სახლელთა ერთობას,
ბიჭები თავზე ვეველებით,
მგონი თანდათან ვიშლებით,
ლამის წამომსკდეს ცრემლები.

სად არის ფაჩო, დავკარგეთ
ან მაყალსონი რა იქნა,
ჩვენი დასხდომა საჯაროდ,
მანც არა და არ იქნა.

მაგრამ ამაზე კი არა,
სხვაზე იფიქრებს კაციო,
„უცხო ენები“-ს კარებზე
კუნტრუშობს ჩვენი ვაციო.

განა იმისთვის შევერთდით,
რომ ქალებისთვის ვითიშოთ,
დაფიქრდი ბესო, ძამიკო,
ფრთხილად არ გაიპინტრიშო.

სხვაზე რა უნდა ვიდარდო,
ფიქრი სხვას აღარ დარაჯობს,
ყველა ჩვენ გზას რომ დავადგეთ
რას იტყვით, ასე ხომ არ ჯობს?

ნუთუ ახლავე გახუნდა,
ვახმე, რა ძნელად მეთმობა,
ღვინის სახლელთა ძმობა და
ღვინის სახლელთა ერთობა.

აბა, ჩვენ ვიცით, ბიჭებო,
არც დაგვეკარგოს ფერიო,
გაგვმრავლებოდეს მოკეთე,
განყვეტილიყოს მტერიო.

და თუკი ერთხელ დაარსდა,
არ მოშლილიყოს ბოლომდე,
გვექონოდეს სული კაცური,
სულ სიხარული გვექონოდეს.

1986
დ. სანდოძე
ვალალ